

BIĄŁOSTOCKIE TOWARZYSTWO NAUKOWE
REGIONALNY OŚRODEK STUDIÓW I OCHRONY ŚRODOWISKA KULTUROWEGO
W BIAŁYMSTOKU

EWA BOŃCZAK-KUCHARCZYK
JÓZEF MAROSZEK
KRZYSZTOF KUCHARCZYK

PARKI I OGRODY ZABYTEKOWE **W KRAJOBRAZIE KULTUROWYM** **PODLASIA**

KATALOG PARKÓW I OGRODÓW ZABYTEKOWYCH
DAWNEGO WOJEWÓDZTWA BIAŁOSTOCKIEGO

BIĄŁYSTOK

EWA BOŃCZAK-KUCHARCZYK
JÓZEF MAROSZEK
KRZYSZTOF KUCHARCZYK

*Katalog parków i ogrodów zabytkowych dawnego
województwa białostockiego
stan z 1988 r.*

Część ogólna

Dwór w Bacikach Średnich stan z 1938 r.

Białystok 2000

D-144/01.10.22.

Prace Białostockiego Towarzystwa Naukowego Nr 47

Recenzenci naukowci:

prof. dr hab. Stanisław Alexandrowicz
dr hab. architekt krajobrazu Marek Kosmala

156559

Opracowanie:

Józef Maroszek, Maria Maroszek

Wydanie publikacji sfinansował
Generalny Konserwator Zabytków w Warszawie

Wydanie publikacji dofinansował
Komitet Badań Naukowych

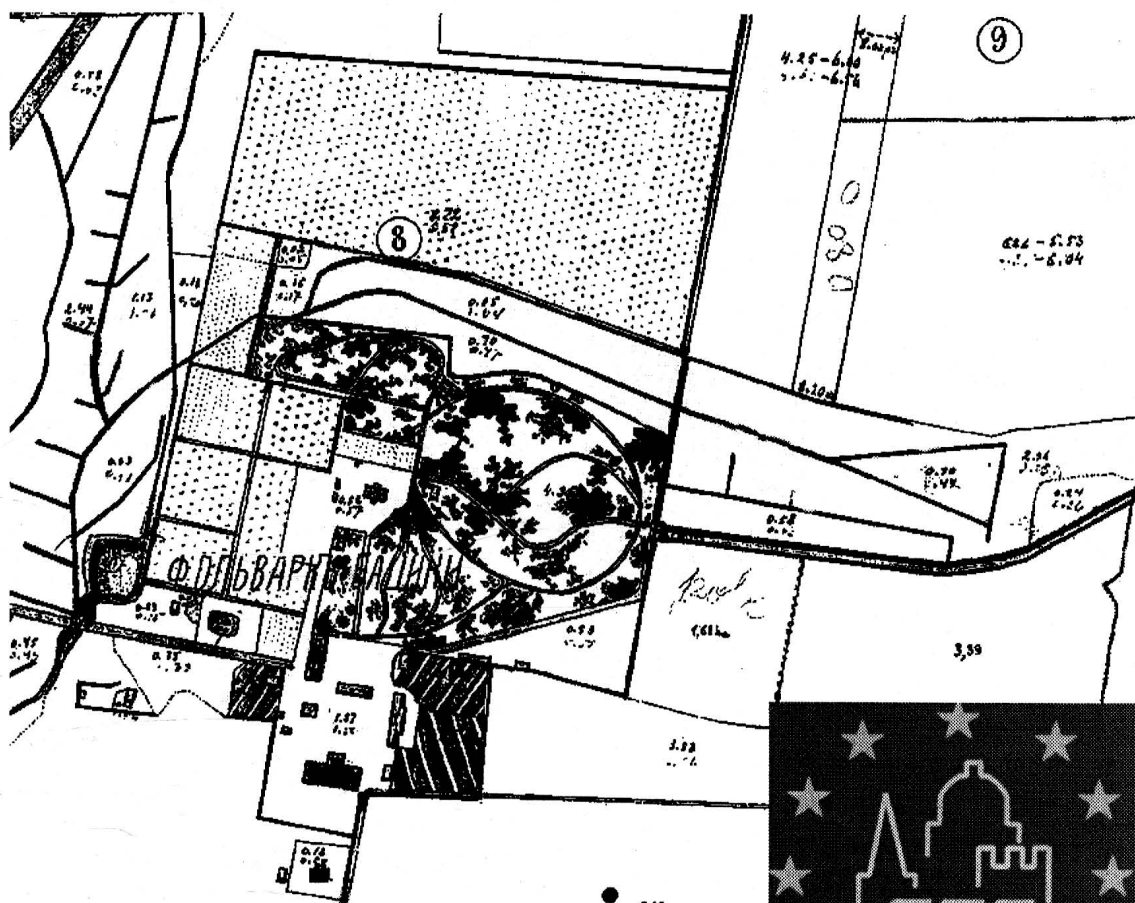
Wydawcy dziękują za pomoc i współpracę:
Ewie i Kazimierzowi Cywińskim, Stanisławowi Derehajle,
Halinie Olszewskiej, Reginie, Wacławowi i Grzegorzowi Ryżewskim,
Ks. Grzegorzowi Sośnie

Bankowi Gospodarki Żywnościowej
Oddział w Bielsku Podlaskim,
Browarowi Dojlidy.

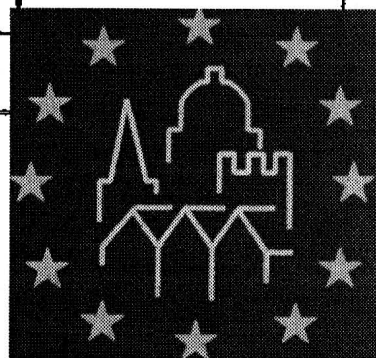
**EUROPEJSKIE DNI DZIEDZICTWA
PODLASIE 2000**

ISBN 83-88433-10-5
ISBN 83-904280-6-7

PARKI I OGRODY ZABYTKOWE W KRAJOBRAZIE KULTUROWYM PODLASIA

Plan założenia dworsko-ogrodowego
w Baciach Średnich z 1913 r.

EUROPEJSKIE DNI DZIEDZICTWA PODLASIE 2000

ORGANIZATORZY:

Generalny Konserwator Zabytków w Warszawie
Białostockie Towarzystwo Naukowe
Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska
Kulturowego w Białymstoku

SPONSORZY:

Bank Gospodarki Żywnościowej Oddział w Bielsku Podlaskim
Browar Dojlidy

PATRONAT MEDIALNY:

Telewizja Polska Oddział w Białymstoku
Polskie Radio Białystok
Gazeta Współczesna

Białostockie Towarzystwo Naukowe i Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego w Białymstoku po raz kolejny są współorganizatorami Europejskich Dni Dziedzictwa Kulturowego Regionu Podlasia. Jest to cykliczna, doroczna impreza inicjowana i pozostająca pod patronatem Rady Europy mająca na celu pobudzenie w społecznej świadomości istnienia zabytków i potrzeby ich ochrony. Spotkania w ramach Europejskich Dni Dziedzictwa pozwalają na zaprezentowanie więzi kulturowych łączących nasz region z kulturą ogólnoeuropejską. Dzięki Europejskim Dniom Dziedzictwa przeszłość, teraźniejszość i wiedza o poszczególnych regionach naszego kraju przenika do szerokich kręgów opiniotwórczych głównie dzięki publikacjom wydanych z okazji tych spotkań. W latach poprzednich tematami EDD regionu Podlasia były:

1. *Dwór i rezydencja ziemiańska w krajobrazie kulturowym Podlasia* (1994).
2. *Klasztory Podlasia – źródło kultury i świadomości narodowej* (1995).
3. *Dziedzictwo unii kościelnej w krajobrazie kulturowym Podlasia* (1996).
4. *Budownictwo obronne w krajobrazie kulturowym Podlasia* (1997).
5. *Pamięć fundatora. Świątynie – mauzolea w krajobrazie kulturowym Podlasia* (1998).
6. *Wspólne dziedzictwo. Portret sarmacki w dziedzictwie narodów Rzeczypospolitej Szlacheckiej* (1999).

Dwór w ogrodzie. Parki i ogrody zabytkowe województwa białostockiego to temat 7 już Dni Dziedzictwa, które odbyły się 30 IX - 1 2000 roku. Uczestnicy spotkania wzięli udział w konferencji naukowej w Supraślu podczas której wysłuchali referatu dr Józefa Maroszka *Renesansowa przestrzeń Supraśla*. Na drugi dzień obchodów zorganizowano wycieczkę autokarową po reliktach siedzib dworskich i ogrodowych. Trasa objęła:

Białostoczek (zwiedzanie wystawy *BÓG w DOM* czyli *Kresowe Dewocjonalia Rodzinne* w muzeum Ewy i Kazimierza Cywińskich oraz założenia dworsko - ogrodowego Karpowiczów herbu Korab),

Hieronimowo (założenie pałacowo - ogrodowe),

Ryboły (zwiedzanie założenia dworsko - ogrodowego Branickich oraz zabytkowego wyposażenia cerkwi p.w. Kosmy i Damiana i NMP – pochodzącego z darów okolicznych ziemian i spotkanie z ks. Grzegorzem Sosną),

Kożany (założenie parkowe),

Złotniki (park dworski),

Juchnowiec Kościelny (kościół pw. Trójcy Przenajświętszej, spotkanie z ks. kanonikiem Kazimierzem Fiedorowiczem),

Lewickie (założenie pałacowo - ogrodowe),

Bogdaniec (założenie dworsko - ogrodowe).

Holokaust dworów polskich trwa nieprzerwanie od czasu rozbiorów Polski. Uparcie kolejni „posesorzy nie swojej ziemi” odbierali wywłaszczali prawowitych właścicieli, zabierając im nie tylko grunty, lasy, ale wydzielali z dworów, folwarków, konfiskowali mienie ruchome, sprzęty, pamiątki. Rugowanie polskości dotyczyło również świątyń – zamienianych na siedliska obcej tu religii państwowej. Zagłębiając się w lekturę spisów konfiskat, przeprowadzonych przez zaborców, zyskujemy przegląd polskich zrywów niepodległościowych. Za każdym nazwiskiem kryje się gorące polskie serce, które za patriotyzm musiały płacić najwyższe kary – utratę życia, wolności, pozbawienia majątku i swego domu. Ziemianstwu polskiemu przypadła tu rola szczególna.

Dwór był siedliskiem kultury, wzorem do naśladowania przez miejscową ludność. Gdy go zabrakło następował upadek kultury społeczności wiejskiej i całej okolicy. Dziś już jedynie w krajobrazie geograficznym pozostają pojedyncze zabytkowe dwory, budynki folwarczne, niekiedy stare zadrzewienia parków, aleje i nasadzenia, najczęściej jednak ledwie widoczne ślady – resztki stawu, pojedyncze stare drzewa, jak wyrzut sumienia przypominają o istnieniu w tych miejscach siedzib dworskich. Po wielu z nich nie pozostał kamień na kamieniu, a ich miejsce zajęły pola orne i tylko mglista tradycja starszego pokolenia wspomina „pałace” i „pokoje pańskie”.

Fragmenty szpalerów, alei, zieleni ozdobnej na podjeździe jeszcze dziś przywołują pamięć o pięknym parku towarzyszącym niegdyś wielkopańskiej siedzibie. Z roku na rok dewastacja postępuje tu nieubłaganie naprzód. Bezradni jesteśmy wobec spuścizny naszych dziadów, wobec siedzib, które promieniowały na całą okolicę i kulturą materialną i duchową, były nośnikami tradycji patriotycznej i narodowej. Niech przypomnienie dziejów niektórych z nich będzie hołdem dla ich dawnych mieszkańców, przypomnieniem tradycji, która winna być powszechnie znana, o której dziś istnieje zaledwie mglista wiedza historyczna. Przedstawiamy dziejów dworów w oparte o całkiem nowe ustalenia, sumienną kwerendę źródłową.

Tegoroczne Dni Dziedzictwa Europejskiego są też okazją do rozpoczęcia publikacji pozostającego od 1988 r. *Katalogu parków i ogrodów województwa białostockiego*, dzieła które miało ukazać się w druku przed laty, jednak splot najróżniejszych przyczyn, z których najważniejszą była strona finansowa przedsięwzięcia, a także jego niebagatelne rozmiary (ok. 2 tys. stron maszynopisu, 171 planów, 460 fotografii), sprawiły że nie zostało ono dotąd zrealizowane.

Józef Maroszek

BANK GOSPODARKI ŻYWNOŚCIOWEJ
SPÓŁKA AKCYJNA

Oddział w Bielsku Podlaskim
Ul. A. Mickiewicza 32
Tel. 085 730 56 20
Fax 730 13 48

Bank z tej Ziemi

KATALOG PARKÓW I OGRODÓW WOJEWÓDZTWA BIAŁOSTOCKIEGO

I. WSTĘP

Główne zadania katalogu to dokonanie - na podstawie badań źródłowych i terenowych - rekonstrukcji dziejów sztuki ogrodowej na terenie województwa białostockiego, jak również prezentacja przemian własnościowych i kompozycyjnych istniejących zabytkowych kompozycji ogrodowych oraz ich charakterystyka.

Opracowanie stawia też sobie za cel poznanie i wyjaśnienie wielu zjawisk związanych z dziejami kompozycji ogrodowych i historią regionu oraz zjawisk decydujących o przyszłości zabytków ogrodowych tego terenu.

1. Kompozycje ogrodowe jako przedmiot opracowania

Z punktu widzenia historii sztuki ogrodowej najbardziej interesujący jest w dziejach ogrodów proces twórczy kształtowanie tworzywa naturalnego w taki sposób, aby powstały określone kompozycje realizujące więcej niż potrzeby użytkowe. Obiektem zainteresowania niniejszej pracy są więc głównie kompozycje ogrodowe stanowiące efekt określonych procesów twórczych. Pomija się ogrody, w których procesy te znajdowały odbicie w niewielkim stopniu, a więc ogrody użytkowe pozbawione elementów ozdobnych i ogrody, których forma jest w przeważającej większości dziełem przypadku. Z tych względów nie ujęto w opracowaniu licznych ogrodów i ogródków przydomowych, czyniąc jednak wyjątki tam, gdzie udało się odnaleźć interesującą kompozycję takiego ogrodu.

Kompozycje kształtowane w tworzywie naturalnym z dużym udziałem materiału roślinnego spotykamy nie tylko wewnątrz ogrodów. Czasem ogarniają one przestrzenie naturalnego krajobrazu, czasem część układów urbanistycznych lub innych osad. Mimo że często nie są ogrodami, bez wątpienia są kompozycjami ogrodowymi i jako takie wchodzi w zakres niniejszego opracowania. W tym znaczeniu należałoby traktować pojęcie kompozycji ogrodowej szerzej niż to czyni część historyków sztuki. Nie byłoby to pojęcie określające wewnętrzne cechy ogrodu, ale pojęcie dotyczące różnorodnych działań w przestrzeni wykraczających często poza ogród. W pojęciu tym mieściłyby się więc układy posiadające po kilka części (czasem wyposażonych w odrębne ogrody) położonych w pewnej odległości od siebie, a także różnorodne kompozycje zieleni nie związane bezpośrednio z ogrodami oraz przestrzenie kształtowane go krajobrazu.

2. Zakres problematyki

Rozwój kompozycji ogrodowych na przestrzeni dziejów nie odbywał się w izolacji od innych dziedzin życia. Był uzależniony od wielu zjawisk historycznych: przemian politycznych, gospodarczych i kulturalnych. Sztukę ogrodową każdego okresu historycznego łączyły też ściśle związki i zależności z innymi dziedzinami sztuki. Można powiedzieć, że dzieła sztuki ogrodowej wyrażają ducha każdej epoki na równi z innymi dziełami.

Zrozumienie istoty przemian kompozycji ogrodowych bez poznania ich związków z innymi zjawiskami historycznymi wydaje się niemożliwe. Dlatego część opracowania poświęcona jest omówieniu tych różnorodnych powiązań i zależności.

Istotne związki łączyły kompozycje ogrodowe z siedzibami i innymi obiektami, którym towarzyszyły (dworami, pałacami, folwarkami, klasztorami, świątyniami, miastami, zakładami przemysłowymi, traktami drożnymi). Były to związki zarówno funkcjonalne, jak i kompozycyjne, niejednokrotnie przesądzające o charakterze, programie i formie kompozycji ogrodowej.

Tym samym lub podobnym regułom kompozycyjnym właściwym dla danej epoki podporządkowane były na ogół nie tylko ogrody, lecz całe siedziby składające się z wielu części o różnych funkcjach. Ogród i nasadzenia ozdobne poza ogrodem były więc składnikami dużo szerszych układów przestrzennych. Stanowiły z nimi organiczną całość do tego stopnia, że nie sposób niejednokrotnie przeprowadzić granicy pomiędzy kompozycją ogrodową a innymi częściami funkcjonalnymi siedziby. Wszelkie zmiany charakteru siedziby lub miejscowości znajdowały też dość szybko

odbicie w formie towarzyszącej kompozycji ogrodowej. Mamy tu często do czynienia z jednym procesem twórczym obejmującym kształtowanie całej siedziby łącznie z ogrodami i nasadzeniami poza ogrodem.

Z tych względów wiele uwagi poświęca się nie tylko wnętrzom ogrodom, ale również układom przestrzennym całych założeń pałacowo - ogrodowych, dworsko - ogrodowych, urbanistycznych i innych. W zakres zainteresowań niniejszej pracy wchodzi więc różne podporządkowane ogólnej myśli kompozycyjnej części funkcjonalne tych założeń. Przede wszystkim ogrody ozdobne i użytkowe (sady, warzywniki, chmielniki, szkółki, plantacje) oraz gaje, aleje i inne nasadzenia, ale też stawy rybne, dziedziny, części gospodarcze, osady folwarczne, młyńskie i przemysłowe, cmentarze dworskie, a także pojedyncze budynki (głównie sakralne), związane kompozycyjnie z całym układem.

3. Przyjęte nazewnictwo

Podstawowe dla niniejszego opracowania pojęcia kompozycji ogrodowej i założenia (jako większego układu przestrzennego organicznie związanego z tą kompozycją) starano się już krótko scharakteryzować. Istotne znaczenie mają też dla katalogu takie terminy jak dzieło sztuki ogrodowej, zabytkowa kompozycja ogrodowa lub zabytek sztuki ogrodowej. Za dzieła sztuki ogrodowej uważa się kompozycje stanowiące wyraz myśli twórczej danej epoki i posiadające szereg wartości (w tym wartości estetycznych), a więc umożliwiające zaspokajanie nie tylko potrzeb bytowych, ale też różnorodnych potrzeb emocjonalnych. Zabytkowymi byłyby te dzieła, które prezentują rozwiązania kompozycyjne charakterystyczne dla danych epok i stylów historycznych. Nie tylko te, które powstały w poprzednich stuleciach, ale również dwudziestowieczne, jeżeli posiadają wartościowe rozwiązania kompozycyjne.

Pozostałe terminy stosowane w niniejszym opracowaniu nie odbiegają w zasadniczy sposób od nomenklatury przyjętej w innych publikacjach z zakresu sztuki ogrodowej. Pewne różnice występują tylko w klasyfikacji części kompozycji pod względem stylu i typu. Wynikają one ze specyfiki niektórych kompozycji województwa białostockiego oraz z licznych trudności badawczych. Wyjaśnienie przyczyn i charakteru tych różnic znajdzie się we fragmentach następnych części opracowania. Krótka charakterystyka wprowadzonych pojęć umieszczona została w rozdziale poświęconym klasyfikacji i typologii poznanych kompozycji.

II. OGRODY WOJEWÓDZTWA W ŚWIECIE NAJNOWSZYCH BADAŃ

1. Zakres badań prowadzonych dla potrzeb „Katalogu”

Katalog parków i ogrodów dawnego województwa białostockiego odzwierciedla stan badań z roku 1988, z niewielkimi zmianami, jest punktem wyjścia dla badaczy historii regionalnej zainteresowanych historią poszczególnych dworów i majątków.

Zgodnie z wstępnymi założeniami pracy badaniami objęto tereny jednego tylko województwa białostockiego w granicach sprzed reformy administracyjnej (reforma administracyjno – samorządowa wprowadziła od 1999 r. 16 nowych województw, województwo białostockie weszło w skład podlaskiego). Granice te nie pokrywają się z przebiegiem dawnych podziałów administracyjnych (sprzed 1975 r.), toteż ze względu na różne uwarunkowania historyczne, mające wpływ na rozwój osadnictwa tych terenów oraz wygląd powstających tu siedzib i towarzyszących im ogrodów, badaniami takimi należałoby objąć również część terenów wchodzących w skład województw sąsiednich lub terenów położonych w obecnych granicach byłego ZSRR. Takie poszerzenie terytorialne pracy pozwoliłoby na dokładniejsze poznanie wielu zachodzących tu procesów, na uściślenie szeregu wniosków i bardziej obiektywne odanie procesów historycznych.

Już wstępne informacje uzyskane podczas wyjazdów terenowych i w trakcie przeglądania materiałów źródłowych pozwoliły na stwierdzenie, że przy każdym dworze i przy każdym prawie folwarku - nie mówiąc o znacznie większych rezydencjach, pałacach czy klasztorach - zakładano ogród. Ogrody te pełniły różnorodne funkcje, powstawały równolegle z rozwojem poszczególnych siedzib i były integralnymi składnikami tych siedzib. Wiele z nich miało charakter użytkowy. Większość łączyła funkcje użytkowe i ozdobne. Tylko nieliczne były w całości ogrodami ozdobnymi. Część reprezentowała wysoki poziom sztuki ogrodowej. Prawie wszystkie posiadały określony porządek przestrzenny, charakterystyczny dla epoki, w której powstawały, przy czym porządek ten dotyczył kompozycji całych siedzib, ze wszystkimi ich częściami funkcjonalnymi.

O większości obiektów stanowiących przedmiot zainteresowania pracy nie posiadano żadnych danych, a skala zjawiska wydawała się bardzo duża, toteż w pierwszym rzędzie należało skompletować listę ogrodów, jakie kiedykolwiek

wiek na przestrzeni dziejów istniały na terenie województwa. Na podstawie źródeł archiwalnych i badań terenowych wytypowano wstępnie w sumie 900 miejscowości i miejsc, w których na pewno lub prawdopodobnie istniały kompozycje ogrodowe. Wszystkie te obiekty objęte zostały badaniami terenowymi. Dla wszystkich też starano się zebrać możliwie jak największy zasób informacji historycznych, prowadząc równoległe badania źródłowe.

Opracowanie całościowej historii sztuki ogrodowej województwa wymagało kompleksowych badań źródłowych. Brak publikacji i opracowań drukowanych, brak badań nad historią województwa oraz słaba dotąd orientacja na temat zasobów źródłowych zmuszały do żmudnego poszukiwania archiwaliów i dokładnej kwerendy w wielu zespołach archiwalnych. Wyniki tej kwerendy okazały się skromniejsze niż oczekiwano z racji na niewielki stosunkowo zasób źródeł dotyczących bezpośrednio kompozycji ogrodowych (planów, opisów, rysunków, inwentarzy itp.). Z konieczności wykorzystano więc w dużym zakresie informacje przyczynkowe i dane na temat przemian własnościowych, jakkolwiek ustalenie takich przemian nie zawsze okazywało się możliwe. Należy też nadmienić, że nawet dużych kompleksów dóbr ziemskich przemiany takie nie doczekały się dotąd dokładnego historycznego opracowania i ich ustalenie wymagało dodatkowej pracy.

Kolejne trudności wynikały z braku źródeł dla terenów dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego (województw nowogródzkiego i trockiego do k. XVIII w.). W naszym poznaniu dziejów tych terenów występują zatem luki liczące niekiedy po 200 lat.

Dla potrzeb „Katalogu” wykonano kwerendę w archiwach polskich. Z całą pewnością nie odnaleziono jeszcze wielu materiałów i nie dotarto do wielu źródeł. Otwiera to pole dla dalszych badań prowadzonych na terenie Polski.

2. Krótka charakterystyka stanu wiedzy w odniesieniu do wyników prac badawczych

Prace badawcze zmierzające do ujęcia całokształtu tematyki związanej z powstawaniem, przemianami i niszczeniem kompozycji ogrodowych, wykazały przede wszystkim, jak powszechna była potrzeba zakładania ogrodów. Spośród wytypowanych do badań około 900 obiektów w opracowaniu uwzględniono 718, dla których opracowane zostały karty katalogowe. Są to różnorodne kompozycje, które powstawały przy rezydencjach, zamkach, dworach, folwarkach, klasztorach, kościołach i plebaniach, willach, domach mieszczańskich, a nawet przy fabrykach. Objęto również publiczne parki miejskie. Spośród obiektów wzmiankowanych w źródłach pominięto takie, dla których nie udało się ustalić przemian kompozycyjnych ani własnościowych ani nawet lokalizacji.

Mimo to 718 kompozycji ogrodowych na terenie jednego województwa jest liczbą, która może zaskakiwać swoją wielkością. Powoduje też powstanie wątpliwości dotyczących wartości tych obiektów dawniej i obecnie.

Przeprowadzone badania pozwalają tylko częściowo odpowiedzieć na to pytanie. Prace terenowe wykazały bowiem, że zdecydowana większość tych kompozycji nie zachowała się nawet w formie śladowej. Tam, gdzie sam obiekt nie dostarczał materiału do badań, starano się przynajmniej w ogólnym zarysie zrekonstruować jego kompozycję na podstawie dostępnych przekazów. Braki źródłowe powodują jednak, że forma części obiektów i ich przemiany kompozycyjne pozostają do dziś całkowicie nieznane.

Podobnie wygląda efekt badania przemian własnościowych, które udało się opracować szczegółowo tylko dla części obiektów.

Zebrany materiał wydaje się wystarczający do opracowania dziejów ogrodów województwa na przestrzeni różnych epok historycznych. Dość dobrze obrazuje związki między rozwojem sztuki ogrodowej a rozwojem osadnictwa na tych terenach i zachodzącymi tu przemianami politycznymi. Pozwala też na w miarę dokładne poznanie kompozycji jeszcze w jakiejś części zachowanych, co znalazło swój wyraz w katalogu hasłowym. 168 zamieszczonych tam haseł dotyczy parków i ogrodów zachowanych w całości, w części lub w formie szczątkowej albo śladowej.

Przeprowadzone badania umożliwiły też wykonanie dwóch map województwa (zamieszczonych na końcu tomu), obrazujących rozmieszczenie obiektów w terenie oraz ich zróżnicowanie pod względem wieku i form kompozycyjnych.

Zasadnicze trudności napotyka ocena wartości estetycznych przebadanych obiektów. O wielu kompozycjach - jak wspomniano - wiemy zbyt mało, aby takiej oceny dokonać. Te, które znane są lepiej, prezentują poziom bardzo różny. Są wśród nich kompozycje prekursorskie w skali kraju, kompozycje stanowiące wybitne osiągnięcia sztuki ogrodowej, kompozycje typowe również dla innych regionów oraz kompozycje epigońskie i mierne. Stosunek liczby kompozycji o wysokich walorach estetycznych do kompozycji mniej wartościowych ulegał na przestrzeni dziejów zmianom, które starano się zobrazować w następnych rozdziałach. Ryzykowne byłoby jednak formułowanie ogólnych konkluzji na podstawie nieznacznej w stosunku do całości liczby kompozycji lepiej lub dobrze poznanych.

3. Spis obiektów przebadanych w opracowaniu

1. Aleksandrowo gm. Grodzisk
2. Aleksandrówka gm. Krynki
3. Altein gm. Siemiatycze
4. Ancuty gm. Narew
5. Andryjanki (dawniej Andrianki, Andrianki Koszki lub Koski) gm. Boćki
6. Andryjanki - Stanisławowo gm. Boćki
7. Andryjanki - Wincentowo gm. Boćki
8. Andrzejewo gm. Sidra
9. Andrzejów (kol. wsi Kąty) gm. Jasionówka
10. Antonowo gm. Orla
11. Anusin gm. Siemiatycze
12. Anusin gm. Nurzec - Stacja
13. Augustowo gm. Bielsk Podlaski
14. Augustynka (Dąbrowa) gm. Nurzec Stacja
15. Auls (Awuls) gm. Kuźnica Białostocka
16. Baciki Bliższe gm. Siemiatycze
17. Baciki Dalsze
(dawniej Romanówka) gm. Siemiatycze
18. Baciki Średnie gm. Siemiatycze
19. Baciuty gm. Turośń Kościelna
20. Bagno gm. Jaświły
21. Bajki Zalesie gm. Krypno
22. Baranowce gm. Orla
23. Berezyszczce gm. Czeremcha
24. Bernadzki Most gm. Narewka
25. Biała Straż gm. Czeremcha
26. Białogorce I gm. Krynki
27. Białogorce II gm. Krynki
28. Białostoczek gm. Krynki
29. Białowieża - ul. Wojciechówka gm. Białowieża
(Nadleśnictwo)
30. Białowieża - park Dyrekcyjny gm. Białowieża
31. Białowieża - park Pałacowy gm. Białowieża
32. Białystok - Antoniuk miasto Białystok
33. Białystok - Bacieczki miasto Białystok
34. Białystok - Bagnówka miasto Białystok (dawniej też Zacisze)
35. Białystok - Bażantarnia miasto Białystok
36. Białystok - Dojlidy, park Pałacowy miasto Białystok
37. Białystok - Dojlidy, ogród Hasbachów miasto Białystok
38. Białystok - Dojnowo miasto Białystok
39. Białystok - Dziesięciny miasto Białystok
40. Białystok - Kleosin miasto Białystok
41. Białystok - Krywlany miasto Białystok
42. Białystok - ogród Bartolomitów miasto Białystok
43. Białystok - ogród Mała Kaskada miasto Białystok
44. Białystok - Wielka Kaskada miasto Białystok
45. Białystok - ogród Kuropatwiarnia miasto Białystok
46. Białystok - ogród na wzgórzu św. Rocha miasto Białystok
47. Białystok - ogród Nowe miasto Białystok
48. Białystok - ogród Piekarskich miasto Białystok
49. Białystok - ogród Pstrągarnia miasto Białystok
50. Białystok - ogród Szarytek miasto Białystok
51. Białystok - park Branickich miasto Białystok
52. Białystok - park Planty miasto Białystok
53. Białystok - park Stary miasto Białystok
54. Białystok - park Zwierzyniecki miasto Białystok
55. Białystok - Pietrasze miasto Białystok
56. Białystok - Winnica przy Altarii miasto Białystok
57. Białystok - Wysoki Stoczek miasto Białystok
58. Bielanowszczyzna gm. Bielsk Podlaski
59. Bielsk Podlaski - Hołowiesk gm. Bielsk Podlaski
60. Bielsk Podlaski - ogród Karmelitów gm. Bielsk Podlaski
61. Bielsk Podlaski - Klementynów gm. Bielsk Podlaski
62. Bielsk Podlaski - Park Miejski gm. Bielsk Podlaski
63. Bilminy gm. Kuźnica Białostocka
64. Biszewo gm. Grodzisk
65. Bliżkowszczyzna gm. Gródek
66. Bobra Mała gm. Nowy Dwór
67. Bobra Wielka gm. Nowy Dwór
68. Boćki gm. Boćki
69. Bodaki I gm. Boćki
70. Bodaki II gm. Boćki
71. Bogdaniec (dawniej Skrybicze) gm. Zabłudów
72. Boguszówek (dawniej Pomian) gm. Mońki
73. Bohoniki (dawniej Fundusz gm. Sokółka lub Funduszowo)
74. Borowiki gm. Zabłudów
75. Borki gm. Choroszcz
76. Borsukówka gm. Dobrzyniewo Kość.
77. Borysowszczyzna gm. Nurzec Stacja
78. Bocianówka gm. Bielsk Podlaski
79. Boufałowo (Bogufałowo) gm. Sokółka
80. Boufałowo gm. Sokółka
81. Bronczany (dawniej Koplany gm. Juchnowiec Bronczany)
82. Bronka gm. Brańsk
83. Bryki (dawniej Bryki Górne) gm. Drohiczyn
84. Bryki (dawniej Bryki Dolne) gm. Drohiczyn
85. Brześcianka gm. Bielsk Podlaski
86. Brzeziny gm. Dziadkowice
87. Brzeźnica gm. Brańsk
88. Brzozowa Kol. (dawniej Grodzisk) gm. Jaświły
89. Brzozowo - Solniki (dawniej gm. Poświętne Solniki lub Brzozowo)
90. Bujaki I gm. Drohiczyn

91. Bujaki II gm. Drohiczyn
92. Bujnowo (dawniej Bonowo) gm. Wyszk
93. Buzuny gm. Turośń Kościelna
94. Buzyński gm. Drohiczyn
95. Bystra (dawniej Kalejczyce) gm. Boćki
96. Cecele gm. Siemiatycze
97. Chechłowo gm. Drohiczyn
98. Chmielewuszczyna gm. Szudziałowo
99. Chobotki Kolonia gm. Knyszyn
100. Chobotki wieś gm. Knyszyn
101. Chodorówka Nowa (dawniej Awuls) gm. Suchowola
102. Chojnowuszczyna gm. Nowy Dwór
103. Choroszcz - park pałacowy gm. Choroszcz
104. Choroszcz - rezydencja gm. Choroszcz
105. Choroszcz - ogród Dominikanów gm. Choroszcz
106. Choroszczowo gm. Milejczyce
107. Chraboły gm. Dobrzyniewo Kość.
108. Chreptowce (dawniej Łosośna Chreptowiczów gm. Kuźnica Białostocka)
109. Chrościanka gm. Grodzisk
110. Chworościany gm. Nowy Dwór
111. Cisy gm. Narew
112. Ciumicze gm. Krynki
113. Czaczki Wielkie gm. Turośń Kościelna
114. Czaplino I gm. Choroszcz
115. Czaplino II (Gajownik) gm. Choroszcz
116. Czartajew (dawniej też Czartajewo gm. Siemiatycze)
117. Czartajew Podleśny gm. Siemiatycze
118. Czerlona (dawniej Zastocze) gm. Korycin
119. Czuprynowo I (dawniej Łosośna Czuprynowo) gm. Kuźnica
120. Czuprynowo II gm. Kuźnica
121. Dębina (dawniej też Boguszevska Dacza gm. Krypno)
122. Dębina (dawniej Boguszevo) gm. Krypno
123. Dębowo (dawniej też Dembowo) gm. Brańsk
124. Dobki gm. Tykocin
125. Dobromil (dawniej Romaszki) gm. Bielsk Podlaski
126. Dobrowody (dawniej też Dobrowoda) gm. Turośń Kościelna
127. Dobrzyniewo Fabryczne I gm. Dobrzyniewo Kość.
128. Dobrzyniewo Fabryczne II gm. Dobrzyniewo Kość.
129. Dobrzyniówka I gm. Zabłudów
130. Dobrzyniówka II (dawniej Niżyńszczyna) gm. Zabłudów
131. Doktorce gm. Suraż
132. Dolistowo Stare gm. Jaświły
133. Dolistowo Nowe gm. Jaświły
134. Dołki gm. Turośń Kość.
135. Dołubowo gm. Dziadkowice
136. Domanowo Nowe I (dawniej też gm. Brańsk Selwanowszczyna)
137. Domanowo II gm. Brańsk
138. Domanowo III gm. Brańsk
139. Doratynka (dawniej też Dorohatynka) gm. Narew
140. Downiewo gm. Gródek
141. Drahle gm. Sokółka
142. Drohiczyn - ogród Benedyktynów gm. Drohiczyn
143. Drohiczyn - ogród Franciszkanów gm. Drohiczyn
144. Drohiczyn - ogród Jezuitów gm. Drohiczyn
145. Drukowszczyna gm. Zabłudów
146. Dubasiewuszczyna gm. Suchowola
147. Dubaśno gm. Nowy Dwór
148. Dubiażyn (dawniej też Podbielsk) gm. Bielsk Podlaski
149. Dubicze Cerkiewne gm. Dubicze Cerkiewne
150. Dubicze Murowane gm. Dubicze Cerkiewne
151. Dubicze Tofiłowce (dawniej gm. Dubicze Cerkiewne Dubicze - Krzywiatycze)
152. Dubińska Ferma (dawniej Dubiny) gm. Hajnówka
153. Dublany I gm. Michałowo
154. Dublany II gm. Michałowo
155. Dubno gm. Boćki
156. Dydule gm. Orla
157. Dziadkowice gm. Dziadkowice
158. Dzięciołowo gm. Jaświły
159. Fasty Kolonia gm. Dobrzyniewo Kość.
160. Felkowo (Falkowo) gm. Turośń Kościelna
161. Franpol gm. Juchnowiec
162. Frącki gm. Krypno
163. Gabrylewszczyna I gm. Janów
164. Gabrylewszczyna II gm. Janów
165. Janówka Stara gm. Łapy
166. Glejsk I gm. Gródek
167. Glejsk II (dawniej też gm. Gródek Poddzierniaków)
168. Gliniszcz Małe (dawniej Jelskie) gm. Sokółka
169. Glimik gm. Brańsk
170. Gładowszczyna gm. Kuźnica
171. Gobiaty I gm. Gródek
172. Gobiaty II gm. Gródek
173. Godebsk (dawniej też gm. Sidra Gudowszczyna)
174. Góra gm. Krypno
175. Górka gm. Krynki
176. Grabarka gm. Milejczyce
177. Grabarka gm. Nurzec Stacja
178. Grabniak (Grabinsk) gm. Czyże
179. Grabowiec (dawniej Grabowczyk) gm. Bielsk Podlaski
180. Grabowiec gm. Dubicze Cerkiewne
181. Gregorowce gm. Orla

182. Grodzisk gm. Grodzisk
183. Gródek gm. Gródek
184. Gruzka gm. Kleszczele
185. Grzybowszczyzna gm. Krynki
186. Hało (Grochowszczyzna) gm. Sokółka
187. Harasimowicze gm. Dąbrowa Białostocka
188. Hawryłki (Gawryłki) gm. Boćki
189. Hermanówka (dawniej też
Hermanowszczyzna) gm. Juchnowiec
190. Hieronimowo gm. Michałowo
191. Holski gm. Nowy Dwór
192. Hołody gm. Bielsk Podlaski
193. Hołówki Nowe gm. Juchnowiec
194. Horczaki I (Górne) gm. Szudziałowo
195. Horczaki II (Dolne) gm. Szudziałowo
196. Hornostaje gm. Mońki
197. Hornostaje Cegielnia gm. Mońki
198. Hornowo I gm. Dziadkowice
199. Hornowo II gm. Dziadkowice
200. Hornowo III gm. Dziadkowice
201. Hornowo IV gm. Dziadkowice
202. Hornowo V gm. Dziadkowice
203. Hornowo VI gm. Dziadkowice
204. Hornowo VII gm. Dziadkowice
205. Horodniany gm. Juchnowiec Dolny
206. Hryniewiczze Duże I gm. Bielsk Podlaski
207. Hryniewiczze Duże II gm. Bielsk Podlaski
208. Ignatki gm. Juchnowiec
209. Izabelin gm. Juchnowiec
210. Izbisk Majdan gm. Michałowo
211. Jakubin gm. Gródek
212. Jałówka gm. Sidra
213. Jałówka gm. Michałowo
214. Jancewicze gm. Czeremcha
215. Jancewicze Kolonia gm. Czeremcha
216. Janowa (Janowo) gm. Narewka
217. Janowicze gm. Juchnowiec Dolny
218. Janów (dawniej też Chorążycha) gm. Janów
219. Jaryłówka I gm. Gródek
220. Jaryłówka II gm. Gródek
221. Jasińskie (Jasieńskie) gm. Czeremcha
222. Jasionówka gm. Jasionówka
223. Jasionówka Maryland (Mariany, Marian, Mariant)
gm. Jasionówka
224. Jaświłki gm. Jaświły
225. Jezierzysk gm. Czarna Białostocka
226. Józefowo gm. Tykocin
227. Jodłówka gm. Dubicze Cerkiewne
228. Józefin gm. Brańsk
229. Józefin gm. Poświętne
230. Józefowo (dawniej też Wilczeńszczyzna gm. Gródek)
231. Józefowo gm. Zabłudów
232. Juchnowiec gm. Juchnowiec
233. Juchnowiec (Juchnowiec Góra, Góra) gm. Juchnowiec
234. Juchnowszczyzna gm. Juchnowiec
235. Julianka (dawniej też Głęboką Kąt) gm. Michałowo
236. Jurowce gm. Wasilków
237. Kadłubówka gm. Brańsk
238. Kalejczyce gm. Boćki
239. Kalinowiec gm. Brańsk
240. Kalinówka Wójtowce gm. Knyszyn
241. Kalnica I (dawniej Malinowo Kalnica) gm. Brańsk
242. Kalnica II (dawniej Malinowo) gm. Brańsk
243. Kalno gm. Dąbrowa Białostocka
244. Kamienna Stara gm. Dąbrowa Białostocka
245. Kamienny Bród gm. Michałowo
246. Kamionka gm. Zabłudów
247. Kantorówka gm. Sokółka
248. Korcze gm. Sokółka
249. Karolin gm. Czyże
250. Karolin (Romanówka) gm. Siemiatycze
251. Karpowicze (dawniej Berezowa) gm. Suchowola
252. Kazimierowo gm. Michałowo
253. Kąty gm. Dziadkowice
254. Kąty (Jasionóweczka kol. Lipnik) gm. Jasionówka
255. Kiewłaki gm. Brańsk
256. Klateczka gm. Nurzec Stacja
257. Klebanka gm. Kleszczele
258. Klejniki gm. Czyże
259. Klepacze gm. Choroszcz
260. Klewinowo Nowe (dawniej, w XVI w. Klewinowszczyzna gm. Juchnowiec)
261. Klimówka gm. Kuźnica
262. Klichy gm. Brańsk
263. Klukowicze gm. Nurzec Stacja
264. Kniaziówka (dawniej Wólka lub Awuls) gm. Sidra
265. Knorozy gm. Bielsk Podlaski
266. Knorydy Górne (Knorydy) gm. Bielsk Podlaski
267. Knorydy Średnie (dawniej Knorydy Obuchowicze)
gm. Bielsk Podlaski
268. Knorydy Podleśne gm. Bielsk Podlaski
269. Knyszewicze (Suchenicze) gm. Szudziałowo
270. Knyszyn gm. Knyszyn
271. Knyszyn Zamek gm. Knyszyn
272. Knyszyn - ogród plebański gm. Knyszyn
273. Kojrany gm. Juchnowiec Dolny
274. Kołodzieźna gm. Gródek
275. Końcowizna (Końcewizna), (dawniej Kramkowi-
zna) gm. Suraż
276. Kopa (Kopce) gm. Michałowo
277. Koplany gm. Juchnowiec Dolny
278. Korycin gm. Korycin

279. Koryciny gm. Grodzisk
280. Korzeniówka Mała gm. Siemiatycze
281. Korzeniówka Wielka I (Korzeniówka Duża) gm. Siemiatycze
282. Korzeniówka Wielka II gm. Siemiatycze
283. Kosianka Stara gm. Grodzisk
284. Koszewo gm. Brańsk
285. Koszki gm. Orla
286. Kośna gm. Kleszczele
287. Koziniec gm. Jasionówka
288. Kozłowo gm. Grodzisk
289. Koźliki gm. Narew
290. Krasna Wieś (dawniej też Krasna lub Krasne) gm. Boćki
291. Krasna Wieś II i III gm. Boćki
292. Krasne gm. Zabłudów
293. Królowy Most (dawniej też Annopol) gm. Gródek
294. Krugłe gm. Orla
295. Krugłe II (Krugłe Stare) gm. Orla
296. Krugłe Werki gm. Orla
297. Krukowszczyzna (dawniej też Kurkowszczyzna) gm. Korycin
298. Krupice gm. Wyszki
299. Krupice Boguszki gm. Siemiatycze
300. Krupice (Erdmana) gm. Siemiatycze
301. Kruszewo gm. Choroszcz
302. Kruszyn gm. Krypno
303. Kruszyniany I (Achmatowszczyzna) gm. Krynki
304. Kruszyniany II (Jabłońszczyzna) gm. Krynki
305. Kruszyniany III (Leonowszczyzna) gm. Krynki
306. Kruszyniany IV (Janowszczyzna) gm. Krynki
307. Krynki I gm. Krynki
308. Krynki II gm. Krynki
309. Krywiatycze gm. Orla
310. Krzysztoforowo (Krzysztoforów) gm. Sidra
311. Krzywa gm. Jaświły
312. Krzywczyk (Hodzinszyzna) gm. Narew
313. Księżyno (dawniej Woroszyłowszczyzna) gm. Juchnowiec
314. Kucharówka gm. Zabłudów
315. Kudrawka gm. Nowy Dwór
316. Kułygi gm. Siemiatycze
317. Kumiała gm. Korycin
318. Kundzin I gm. Sokółka
319. Kundzin II gm. Sokółka
320. Kuplisk gm. Janów
321. Kupowała gm. Suchowola
322. Kurnatowszczyzna gm. Sidra
323. Kuryły gm. Sokółka
324. Kuścin gm. Kuźnica Białostocka
325. Kuścińce (dawniej też Kuścinek) gm. Kuźnica Białostocka
326. Lady gm. Czyże
327. Laudańszczyzna gm. Suchowola
328. Lebedzin gm. Sokółka
329. Leniewo (Lenowo) gm. Czyże
330. Leńce gm. Dobrzyniewo Kość.
331. Lesanka gm. Michałowo
332. Leszczany gm. Krynki
333. Leszczyny gm. Czyże
334. Leśna gm. Narewka
335. Lewickie (dawniej Niewodnica Lewickich) gm. Juchnowiec
336. Lewki gm. Bielsk Podlaski
337. Lewki Pańki gm. Bielsk Podlaski
338. Lewki Rajki gm. Bielsk Podlaski
339. Lewkowo Nowe gm. Narewka
340. Lipniki gm. Tykocin
341. Lisowo (dawniej Lisowo Chutkowice) gm. Drohiczyn
342. Litwinowicze gm. Nurzec Stacja
343. Liza Nowa (dawniej też Sokołowo) gm. Poświętne
344. Lubejki gm. Turośń Kość.
345. Lubiejki gm. Milejczyce
346. Ludomirowo (Ludomirów) gm. Sidra
347. Ludwinowo gm. Narewka
350. Łazy gm. Tykocin
351. Łążnisko gm. Szudziałowo
352. Łoknica gm. Bielsk Podlaski
353. Łosośna Mała gm. Kuźnica Białostocka
354. Łosośna Wielka gm. Kuźnica Białostocka
355. Łowczyki gm. Kuźnica Białostocka
356. Łozowo Kolonia (dawniej Zaścianek) gm. Dąbrowa Białostocka
357. Łubin Kościelny gm. Bielsk Podlaski
358. Łubin Reduły (Rudołty) gm. Bielsk Podlaski
359. Łukawica gm. Poświętne
360. Łużany gm. Gródek
361. Łysakowszczyzna (Łysowszczyzna) gm. Mielnik
362. Majerowizna (Majorowizna) gm. Brańsk
363. Majewo gm. Sidra
364. Majówka gm. Supraśl
365. Makowlany gm. Sidra
366. Maksymowszczyzna gm. Czyże
367. Malewice gm. Sokółka
368. Malenniki I (Malenniki Kolonia) gm. Orla
369. Malenniki II (dawniej Malinniki) gm. Orla
370. Malenniki III gm. Orla
371. Malenniki IV gm. Orla
372. Malewice gm. Dziadkowice
373. Małynka gm. Zabłudów
374. Mańkowizna (dawniej też Mońkowizna) (dziś stacja Lewickie) gm. Juchnowiec
375. Markowo Wielkie gm. Brańsk

376. Markowszczyzna I gm. Turośń Kość.
377. Markowszczyzna II gm. Turośń Kość.
378. Marynki gm. Poświętne
379. Masiewo gm. Narewka
380. Michałowo Niezbudka gm. Michałowo
381. Mieleszki Kolonia (Mieleszki) gm. Gródek
382. Mielnik gm. Mielnik
383. Mień gm. Brańsk
384. Mierzejewszczyzna gm. Michałowo
385. Mierzwin gm. Wyszki
386. Mierzynówka I (dawniej też Mierzynowo) gm. Grodzisk
387. Mierzynówka II (dawniej też Mierzynowo) gm. Grodzisk
388. Mikicin gm. Jaświły
389. Mikielewshczyzna gm. Sidra
390. Mikołajewo (dawniej Mikołajewo Hodyszewo lub Ferma) gm. Brańsk
391. Milejczyce (Kuchtycze) gm. Milejczyce
392. Milewskie gm. Knyszyn
393. Milewshczyzna gm. Korycin
394. Miłkowice Maćki (dawniej Miłkowice Ruskie) gm. Drohiczyn
395. Miłkowice Peszki gm. Drohiczyn
396. Minczewo I gm. Drohiczyn
397. Minczewo II gm. Drohiczyn
398. Minczewo III (Milewo) gm. Drohiczyn
399. Miniewiczze gm. Zabłudów
400. Miszkienniki Wielkie gm. Szudziałowo
401. Mokiejowszczyzna (dawniej też Mokiejówka) gm. Choroszcz
402. Moniuszki gm. Jaświły
403. Mońki gm. Mońki
404. Mostki gm. Narewka
405. Mostowlany (dawniej Królowy Most) gm. Michałowo
406. Moszczona Królewska gm. Mielnik
407. Moszczona Sycze gm. Mielnik
408. Mościcha gm. Sidra
409. Narejki gm. Gródek
410. Narewka - Stoczek gm. Narewka
411. Narojki gm. Drohiczyn
412. Nietupa gm. Krynki
413. Niewodnica Brzoszczyńska gm. Turośń Kość.
414. Niewodnica Korycka gm. Turośń Kość.
415. Niewodnica Kościelna I (dawniej też Niewodnica Dolna) gm. Turośń Kość.
416. Niewodnica Kościelna II gm. Turośń Kość.
417. Niewodnica Nargilewska I (dawniej też Nargilewshczyzna lub Nargelowszczyzna) gm. Juchnowiec
418. Niewodnica Nargilewska II gm. Juchnowiec
419. Nowa Wola gm. Michałowo
420. Nowinka (dawniej też Miejskie Nowiny) gm. Sidra
421. Nowiny (Nowiny Kasjerskie) gm. Knyszyn
422. Nowodworce gm. Wasilków
423. Nowosiółki gm. Choroszcz
424. Nowy Dwór gm. Nowy Dwór
425. Nowowola gm. Janów
426. Nurczyk gm. Nurzec Stacja
427. Nurzec gm. Nurzec Stacja
428. Odrynki gm. Narew
429. Ogrodniki (Rożna) gm. Narew
430. Ogrodniki Kolonia gm. Knyszyn
431. Ogrodniki (Kalinówka Ogrodniki) gm. Knyszyn
432. Olchowa Kładka (Olchowa Droga) gm. Hajnówka
433. Oleszkowo gm. Czarna Białostocka
434. Olędy gm. Brańsk
435. Olmonty I gm. Juchnowiec
436. Olmonty II (dawniej też Rutkowszczyzna) gm. Juchnowiec
437. Ołdaki gm. Mońki
438. Opaka Duża gm. Czeremcha
439. Orla I gm. Orla
440. Orla II gm. Orla
441. Orłowicze gm. Sokółka
442. Osmola I gm. Dziadkowice
443. Osmola II gm. Dziadkowice
444. Ossolin gm. Siemiatycze
445. Ostasze gm. Suraż
446. Ostrożany gm. Drohiczyn
447. Ostrów Południowy gm. Krynki
448. Ostrówek gm. Wyszki
449. Ostrówek gm. Szudziałowo
450. Ostrówki Kolonia (Ostrówek) gm. Zabłudów
451. Ośrodek gm. Czarna Białostocka
452. Oziabły gm. Michałowo
453. Owczarnia gm. Nurzec Stacja
454. Pasieka gm. Boćki
455. Paszkowszczyzna gm. Orla
456. Pawlinowo (dawniej Krugłe - Pawlinowo) gm. Orla
457. Pawłowicze gm. Kuźnica
458. Pawłowo gm. Milejczyce
459. Pańskie (Pęskie) (dawniej też Głębok Stok) gm. Krypno
460. Pętowo gm. Tykocin
461. Pieszczeniki (Pieszczaniki) gm. Gródek
462. Pietkowo gm. Poświętne
463. Pietkowo - Gabrysin (Gabrysin) gm. Poświętne
464. Pietrzykowo Wielkie gm. Bielsk Podlaski
465. Piłatowszczyzna gm. Gródek
466. Piotrowo Trojany (Trojany) gm. Boćki
467. Pisarzowce (Szczęsnowicze) gm. Szudziałowo

468. Planta (dawniej Grodzisk) gm. Narewka
469. Plutycze (dawniej też Pluty) gm. Bielsk Podlaski
470. Podbiele (dawniej Podbielsk) gm. Bielsk Podlaski
471. Podgrodzisk (dawniej Grodzisk, a do poł. XVIII w. Ponurka) gm. Suchowola
472. Podostrówek (dawniej Ostrów lub Ostrówek) gm. Suchowola
473. Podwański (dawniej Wański) gm. Narew
474. Poganica gm. Sidra
475. Pogreby (dawniej też Sad) gm. Kleszczele
476. Pokaniewo I gm. Milejczyce
477. Pokaniewo II gm. Milejczyce
478. Pokaniewo Ostrówek gm. Milejczyce
479. Połowce gm. Czeremcha
480. Poletyły gm. Brańsk
481. Połomin gm. Suchowola
482. Połynie gm. Narewka
483. Ponarlice gm. Nowy Dwór
484. Poniatowicze gm. Sokółka
485. Poświętne gm. Poświętne
486. Potrubowszczyzna (Potrzebowszczyzna) gm. Sidra
487. Prybutki gm. Narew
488. Puchły gm. Narew
489. Putnowce gm. Sidra
490. Rabinówka gm. Gródek
491. Rachewik gm. Krynki
492. Radczyzna (Mosowszczyzna) gm. Michałowo
493. Rafałówka I gm. Zabłudów
494. Rafałówka II gm. Zabłudów
496. Ratowiec gm. Czarna Białost.
496. Reduły gm. Orla
497. Reńszczyzna (dawniej do poł. XVII w. Prokuratowszczyzna) gm. Turośń Kość.
498. Reszkowce gm. Dąbrowa Białostocka
499. Rogacze gm. Milejczyce
500. Rogowo gm. Choroszcz
501. Romanowo gm. Michałowo
502. Romanówka gm. Sidra
503. Romaszkówka gm. Korycin
504. Romejki gm. Jaświły
505. Rotki (Siekierki) gm. Drohiczyn
506. Rozalin gm. Gródek
507. Rozedranka gm. Sokółka
508. Różanystok (dawniej też Zabenszczyzna, Krzywystok, Krasnystok) gm. Dąbrowa Białostocka
509. Rudaki gm. Krynki
510. Rudka gm. Brańsk
511. Rumejki gm. Juchnowiec
512. Runice (Grunice) gm. Drohiczyn
513. Rybniki gm. Wasilków
514. Ryboły gm. Zabłudów
515. Rządkowszczyzna (dawniej też Porządkowszczyzna) gm. Drohiczyn
516. Sady gm. Drohiczyn
517. Sasiny gm. Boćki
518. Siderka gm. Sidra
519. Sidra gm. Sidra
520. Sidra (dawniej PGR) gm. Sidra
521. Siekierki gm. Tykocin
522. Siekierki (Siekierki Ciołki) gm. Drohiczyn
523. Siemiatycze - ogród pałacowy i Annopol gm. Siemiatycze
524. Siemiatycze - ogród Misjonarzy gm. Siemiatycze
525. Siemichocze gm. Nurzec Stacja
526. Siemieniakowszczyzna gm. Narewka
527. Siemionówka (Siemianówka) gm. Narewka
528. Siemiony gm. Grodzisk
529. Siemiwłoki (Pasieczniki) gm. Dubicze Cerkiewne
530. Sieniewice gm. Drohiczyn
531. Sieśki I gm. Wyszki
532. Sieśki II gm. Wyszki
533. Sieśkowizna gm. Choroszcz
534. Sikory gm. Mońki
535. Skierwin (Skierwiny) gm. Drohiczyn
536. Skiwy Duże I gm. Siemiatycze
537. Skiwy Duże II gm. Siemiatycze
538. Skiwy Małe gm. Siemiatycze
539. Skolimowo gm. Boćki
540. Skroblaki gm. Gródek
541. Skrzypki Wielkie gm. Bielsk Podlaski
542. Słowiczyn gm. Siemiatycze
543. Słójka (dawniej też Słójki) gm. Szudziałowo
544. Smarklice gm. Drohiczyn
545. Smolanka gm. Sokółka
546. Smolugi gm. Dziadkowice
547. Smorczewo gm. Drohiczyn
548. Sobiątn gm. Milejczyce
549. Sobolewo gm. Supraśl
550. Sobótka gm. Bielsk Podlaski
551. Sofipol gm. Gródek
552. Sokółka gm. Sokółka
553. Sopoćkowce gm. Nowy Dwór
554. Spieszyn gm. Brańsk
555. Stanek gm. Michałowo
556. Stanisławowo (dawniej Stanisławowo - Solniki) gm. Juchnowiec
557. Stara Wieś gm. Boćki
558. Starowola (dawniej też Stara Wola) gm. Jaświły
559. Stary Dwór (dawniej Łuka) gm. Narewka
560. Stawek (dawniej Trześcianka) gm. Narew
561. Stefanówka gm. Gródek
562. Stelmachowo gm. Tykocin
563. Sterpejki gm. Kuźnica

564. Stołowacz gm. Bielsk Podlaski
565. Stożnowo (dawniej też Stożnowszczyzna lub Stożnowo - Gigry) gm. Jaświły
566. Strabla gm. Wyszki
567. Straż gm. Sokółka
568. Stryjowszczyzna gm. Gródek
569. Studziwody gm. Bielsk Podlaski
570. Suchodolina gm. Dąbrowa Białostocka
571. Suchynicze gm. Szudziałowo
572. Supraśl - ogród Bazylianów gm. Supraśl
573. Supraśl - ogród Buchholtzów gm. Supraśl
574. Supraśl - park miejski gm. Supraśl
575. Supraśl - zieleńiec gm. Supraśl
576. Sutno gm. Mielnik
577. Sypnie gm. Grodzisk
578. Sytki gm. Drohiczyn
579. Szaciły gm. Jaświły
580. Szczyty Dzieciółowo (dawniej też Dzieciółowo lub Szczyty) gm. Orla
581. Szczyty Dzieciółowo - Popówka gm. Orla
582. Szczyty Nowodwory (dawniej też Nowodwory lub Szczyty) gm. Orla
583. Szelałówka gm. Tykocin
584. Szerenosy gm. Juchnowiec
585. Szostaki gm. Sidra
586. Szpakowo gm. Jaświły
587. Szumki gm. Boćki
588. Szymaki gm. Kuźnica Białostocka
589. Szymusz Wołoka (ob. Siemiwłoki) gm. Dubicze Cerkiewne
590. Szyndziel gm. Sokółka
591. Szyszki gm. Sokółka
592. Ściony gm. Brańsk
593. Ściebielec gm. Nowy Dwór
594. Śledzianowo (Śledzianów) gm. Drohiczyn
595. Śliwno gm. Choroszcz
596. Świnobród gm. Michałowo
597. Świrydy gm. Brańsk
598. Świsłoczany (dawniej zap. Gobiaty) gm. Gródek
599. Talki gm. Nowy Dwór
600. Tarnopol gm. Narewka
601. Targowisk gm. Grodzisk
602. Taklinowo gm. Bielsk Podlaski
603. Telatycze (Buszumszczyzna) gm. Nurzec Stacja
604. Telatycze (Sawiki) gm. Nurzec Stacja
605. Tokarowszczyzna gm. Michałowo
606. Tołoczki Małe gm. Kuźnica Białostocka
607. Tołoczki Wielkie (niegdyś Molawica) gm. Kuźnica
608. Tonkiele (Chrołowice) gm. Drohiczyn
609. Topczewo Nowe gm. Wyszki
610. Topilec (Topilec Ferma) gm. Turośń Kość.
611. Topolany gm. Michałowo
612. Topole gm. Turośń Kość.
613. Trejgle gm. Krynki
614. Truski gm. Bielsk Podlaski
615. Tryczówka (dawniej Złotniki) gm. Juchnowiec
616. Tryczówka gm. Juchnowiec
617. Trzyrzecze gm. Szchowola
618. Trzyrzeczki gm. Dąbrowa Białostocka
619. Turek gm. Poświętne
620. Turośń Dolna gm. Turośń Kościelna
621. Turośń Kościelna gm. Turośń Kościelna
622. Turośń Leśna gm. Turośń Kościelna
623. Turna gm. Siemiatycze
624. Turowszczyzna (Bobrówka) gm. Czeremcha
625. Tykocin - ogród Bernardynów gm. Tykocin
626. Tykocin - ogród zamkowy gm. Tykocin
627. Tylwica gm. Michałowo
628. Tymianka gm. Nurzec Stacja
629. Uhowo gm. Łapy
630. Usnarszczyzna (Snarszczyzna) gm. Narew
631. Usnarz Górny gm. Szudziałowo
632. Użyki gm. Bielsk Podlaski
633. Waliły gm. Gródek
634. Wałki gm. Milejczyce
635. Wandalin gm. Boćki
636. Wandalinek gm. Boćki
637. Wandzin gm. Sidra
638. Wasilków gm. Wasilków
639. Waśki (dawniej też Waśkowicze) gm. Mońki
640. Werpól (dawniej Telatycze Werpól) gm. Nurzec Stacja
641. Wesołowo gm. Dąbrowa Białostocka
642. Widowo (dawniej Libmajerowizna) gm. Bielsk Podlaski
643. Widziki gm. Juchnowiec
644. Widźgowo gm. Brańsk
645. Wierzchuca Nadbużna (ob. Putkowice) gm. Drohiczyn
646. Wierzchuca Nagórna I gm. Drohiczyn
647. Wierzchuca Nagórna II gm. Drohiczyn
648. Wieżanka (Trywieża) gm. Czyże
649. Wiktoryn gm. Wyszki
650. Wilanowo I gm. Mielnik
651. Wilanowo II gm. Mielnik
652. Wilkowo (dawniej też Wielkowo lub Chomizna) gm. Poświętne
653. Wodzilówka gm. Knyszyn
654. Wodźki gm. Wyszki
655. Wojnówka gm. Dubicze Cerkiewne
656. Wojtachy gm. Korycin
657. Wojszki gm. Mońki
659. Wołkusz (Wołkusz, Borysowszczyzna) gm. Kuźnica Białostocka

Poza kredą eksploatuje się tutaj na potrzeby cegielni ility i gliny zwałowe oraz piaski wydymowe i rzeczne wykorzystywane w przemyśle szklarskim i budownictwie, a także torfy. Niż Wschodniobałtycki, do którego zalicza się północno – wschodnia część Polski wykazuje w porównaniu z Niżem Środkowoeuropejskim inny przebieg pasów geomorfologicznych, przy czym układ tych pasów nie jest związany bezpośrednio ani z budową podłoża geomorfologicznego, ani ze współczesnymi procesami geomorfologicznymi, ale jest odbiciem warunków jakie panowały w czasie ostatniego zlodowacenia. W obrębie zasięgu tego zlodowacenia wyróżnić można trzy mniejsze krainy. Teren byłego województwa białostockiego leży w obrębie tzw. Równin Podlasko – Białoruskich. Makrorzeźbę reprezentują tu dwa główne elementy – zabagnione obniżenia, którymi płyną rzeki oraz położone między nimi wysoczyzny z mniej lub bardziej wyraźnymi pozostałościami rzeźby terenu z okresu przedostatniego zlodowacenia.

Spośród Równin Podlasko – Białoruskich wyodrębniono w granicach Polski makroregion nazwany Niziną Północnopodlaską. Składa się ona z trzech grup wysoczyzn: Kolneńskiej (z najwyższym wzniesieniem 214 m n.p.m.), Białostockiej wraz ze wzgórzami Sokólskimi na wschodzie (o najwyższej wysokości 239 i 243 m n.p.m.) oraz Biełskiej łącznie z Wysokomazowiecką i Drohicą, położonej na południe od doliny Narwi (z najwyższymi wzniesieniami nad doliną Bugu koło Mielnika 210 i 204 m n.p.m.). Wysoczyzny Kolneńską i Białostocką oddziela biegnąca z północnego - wschodu na południowy – zachód wielka zabagniona kotlina Biebrzańska leżąca 100 – 120 m n.p.m. Występują tam m. in. torfy, których miąższość miejscami przekracza 6 m.

Inną dużą doliną ukształtowaną w tarasy powstające etapami w różnych okresach zlodowaceń jest dolina Bugu. Rzeka ta stanowiła południową granicę województwa białostockiego i jest rzeką dłuższą od Narwi uważanej za największą rzekę północno – wschodniej Polski.

Dorzecze Narwi (wypływającej ok. 30 km od granicy polskiej z tzw. Dzikiego Bagna, położonego na wschodnim skraju Puszczy Białowieskiej) przecina w poprzek teren województwa. Obejmuje ono tu, oprócz doliny samej Narwi, także dolinę Narewki (przepływającej również przez Puszcę Białowieską) i dolinę Supraśli (wpadającej do Narwi poniżej Choroszczy) oraz doliny kilku mniejszych rzek. Dalej płynie Narew przez południową część kotliny Biebrzańskiej. Poniżej Wizny wpada do niej Biebrza, a pod Nowogrodem Pisa. W dolinie i pradolinie Narwi występują, podobnie jak w Kotlinie Biebrzańskiej, liczne obszary bagien i zbiorowiska torfów, jednak prowadzone od lat pięćdziesiątych w dolinie Narwi i Biebrzy prace melioracyjne znacznie ograniczyły ich zasięg.

Bug i część Narwi (w dół do Supraśla) uważane są za rzeki żeglugowe, a górna Narew (od ujścia Narewki), Narewka, Supraśl i Biebrza za rzeki spławne. W przeszłości wykorzystywane były do spławu drewna z puszczy Białowieskiej, Knyszyńskiej i Kurpiowskiej, a największym ośrodkiem flisactwa był wówczas nadnarwiański Tykocin. Obecnie rzeki te jako drogi wodne są bardzo mało wykorzystywane.

2. Klimat

Odrębność klimatyczna Polski północno – wschodniej polega na jej względnym kontynentalizmie oraz cechach subborealnych.

Wyrazem tego są: dłuższy okres zimy, stosunkowo krótkie przedwiośnie i najkrótszy w Polsce – poza górami – okres wegetacyjny. Średnia temperatura roczna jest tu niższa o 1 - 3°C w porównaniu z pozostałymi częściami kraju i wynosi od 6,0 do 7,0°C. Jest to spowodowane przede wszystkim temperaturami zimy. Średnia temperatura stycznia spada poniżej -4°C, podczas gdy na tej samej szerokości geograficznej w zachodniej części kraju wynosi około -1 do -1,5°C. Zima trwa przy tym 2 do 3 razy dłużej. Średnie temperatury najcieplejszego miesiąca są natomiast na wschodzie i zachodzie podobne i wynoszą 17 - 18°C. Wskutek tego roczna amplituda temperatur jest na północnym – wschodzie o kilka stopni większa niż na zachodzie, dochodząc do 22 - 23°C, co jest wskaźnikiem właśnie bardziej kontynentalnego klimatu.

Dni letnich o temperaturze 25°C występuje w ciągu roku od 25 do 31. Dni upalnych o temperaturze maksymalnej 30°C od 2 do 6. Okres zimy o średniej temperaturze dobowej 0°C trwa od 100 do 120 dni, tj. 3,5 – 4 miesiące, a ilość dni z przymrozkami waha się od 130 do 146 (w Białowieży). Dni mroźnych o temperaturze maksymalnej 0°C jest w Białymstoku ok. 50 a w Białowieży ok. 65, natomiast bardzo mroźnych o temperaturze maksymalnej -10°C średnio od 4 do 6.

Pierwsze przymrozki jesienne występują pomiędzy 5 a 15 X, a ostatnie wiosenne między 2 a 7 V, jednak w poszczególnych latach ich terminy mogą się przesuwac nawet do miesiąca. Okres bez przymrozków trwa średnio od 154 do 166 dni, a w Białymstoku do 142 dni.

Zachmurzenie w północno – wschodniej Polsce panuje większe niż na pozostałych obszarach kraju. Na przeważających obszarach Polski ilość dni pochmurnych (o zachmurzeniu większym niż 8) waha się od 130 do 150. W okoli-

cach Białegostoku dochodzić może do 180. Odwrotnie – ilość dni pogodnych (o zachmurzeniu mniejszym niż 2) jest mniejsze od 30. Najkorzystniejszy pod względem zachmurzenia jest maj, a najmniej korzystne są listopad i grudzień, co nie odbiega zbytnio od pozostałych terenów Polski.

Ogólnie, tereny byłego województwa białostockiego otrzymują o 10 - 20 % mniej energii promieniowania słonecznego niż inne dzielnice, co daje mniej o ok. 50 kcal/cm² w ciągu roku.

Sumy opadów rocznych w byłym województwie białostockim nie odbiegają natomiast od średnich krajowych. Wahają się od 550 do 700 mm w zależności od ukształtowania terenu. Najniższe opady występują tu w dolinie Narwi.

Rozkład opadów jest zbliżony do właściwego dla klimatów kontynentalnych i wynosi w poszczególnych porach roku: 38 - 44 % latem, 9 - 24 jesienią, 19 - 21% wiosną oraz 16 - 20% zimą.

Przeciętna liczba dni z opadem waha się od 170 do 190 w roku. Miesiącem o najmniejszej liczbie dni z opadem jest maj, czasem kwiecień (12 - 13 dni). Najwięcej dni z opadem występuje w listopadzie, grudniu i styczniu. Wśród dni z opadem 1/3 to dni opadów śniegu (od grudnia do marca 60 - 80% dni opadowych, a w kwietniu i listopadzie 25 - 30%). Pierwszy śnieg spada pomiędzy 26 X a 6 XI, natomiast ostatni pomiędzy 16 a 25 IV, przy czym notowano także ostatnie opady śniegu nawet w końcu maja. Pokrywa śnieżna zalega więc średnio 76 do 96 dni w ciągu roku, pojawiając się zwykle w końcu listopada i znikając na przełomie marca i kwietnia.

Dni burzowych jest w ciągu roku kilkanaście, a ich największe nasilenie przypada na okres od czerwca do sierpnia (2 - 5 dni na miesiąc). W rejonie Białowieży częstotliwość występowania burz jest większa i wynosi średnio 23 dni w roku.

Mgły występują głównie późną jesienią i na początku zimy, przy czym dni z mgłą bywa 45 - 75 w ciągu roku.

Tak jak w całej Polsce leżącej w strefie przejściowej pomiędzy klimatem oceanicznym i kontynentalnym, na terenie województwa podlaskiego wyróżnia się sześć termicznych pór roku określanych przez średnie temperatury dobowe. Przedwiośnie (okres o średnich temperaturach dobowych 0 - 5°C) zaczyna się tutaj około 11 marca tj. ok. 3 tygodnie później niż w południowo zachodniej części kraju, a ok. 2 tygodnie później niż w okolicach Warszawy. Wiosna (okres o średnich temperaturach dobowych 5 - 15°C) zaczyna się ok. 10 kwietnia tj. mniej więcej 10 dni później niż w województwach zachodnich. W związku z tym przedwiośnie trwa ok. 25 dni i jest o połowę krótsze niż na zachodzie kraju, natomiast wiosna trwająca blisko dwa miesiące jest tylko ok. 10 dni krótsza. Lato (okres o średnich temperaturach dobowych powyżej 15°C) zaczyna się na Białostocczyźnie w pierwszej dekadzie czerwca i trwa do końca sierpnia, czyli 2,5 - 3 miesiące (podobnie jak w całej północnej części Polski). Jesień (okres o średnich temperaturach dobowych od 15 do 5°C) trwa 50 - 60 dni, przedzimie (okres o średnich temperaturach dobowych od 5 do 0°C) trwa 20 - 30 dni, co nie odbiega zasadniczo od reszty Polski.

Najbardziej różni się czas trwania zimy (okresu o średnich temperaturach dobowych poniżej 0°C). Rozpoczyna się ona tutaj w ostatniej dekadzie listopada i trwa ponad 120 dni, podczas gdy w południowo zachodnich połaciach kraju tylko 60 - 80 dni.

Wymienione termiczne pory roku znajdują odzwierciedlenie w zjawiskach fenologicznych, np. termin zakwitania leszczyny (25 III - 1 IV) przypada do miesiąca później niż na południowym zachodzie kraju, termin zakwitania lilaka (20 V - 3 VI) przypada ok. 2 tygodnie później, a termin zakwitania bzu czarnego (ok. 25 V) przypada ok. 40 dni później. Również zniwa rozpoczynają się na Białostocczyźnie 7 - 14 dni później niż w rejonach zachodnich. Początek fenologicznej jesieni obserwujemy natomiast w końcu września, a na południu i południowym – zachodzie kraju w pierwszej połowie października.

Reasumując termiczny okres wegetacyjny obejmujący wiosnę, lato i jesień trwa w północno – wschodniej Polsce od 180 do 200 dni i poza górami jest najkrótszy w kraju – m. in. krótszy o 1 do 1,5 miesiąca niż w rejonach południowo – zachodnich.

Również tzw. okres gospodarczy, do którego zalicza się oprócz wiosny, lata i jesieni także połowę czasu trwania przedwiośnia i przedzimia, jest na Białostocczyźnie krótszy niż w pozostałych częściach kraju o 20 – 30 dni.

3. Gleby

Gleboznawcy polscy wiążą odmienność typów, rodzajów i gatunków gleb ze zróżnicowaniem skał macierzystych oraz rzeźby terenu i stosunków wodnych. Wyróżniają też na omawianym obszarze gleby typu bielcowego i brunatnego oraz czarne ziemie, mady i gleby bagienne.

Duży udział, znacznie większy niż w innych częściach kraju mają w byłym województwie białostockim gleby bagienne. Występują one głównie w dolinach rzecznych Biebrzy i Narwi. Stosunkowo małą rolę odgrywają mady. Naj-

więcej jest gleb typu bielcowego: słomkowo – bielcowych, darniowo – słabobielcowo piaszczystych i darniowo – bielcowych.

Byłe województwo białostockie zajmowało tereny trzech wyodrębnionych regionów glebowych i międzyrzecznego rejonu bielcowego obejmującego tereny leżące między dolinami Bugu, Narwi i Supraśli; regionu kolneńskiego i kuźnickiego z glebami słabobielcowymi; regionu augustowskiego obejmującego Kotlinę Biebrzańską i część Równiny Augustowskiej – charakteryzującego się przewagą gleb typu bagiennego i piaszczystych silnie zbielcowanych.

Istnieje więc duża zgodność rejonów glebowych z geomorfologicznymi.

Wartość użytkowa gleb województwa nie jest zbyt duża. Brak tu gleb i klasy bomitacyjnej, a udział gleb klasy II jest bardzo niewielki. Przeważają zaś gleby IV i III klasy, toteż część gleboznawców zalicza gleby byłego województwa białostockiego do najłagodniejszych w kraju.

4. Roślinność i świat zwierzęcy

Odbiciem całokształtu warunków przyrodniczych i ich przekształceń jest aktualna i potencjalna roślinność. Odrębności klimatyczne Białostoczczyzny wyrażają się brakiem niektórych ciepłolubnych gatunków drzew i krzewów, rosnących w podobnych pod względem geomorfologicznym rejonach zachodniej i południowej Polski. Wyrażają się również występowaniem licznych gatunków roślin borealnych.

W lasach charakterystycznym (aczkolwiek nie dominującym) gatunkiem jest tu świerk. Nie występują buk, jawor, dąb bezszypułkowy, brekinia, woskownica europejska i wrzosiec bagienny. Spotyka się natomiast jałowiec karłowaty, turzyce oraz szereg roślin bagiennych i torfowych.

Według geobotanicznego podziału Polski dokonanego przez W. Szafera, byłe woj. białostockie leży w tzw. dziale północnym, w obrębie krain północnopodlaskiej i częściowo łomżyńskiej, przy czym ta pierwsza dzieli się jeszcze na dwa okręgi: białostocko – białowiecki i mielnicki. Podział ten wykazuje dużą zbieżność z podziałem geomorfologicznym i glebowym, co wskazuje na rzeczywiste kompleksowy charakter wyróżnionych jednostek terytorialnych. Dziśjszy układ warunków przyrodniczych jest wynikiem długiego rozwoju i wahań klimatu w czasach polodowcowych.

Najwcześniejsze ślady roślinności leśnej na tych terenach pochodzą sprzed ostatniego okresu zimna. Rósł tu wtedy las brzoźowy z domieszką sosny, a później las sosnowy z domieszką brzozy, osiki i świerka. Las sosnowy utrzymywał się jeszcze na zamrożonym podłożu piaszkowym. Jednocześnie zaczęły się wówczas tworzyć torfowiska, które następnie pokryte zostały wodami z topniejącego lodu.

Wskutek oziębienia się klimatu w młodszym Dryasie lasy ustąpiły częściowo miejsca tundrze, a jednocześnie na wyżej położonych terenach pojawiła się roślinność sucholubna.

W końcu klimat uległ ostatecznemu ociepleniu i nastąpił początek kolocenu, czyli współczesnego okresu geologicznego. W pierwszej fazie panował tu klimat kontynentalny, stosunkowo suchy, lecz umożliwiający rozprzestrzenianie się lasów – najpierw brzoźowych z domieszką wierzby, topoli i świerka, a następnie sosnowych z domieszką leszczyny, wiązu i lipy.

W kolejnej fazie – borealnej znacznie rozprzestrzeniła się sosna, a zwiększenie wilgotności pod koniec tej fazy spowodowało ilościowy przyrost gatunków liściastych – lipy, wiązu, dębu i leszczyny. Zniknął natomiast, na skutek głębokiego położenia wód gruntowych – świerk.

Trzecia faza – atlantycka – charakteryzuje się wzrostem temperatury i opadów oraz podniesieniem się poziomu wód gruntowych – przyniosła rozwój mieszanych lasów liściastych (z domieszką wiązu, a później dębu i grabu), które zajęły żyzniejsze tereny gliniaste oraz rozwój borów mieszanych (z dębem) na terenach piaszczystych. Oprócz tego w zagłębieniach narastał wtedy torf, a na torfowiskach niskich pojawiły się cisy.

Okolo 4500 lat temu klimat uległ ponownemu pogorszeniu, jednak był jeszcze dość wilgotny. Okres ten określa się jako początek fazy subborealnej. Pojawiły się wtedy buki, jodły i świerki. W drugiej, suchszej części fazy subborealnej drzewa liściaste ponownie ustąpiły częściowo miejsca sośnie. Poziom wód uległ wówczas obniżeniu i powstały zmruszone warstwy torfu. Na ten okres przypada też początek gospodarki rolnej.

Ostatnią fazą klimatu – subatlantycką – charakteryzują zmienne warunki wodne. Początkowo wilgotność wzrosła i uległ ożywieniu proces torfotwórczy oraz zwiększyła się ilość świerka. W pierwszym tysiącleciu naszej ery klimat uległ ociepleniu (po kilkuset latach chłodnych i wilgotnych) i stał się nieco suchszy, po czym od schyłku średniowiecza do pocz. XIX w. nastąpiło ponowne ochłodzenie i zwilgotnienie. Przybierająca na sile działalność człowieka spowodowała w tym czasie kurczenie się powierzchni lasów, zmiany naturalnych stosunków wodnych i wyginięcia szeregu gatunków zwierząt leśnych.

Szybkie zmniejszanie się powierzchni leśnych rozpoczęło się od schyłku średniowiecza. W średniowieczu lasy miały znacznie bardziej urozmaicony skład gatunkowy niż obecnie i charakteryzowały się dużym udziałem drzew liściastych: dębu szypułkowego, grabu, lipy, wiązu i innych. Ponieważ drzewa te występowały na siedliskach żyzniejszych, najszybciej ustąpiły miejsca polom uprawnym.

Prawie do końca XIV w. pogranicze etniczne nad górną Narwią, Suprasłą i Biebrzą pozostało prawie niezaludnione – puszcze, które były stopniowo zasiedlane w XV i XVI w. W miarę uszczuplania arealu leśnego i wzmożenia gospodarki człowieka w puszczach, podzielono je na mniejsze kompleksy. Kompleksy główne otrzymały nazwy puszczy Białowieskiej, Knyszyńskiej i Błudowskiej.

W okresie od XVI do XVIII w. zalesienie terenu byłego województwa białostockiego (wynoszące na przełomie XIV/XV w. ok. 90 % powierzchni) zmalało do ok. 30 - 40 %.

Obecnie zalesienie jest tu tylko nieco większe niż średnia dla całego kraju. Natomiast użytki rolne, a zwłaszcza grunty orne, zajmują wyraźnie mniejsze powierzchnie. Sporo więcej jest za to łąk i pastwisk.

Mimo zmian przetrwała jednak część naturalnych kompleksów roślinnych, m. in. puszczańskich – Puszczy Białowieskiej i Puszczy Knyszyńskiej – z chronionymi fragmentami przyrody pierwotnej. Najcenniejszym zabytkiem przyrodniczym jest Białowiecki Park Narodowy o pow. 5348 ha (z rezerwatem ścisłym o pow. 4747,0 ha).

Dziś występuje na terenie Białostocczyzny szereg naturalnych zbiorowisk leśnych, tak lasów liściastych jak i borów, przy czym borów jest ok. 4 razy więcej. Rosną one bowiem na siedliskach kwaśnych i glebach bielcowych, zajmujących większość obszaru byłego województwa.

Na wierzchołkach silnie przepuszczalnych wzniesień występują bory suche o przewadze sosny pospolitej i brzozy brodawkowatej (z borówką brusznicą lub porostami w runie). Na mniej suchych i bardziej żyznych siedliskach rosną bory świeże a także sosnowo – brzozowe, lecz z bogatszym runem, m. in. z czarną jagodą, borówką i trzęślicą. Na miejscach o płytkim występowaniu wody gruntowej rosną bory wilgotne – sosnowo – brzozowo – świerkowe o runie podobnym do borów świeżych.

Na torfowiskach wysokich rosną bory bagienne. Obok sosny występuje tam brzoza omszona, zaś w runie m. in. borówka bagiczna, widłak, mchy i bagno zwyczajne.

Na podłożach żyzniejszych, najczęściej na piaskach gliniastych rosną bory mieszane – z dębem, lipą i grabem oraz bogatym runem.

Na podłożu gliniastym i glebach typu brunatnego występuje kilka typów grądów. Ich drzewostan składa się głównie z dębów szypułkowych, grabów, lip i klonów.

Na torfowiskach niskich i glebach mułowo – bagiennych rosną liczne cisy. Oprócz olszy czarnej zawierać one mogą wierzbę i jesion, a rzadziej świerk. Ubogie runo olsów zawiera m. in. pokrzywy, turzyce i skrzypy.

W dolinach rzecznych, zwłaszcza zalewowych, występują także łągi składające się z jesionu, wiązu wierzby i topoli.

Spore znaczenie mają dziś na Białostocczyźnie, podobnie jak dawniej gospodarka leśna i przemysł drzewny. Pracują tu liczne tartaki, a do najważniejszych zakładów przemysłowych należą fabryka sklejek a Białymstoku – Dojlidach i Zakłady Przemysłu Drzewnego w Hajnówce. Drewno stanowi też surowiec wykorzystywany w miejscowym przemyśle meblarskim. Znaczenie gospodarcze ma również zbiór owoców leśnych, grzybów i ziół. Niewielkie znaczenie ma łowiectwo, zajmujące od XIV do XVII w. istotną pozycję w gospodarce tych terenów.

Ludwik Czarkowski, opisując na pocz. XX w. terytorium historycznego Podlasia, stwierdzał: *Lasy są przeważnie sosnowe lub brzozowe; o czystą dąbrowę bardzo trudno, chociaż przed laty dwudziestu kilku jeszcze nie należała ona do rzadkości, ale siekiera niemiecko - żydowska zrobiła swoje: poszły dęby na podkłady (szwele) i klepki; jodły i świerki trafiają się gdzieśgdzie wśród sośniny; o modrzewiu krążą tylko niejasne podania, jako o drzewie którego „robak się nie ima” – w lesie go nie napotkasz, chyba w ogrodzie, hodowany jak jakie drzewo zamorskie; przed laty miał być pospolity. Z drzew liściastych, prócz brzozy, częstymi są: osika, olcha, wierzba, jarząb; rzadsze już, pojedynczo rosnące: grab, wiąz i jesion; zaś lipy, klony i topole rosną tylko przy drogach i w ogrodach, ręką ludzką sadzone. Z krzewów i w ogóle z dziczyzny najpospolitszej są jałowiec i leszczyna. W końcu winienem wspomnieć o dzikiej gruszy i jabłoni; rosną one pojedynczo i po lasach, ale pełno ich, zwłaszcza grusz, na polach włościan i drobnej szlachty. Nigdzie ich tyle nie widziałem, co na Podlasiu. Lud je szanuje, jako przez nikogo nie siane (tajemniczość pochodzenia!), a dając na polu cień upragniony dla człeka i pasącego się na ugorze dobytku – zresztą i „gniłki” nie do pogardzenia. (Zleżałe przez pewien czas w sianie lub słomie, często w łózku, gruszczeni dzikie tracą swą cierpkość, nabierają słodyczy, mięknią, ale jednocześnie wyglądają pod skórą jak zgniłe, stąd lud je zowie „gniłkami” - ulegatki). Nie słyszałem,*

aby ktokolwiek z ludu odważył się taką gruszę ściąć, chyba, że uschnie; postępek taki uważany byłby za rodzaj świętokradztwa, tak samo jak zabicie jaskółki, bociana, skowronka lub żaby. Ze zgrozą opowiadał mi włościanin o pewnym dzierżawcy Szkocie, który wyciął na swych polach kilkadziesiąt grusz dzikich, bo mu zboże głuszyły, że go Pan Bóg za to ciężko pokaże.

Do zwierząt łownych dzisiejszej Białostoczczyzny należą sarny, jelenie, dziki, zające i kuropatwy. Świat zwierzęcy Białostoczczyzny jest stosunkowo mało poznany. Cechą wyróżniającą te tereny jest występowanie gatunków subborealnych niespotykanych w innych częściach kraju, takich jak zając bielak (spotykany tylko na pograniczu byłej ZSRR), łos, kilka gatunków ptaków. Szereg zwierząt wyginęło wskutek działalności człowieka, m. in. tur występujący niegdyś na terenie całego kraju i żubr wytępiony podczas I wojny światowej i ponownie sprowadzony do Puszczy Białowieskiej ze sztucznych zwierzyńców.

IV. OGRODY ŚREDNIOWIECZA

U początków sztuki ogrodowej stoi spotkanie człowieka z naturą i jego świadome w tej naturze działanie. Niekiedy ogranicza się ono do wyboru miejsca siedziby. Kiedy indziej polega na wydobywaniu z przyrody i zachowaniu szczególnie pięknych elementów. W końcu zmierza do jej kształtowania. Stąd naturalny krajobraz i jego poszczególne elementy na zawsze określają oblicze powstających kompozycji ogrodowych.

Kompozycje te pojawiają się na Białostoczczyźnie wraz z rozwojem osadnictwa w XV w. Wówczas obszar ten w znacznym stopniu porastały puszcze, a zakładane siedziby lokowano głównie w dolinach rzek. Następowo wtedy trzebieenie lasów, lecz większość osad leżała w bezpośrednim otoczeniu puszczańskim. Dlatego początkowo nie prowadzono większych zadrzewień i nie starano się naśladować ani doskonalić natury. Próbowano natomiast wykorzystać najcenniejsze gaje i kompleksy leśne. Specyficznym dla tych terenów przykładem tego typu działalności były średniowieczne monarsze dwory myśliwskie założone w największych ówczesnych kompleksach puszczańskich: Białowieża, Wodзилówka koło późniejszego Knyszyna i Krynki. Zlokalizowano je w najbardziej wartościowych krajobrazowo i zapewne przyrodniczo ostępach. Zachowane do dziś w uroczysku Stara Białowieża relikty nasadzeń dębów z końca XV i z XVI w. świadczą też o ingerencji człowieka w stan tych uroczysk. Zasadzono tu lub wydzielono z kompleksów lasów puszczańskich gaj stanowiący nie tylko teren polowań, ale także uprzyjemniający miejsca postojów i wypoczynku. Podobną rolę pełniły też dąbrowy otaczające Wodзилówkę i Knyszyn.

W innych siedzibach ochroną lub kultem otaczano pojedyncze starodrzewa, źródła lub głazy, często związane jeszcze z tradycją pogańską. Dopatrywać się tego możemy w Bobrze Wielkiej, gdzie jednym z ważniejszych elementów siedziby był prawiekowy wiąz (nazwany później świętym gabem) oraz w Kątach koło Dziadkowic, gdzie rósł szpaler kilkusetletnich dębów. Te nieliczne przykłady dokumentują fakt tworzenia kompozycji zieleni i wprowadzani ozdobnych nasadzeń w bardzo odległych czasach.

Masowe występowanie kultu świętych źródeł odróżnia tereny Białostoczczyzny od pozostałych ziem Polski. Pogaństwo trwało tu znacznie dłużej, toteż źródła te szybko zostały zaadaptowane przez chrześcijaństwo i stały się miejscem religijnej kontemplacji. Oddzielone od siedzib ludzkich zawsze położone były w pięknym krajobrazie. Były to swoiste, często nawiedzane ustronia służące „odnowie duchowej i fizycznej”. Miejsca te są do dziś kultywowane, m. in. Święta woda koło Wasilkowa, Krynoczka w Puszczy Białowieskiej i źródła w Miłkowicach, Maćkach, Knorydach, Kotlach, Ladach, Korycinie, Zawykach i Kożanach. Jednym z największych ośrodków kultu tego typu jest źródło u stóp Świętej Góry w Grabarce.

Analogiczną rolę pełniły cmentarze przy świątyniach, wznoszonych w ówczesnych miastach i w sąsiedztwie powstających wówczas dworów. Cmentarze te, podobnie jak obiekty sakralne, otaczano nasadzeniami.

Inne średniowieczne kompozycje ogrodowe powstawały równocześnie z rozwojem sieci osadniczej, a ich kształt przestrzenny uzależniony był w dużej mierze od typu osady.

Nie zachowały się żadne przekazy pisane czy ikonograficzne ukazujące stan lub formy tych kompozycji sprzed I połowy XVI w. Bez wątpienia jednak wielu nowo zakładanym siedzibom towarzyszyły ogrody pełniące chociażby wyłącznie funkcje użytkowe.

Proste grzędy jarzyn, niezbędnych ziół i kwiatów sąsiadujące z drzewostanem naturalnych lasów i gajów dały początek układom bardziej skomplikowanym, w których wygradzona przestrzeń zamykana była dodatkowo ścianami szpalerów i alei, a wnętrza wyposażono w altany, chłodniki i ławy.

Stopniowo powstawały siedziby, przy których funkcjonowało kilka odrębnych ogródków i ogrodów o różnym przeznaczeniu (ziołowych, kwiatowych, warzywnych, owocowych), nie powiązanych ze sobą kompozycyjnie. Pojawiają się też ogrody o kilku wnętrzach, które dały początek różnorodności kompozycji kwaterowych.

Związek tych ogrodów z zabudowaniami był najczęściej zupełnie przypadkowy. Dużo mniej przypadkowy był wybór miejsca pod ogród, podyktowany warunkami terenu i dostępnością do wody.

Mimo że nie posiadamy żadnego przekazu historycznego o wyglądzie jakiegokolwiek średniowiecznego ogrodu na tych terenach, pewną wiedzę o ich ówczesnych kompozycjach czerpać by można z bardziej znanych obiektów powstających tu na przestrzeni XVI - XVII w., a utrzymanych w tradycjach sięgających zapewne czasów średniowiecza. Takich tradycyjnych układów dopatrywać się można w siedzibach, których ogród użytkowy lub kilka odrębnych ogrodów lokowano w pewnej odległości od zabudowań (np. w Dojlidach, Bacikach Średnich czy Orli) lub też w siedzibach, którym towarzyszyło kilka ogrodów graniczących z różnego typu zabudowaniami (np. w Białostoczku, Rogowie, Zabłudowie, Topolanach, Bermanówce).

Zasadniczy wpływ na wygląd wielu kompozycji powstałych w czasach późniejszych wywarła lokalizacja pierwotnej średniowiecznej siedziby. Od tej lokalizacji zależał związek obiektu z krajobrazem a także możliwości wykorzystania wody i rozbudowy kompozycji wodnych, możliwości otwierania lub zamykania widoków, stosowanie określonych gatunków drzew i krzewów lub możliwości ekspozycji wnętrz oraz dominant wysokościowych.

Niektóre elementy układów przestrzennych osad średniowiecznych, z racji na swoją funkcjonalność, okazały się niezwykle trwałe i z tego powodu wywarły duży wpływ na organizację przestrzeni i wygląd ogrodów w późniejszych epokach. Część z nich na stałe została włączona do późniejszych kompozycji przestrzennych. Do takich elementów należeć mogły główne trakty drożne, groble i przeprawy, wzgórza, stawy i ciekі wodne, obiekty sakralne lub umocnienia obronne.

Naturalną oprawę siedzib i ogrodów średniowiecznych stanowiły łąki, lasy i puszcze, których część podlegała ochronie jako służące do polowań zwierzyńce.

Powstanie ogrodu, jego wielkość i układ przestrzenny uzależnione były od rangi siedziby. Różne też miejsca zajmował ogród w poszczególnych typach siedzib. Różnorodność form osadniczych na terenie Białostoczczyzny wyrażała się też w różnorodności układów przestrzennych tych siedzib i towarzyszących im kompozycji ogrodowych.

Teren byłego województwa białostockiego kolonizowany był przez mazowieckich osadników z zachodu oraz Rusinów, Litwinów i Jaćwingów ze wschodu. Oba kierunki kolonizacyjne niosły ze sobą odmienne formy osadnicze. Powstawały zarówno typowe dla ziem polskich osady zorganizowane w oparciu o wzory niemieckie, jak i litewskie osady jednodworcze.

Przenoszeniu się rodzin drobnego rycerstwa mazowieckiego towarzyszyło kopiowanie form istniejących w ich gniazdach rodzinnych. Należały do nich długie wsie chłopskie urządzone w typie ulicówki i sprzężone z wsiami osady dworskie, oddzielone od wsi strumieniami. Jako przykłady takich układów wskazać można Maławicze, Łukawicę, Kalnicę czy Gąsówkę. Układy takie zachowały się w niewielu obiektach, bowiem w większości tych osad proces rozdrobnienia zatępił ślady sprzężenia i w miejscu jednego dworu powstawały z czasem całe wsie z ludnością szlachecką i chłopską.

Wzorzec ten stwarzał warunki dla późniejszych przekształceń osiowych (głównie w czasach rozwiniętego baroku II poł. XVII w.). Przy dworze, nad strumieniem albo w jego sąsiedztwie zakładano równorzędnie z budową dworu lub w czasach późniejszych ogrody. Budowano też młyny, kopano stawy i sypano groble. Elementy te podlegały później długiej ewolucji i wchodziły w skład większych kompozycji ogrodowych i parkowych. Jednak o miejscu i funkcji tych kompozycji w układzie przestrzennym osady i naturalnym krajobrazie decydowała często pierwotna, średniowieczna lokalizacja.

Znacznie lepiej jest znany podobny wzorzec z osad bojarów, w których osiedlali się Rusini, Litwini, ale też i Polacy. Wsie bojarskie, ludności służebnej, która w warunkach podlaskich awansowała w XVI w. do kategorii drobnej szlachty powtarzały układy znane z obszaru zasiedlenia rycerstwa mazowieckiego. Wsie bojarskie powstawały w pobliżu zamków i dworów gospodarskich pod Drohiczyńem, Mielnikiem, Bielskiem Podlaskim, Surazem i Narwią. Dziś w dość licznych wsiach możemy odnaleźć to charakterystyczne sprzężenie siedziby dworskiej z ulicówką wiejską. Wymienić należy siedziby w: Ancutach, Czaczkach Wielkich, Kryniewiczach Dużych, Hożnej (dziś Ogrodniczki), Ponarlicy, Lewickich, Czartajewie, Dobkach, Sasinach, Siekierkach, Sikorach i Turośni Kościelnej. Cechą charakterystyczną wielu osad bojarskich było usytuowanie siedziby dworskiej na zamknięciu osi ulicówki wiejskiej. Tam też często powstawały później osiowe kompozycje parków i ogrodów.

Typową dla Wielkiego Księstwa Litewskiego formą osadniczą w XV i w I poł. XVI w. było osadnictwo jednodworcowe. Specyficznymi jego cechami były oddzielone od innych osad siedziby dworskie i chłopskie lokalizowane na polanach śródleśnych i „wydepczyskach” puszczańskich. Wzdłuż rzek: Niewodnicy, Białej, Turośniarki, Łosośnej, Biebrzy, Świsłoczy i innych powstawały całe ciągi tego typu siedlisk dworskich średniozamożnego bojarstwa litewsko – ruskiego i szlachty polskiej. Powstawały one bardzo licznie. Najliczniej zachowały się w podgrodzieńskim pasie osadniczym. Należą do nich m. in.: Bobra Mała, Bobra Wielka, Chreptowce, Jancewicze, Jaryłówka, Lewki, Łosośna, Sidra, Tołoczki, Zubowszczyzna, Zubrzyce, Andrzejewo i Pawłowicze.

Osady takie lokowano najczęściej na wzgórzach i wzniesieniach górujących nad dolinami i rozlewiskami rzek i strumieni, a niekiedy na koronach wyniosłych skarp nadrzecznych. Początkowo przy części z nich nie zakładano żadnego ogrodu, zadawalając się urokami naturalnego otoczenia. Przy części, wraz z rozprzestrzenianiem się terenów uprawnych powstawały nieznane nam dziś z formy ogrody użytkowe. Podobnie jak inne rodzaje osad, siedziby jednodworcze i powstające tam kompozycje ogrodowe ulegały na przestrzeni dziejów różnorodnym przekształceniom. Dały one początek wielu późniejszym, ciekawym kompozycjom pełniącym doniosłe funkcje w krajobrazie. Stwarzały też możliwości szerokich powiązań widokowych wewnątrz ogrodowych z otaczającym terenem.

Od XV w. trwa na obszarze byłego województwa białostockiego akcja tworzenia wielkiej własności ziemskiej, prowadzona przez najbogatsze rody litewskie. Od 1433 r. powstają dobra tykocińskie Gasztołdów, od ok. 1450 r. dobra białostockie Tabutowiczów, przed 1483 r. dobra gródeckie Chodkiewiczów, między 1477 a 1480 r. dobra siemiatyckie Sydymontowiczów, w pocz. XVI w. dobra orleńskie, waniewskie (w 1501 r.) i knyszyńskie (przed 1529 r.) Radziwiłłów, po 1509 r. dobra boćkowskie Sapiehów, a po 1513 r. dobra sidrzańskie Wołłowiczów. W dobrach tych prowadzono intensywną akcję kolonizacyjną. W bliskim sąsiedztwie gościńców powstawały wówczas siedziby wielkopańskie w Tykocinie na Kaczorowie (zniszczona w 1522 r.), w Białymstoku – Dojlidach, Gródku i Zabłudowie, w Siemiatyczach (na wzgórzu cerkiewnym), w Orli (na prawym brzegu Orlanki), w Waniewie koło Śliwnia, w Knyszynie (późniejsza rezydencja królewska w mieście), w Boćkach i w Sidrze (na tzw. wzgórzu zamkowym). Te wielkopańskie siedziby, lokowane najczęściej na wzgórzach, posiadały cechy obronne i stąd część z nich nazywano zamkami. Przypuszczać należy, że wzorem podobnych siedzib z innych rejonów Polski zakładano przy nich zamknięte, niewielkie, otoczone budynkami i ogrodzeniami ogrody ozdobne (kwiatowe, różane i ziołowe) oraz położone obok zabudowań, większe ogrody użytkowe. Wykorzystywać też musiano do spacerów i rozrywek położone w sąsiedztwie łąki i lasy, podobnie jak przeznaczone do polowań zwierzyńce puszczańskie.

Rozwój rezydencji sprzężony był z powstaniem targowiska i obiektu sakralnego. Na ogół rezydencje te oddzielone były od osad rolniczych i miejskich rzeką albo strumieniem, na których powszechnie zakładano młyny. Stawy młyńskie, strumienie, drogi łączące rezydencje z wsiami i osadami miejskimi, świątynie, pierwsze ogrody, gaje i inne ciekawe elementy naturalnego otoczenia stanowiły tu ośnowę, na której rozwijały się układy przestrzenne miejscowości i różnego rodzaju późniejsze kompozycje ogrodowe.

Zapewne w czasach panowania Witolda (zm. 1432 r.) zostały zbudowane „zamki” będące siedzibami namiestników wielkksiążęcych w Drohiczynie, Mielniku, Bielsku Podlaskim (zniszczony w 1564 r.), Surżu i Brańsku. Funkcjonowały one podobnie do rezydencji wielkopańskich. Zbudowano je obok niezabudowanych grodzisk – pozostałości po grodach z X – XII w. Na tych grodziskach, poza ograniczonym terenem „zamków” lokowano prawdopodobnie ogrody użytkowe. Ogródki ozdobne – jeżeli były – i zielniki położone były wewnątrz „zamków” pomiędzy budynkami i ogrodzeniami. W sposobie rozplanowania tych siedzib zauważyć można wpływy krzyżackie.

W II poł. XV w. powstały też najdawniejsze klasztory podlaskie: franciszkanów w Drohiczynie i bernardynów w Tykocinie. Spodziewać się należy, że oba wyposażone zostały w ogrody typu wirydarzowego lub inne, chociaż żadne przekazy na ten temat nie dotrwały do czasów obecnych.

V. OGRODY ODRODZENIA

1. Mecenat królowej Heleny i Aleksandra Jagiellończyka

W ostatnim dziesięcioleciu XV w. Podlasie było terenem reformatorskich prac dworu monarszego. Król zreorganizował tu przede wszystkim miasta, które rozmiarono od nowa, likwidując odrębne dzielnice lackie i ruskie. Stworzono jednolity system trójpolówki miejskiej. Przebudowano rezydencje monarsze w Bielsku Podlaskim, Surżu, Brańsku i Drohiczynie.

Szczególną rangę podlaskim dobrom wielkksiążęcy nadął fakt zabezpieczenia na nich oprawy żony Aleksandra – Heleny, córki Iwana III, wnuczki ostatniego cesarza bizantyjskiego. Główną jej rezydencją stał się położony przy trakcie wiodącym z Rosji na zachód Europy Bielsk, który wyrósł wówczas na największy ośrodek miejski terenów dzisiejszej Białostoczczyzny.

Wobec swoich apanaży podlaskich królowa występowała nie tylko jako dobra gospodyni, ale również otoczyła je mecenatem kulturalnym jako spadkobierczyni Paleologów reprezentowała tradycje odrodzenia bizantyjskiego. Na ziemiach podlaskich zakładała cerkwie (m. in. w Bielsku Podlaskim), wyposażając je w cenne ikony. Pod jej wpływem Chodkiewiczowie sprowadzili z Ławry Pieczerskiej z Kijowa zakonników i obsadzili ich w swojej rezydencji - „zamku” w Gródku nad Supraślą. Założony przez czerńców w 1500 r. monastyr w puszczy nad Supraślą stał się jednym z głównych centrów kulturalnych tych terenów. Dążenie do renesansowej harmonii wyrażało się tam w wyborze miejsca pod monastyr i cerkiew, które zajęły górujące nad doliną rzeki uroczysko Suchy Hrud oraz w powiązaniu widokowym tych budynków i eremów ulokowanych na przeciwległym, niskim brzegu rzeki. Przemieszczenie wpływów kultur wschodniej i zachodniej wyrażała też główna cerkiew klasztorna Narodzenia NMP zbudowana tuż po 1500 r. łącząca elementy gotyckie i bizantyńskie.

Wokół Bielska powstają w pocz. XVI w. siedziby możnowładców litewskich, dworzan królewskich, m. in. W Boćkach, Dubnie, Lisowie, Kożanach i Andryjankach.

Przemiany przestrzenne miast i rezydencji wyrażały się też zapewne przebudowami ogrodów. Jak wynika z badań i wiadomości źródłowych przy znaczniejszych siedzibach powstawały wówczas kwaterowe kompozycje ogrodowe o funkcjach użytkowych i ozdobnych, sady, warzywniki i zielniki, którym towarzyszyły niejednokrotnie wnętrza i ogrodniki wyłącznie ozdobne. Obok nich funkcjonowały w tym samym czasie średniowieczne ogrody, gaje i zwierzyńce. Zniszczenie w 1564 r. rozległej kompozycji „zamku” bielskiego uniemożliwia poznanie najciekawszego z tych prekursorskich obiektów.

2. Okres pomiary włóczęj i okres kształtowania się wzorców organizowania przestrzeni.

W drugim i trzecim dziesięcioleciu XVI w. trwała kolonizacja wewnętrzna terytoriów nadanych wcześniej Radziwiłłom, Gasztołdom, Chodkiewiczom, Sapiehom i Sudymontowiczom. Dwa pierwsze z wymienionych rodów uzyskały tzw. „egzempta”, tj. uprawnienia do objęcia swym zwierzchnictwem bojarów i szlachty osiadłej na podległych terytoriach. Powstają wówczas liczne siedziby dworskie, wokół Goniądza i Tykocina należące do szlachty radziwiłłowskiej i gasztołdowskiej. Zorganizowanie przestrzeni siedziby dworskiej opierano tam o zasady wypracowane na sąsiednim Mazowszu oraz podlaskiej domenie monarszej. Doświadczenia mierników działających w kręgu królowej Heleny i Aleksandra Jagiellończyka przeniesione zostały do siedzib średniozamożnej szlachty. Zorganizowano wówczas dwory w: Mikicinie, Dolistowie, Jaświłkach, Kalinówce Kościelnej, Dzieciołowie, Rogowie, Babinie, Rzędzianach, Kapicach, Dobkach i Siekierkach. W części korzystano z wcześniejszych miejscowych wzorów: układów jednodworczych i wsi bojarskich, ale novum tych kompozycji było przeznaczenie większych obszarów na ogrody, których znaczenie w układzie wzrosło. Kompozycje ogrodowe miały w tych obiektach charakter głównie użytkowy i w harmonii pozostawały tam elementy estetyczne i utylitarne.

W kręgu radziwiłłowskim zrodziła się też koncepcja założenia rezydencji w pełni renesansowej, zrywającej z cechami obronnymi, a mającej charakter „willi” wiejskiej otoczonej ogrodami, rozległą kompozycją wodną i zwierzyńcami. Mikołaj Mikołajewicz Radziwiłł zagospodarował nie tylko własne, nadane mu obszary, ale też kosztem ościennych puszczy gospodarskich bielskiej i grodzieńskiej, zorganizował jeden z największych kompleksów dóbr ziemskich – późniejsze starostwo knyszyńskie.

„Państwo Goniądzko – Rajgrodzkie” Radziwiłłów dysponowało wówczas dwoma warownymi zamkami – w Goniądzu i Rajgrodzie.

Na wypiętrzonym morenowym, przy silnych źródłiskach wodnych, w dolinie rzeki Jaskranki, w odległości 4 kilometrów od zniszczonego przed 1509 r. dworzyska w Wodзилówce, zlokalizowano nowy dwór radziwiłłowski – Knyszyn.

Zapewne wówczas spiętrzone wody Jaskierki tworząc prawie stuhektarowy staw. Wokół stawu umieszczono poszczególne części siedziby. Osobno stał dwór otoczony ogrodami. Osobno ok. 2 km od dworu, poza jezorem zalewowym stawu, ulokowano folwark (istniejący do 1553 r.). Osobno wzniesiono kościół (w 1520 r.) i ulokowano osadę. Wykorzystywano też zapewne stare zwierzyńce Wodзилówki. Swobodne rozmieszczenie w przestrzeni różnorodnych elementów funkcjonalnych rezydencji, jak również oddzielenie dworu od folwarku było wyrazem nowej, starannie przemyślanej koncepcji organizowania przestrzeni. Koncepcji dążącej do harmonijnego połączenia walorów ota-

czającego krajobrazu z rozlokowanymi w nim siedzibami i ogrodami powiązanymi ze sobą nie tylko siecią dróg, ale i widokowo.

Działalność Radziwiłłów i rezydencja knyszyńska zwróciły uwagę Bony, która od 1524 r. zarządzała majątkami królewskimi na Litwie. W 1529 r. między królową a spadkobiercami Mikołaja Mikołajewicza Radziwiłła rozgorzała walka o kompleks dóbr knyszyńskich. Radziwiłłowie ofiarowali te dobra dziewięcioletniemu królewiczowi Zygmuntowi Augustowi. Jednak w posiadanie Knyszyna dwór monarszy nie wszedł łatwo. Jeszcze w 1530 r. Zygmunt Stary zwołał pospolite ruszenie szlachty ziemi bielskiej dla przejęcia tych dóbr. Tego samego roku ostatecznie odebrano Knyszyn Radziwiłłom.

Od tego czasu włość knyszyńska stanowiła dobra własne króla i nie włączono jej do królewszczyzn, co było całkowitym novum w strukturze własności Rzeczypospolitej.

Leżący na pograniczu Korony Polskiej, Litwy i Prus Knyszyn miał stać się główną rezydencją monarszą. Otaczały go dobra, które pod względem zagospodarowania i dochodów stanowiły drugi po starostwie bielskim kompleks ziem uprawnych.

Stopniowo przyłączano do tych dóbr coraz to nowe obszary. W 1542 r. przyłączone spadłe kadukiem po Stanisławie Gasztoldzie dobra tykocińskie, a w 1571 r. całe „Państwo Goniądzko – Rajgrodzkie” po Radziwiłłach.

Obiektem wzorcowym dla ukształtowania się typu renesansowych kompozycji dworsko – ogrodowych na Podlasiu stał się Knyszyn w latach 1530 - 1572.

Prace miernicze i planistyczne prowadzone w tamtejszych siedzibach i ogrodach były kontynuacją prac podjętych przez mierników radziwiłłowskich, przy czym niektórzy z nich przyjęli służbę na dworze Bony.

Prace mierniczo – kolonizatorskie prowadzono w starostwie knyszyńskim i innych latyfundiach, które w tym czasie królowa Bona odebrała z rąk magnaterii litewskiej, nazywane są pomiarami włóczną. W zakresie uformowania renesansowych siedzib pomiaru włóczna wniosła i spopularyzowała następujące cechy:

1. Wielkość i wewnętrzne proporcje układu założenia dworsko – ogrodowego oparto na module mierniczym, dążąc do uzyskania kwadratowych przestrzeni w obrębie układów wyraźnie artykułowano poszczególne części, różniące się funkcjonalnie.
2. Organizowano ogrody w części ozdobne, jednak o przewadze funkcji użytkowych, prostokątne lub zbliżone do kwadratu.
3. Dwór ustawiano na granicy dziedzica gospodarczego i ogrodów.
4. Organizowano odrębne funkcjonalnie części siedziby związane z gospodarką wodno – stawową.

Pomiaru włóczna na Podlasiu i Grodzieńszczyźnie była tym, czym na ziemiach koronnych była średniowieczna kolonizacja na prawie niemieckim. Tak jak i w Koronie Polskiej nie dotyczyła jedynie ziemskich majątków monarszych, ale wzorzec wypracowany w domenie królewskiej szybko znalazł zastosowanie w latyfundiach magnatów litewskich, a także w majątkach średniozamożnej szlachty. Proces naśladownictwa spowodował, że ogromna część terytorium dzisiejszej Białostocczyzny została wówczas przekolonizowana w duchu zasad renesansowego kształtowania przestrzeni. Rozplanowanie większości osad miejskich, wsi, folwarków i siedzib dworskich na tym obszarze pochodzi z XVI w. Jest to więc z tego tytułu obszar wyjątkowy w granicach Rzeczypospolitej Polskiej.

„Dworzec Knyszyński” powstawał w latach 1553 - 1572, właśnie w latach gdy na Podlasiu, szczególnie w Knyszynie „przemieszczał” Zygmunt August bardzo często (łącznie ok. 2 lat). Zapewne też zasady pomiaru włócznej były w dużym stopniu autorstwa króla i jego matki.

Rezydencję knyszyńską zlokalizowano w sąsiedztwie wielkiego kompleksu leśnego puszczy Knyszyńskiej i Grodzieńskiej. Niedaleko dworów urządzono w jednym z ostępów – Popielewie – wielki zwierzyńiec służący polowaniom na grubego zwierza (przeszło 200 ha). W jego pobliżu na groblach 49 sadzawek rybnych urządzono mały, wyгородzony zwierzyńiec „dla saren i zajęcy”, a przy zwierzyńcach ustawiano kompleksy budynków stajennych mieszczące 500 rasowych koni oraz urządzono tereny do wypasu i ujeżdżania. Zwierzyńce, stadnina i sadzawki położone były nad wielkim, blisko stuhektarowym stawem, w dolinie rzeki Jaskry (dziś Jaskranka). Kompleks pałacowy umieszczono po przeciwnej stronie stawu niż obiekty hodowlano – myśliwskie. Zabudowania rezydencji tworzył zespół drewnianych dworców na kamiennym podpiwniczeniach, połączonych ponad przyziemiem gankami. Brak było w sąsiedztwie tego kompleksu budynków folwarcznych (obór, stodół etc.). Znajdowały się tam jedynie kuchnie, młyn i stajnia na ok. 50 koni. Obok zabudowań rezydencji mieścił się ogród ozdobny z drewnianym chłodnikiem altaną, kwiatami i ziołami zasadzonymi na „grubach”. W innym miejscu założono sad owocowy, za to wcale nie było warzywniaków.

W niedalekim sąsiedztwie rozwijała się osada miejska, utworzona ok. 1540 r. ze wsi powstałej jeszcze na posesji Radziwiłłów (ok. 1520 r.). Jej centrum stanowił rynek z kościołem, a przy dworze przed 1553 r. uruchomiono cerkiew.

Osada miejska rozrastała się samorzutnie, a prawa miejska uzyskała dopiero w 1568 r. Znaczny rozwój miasta nie był zgodny z planami króla. Rezydencja knyszyńska pomyślana była bowiem jako willa wiejska. Miasto bardziej krępowало rozwój rezydencji, może liczone się nawet z przeniesieniem go w przyszłości w inne, bardziej odpowiednie miejsce. „Willa knyszyńska” Zygmunta Augusta pozbawiona była jakichkolwiek umocnień czy innych budowli obronnych. Harmonijnie korespondowała z naturalnym otoczeniem. Wzbogacono je poprzez wielkie inwestycje wodne. Prócz stawu Zygmunt, na sąsiedniej rzece – Nareśli – wykopano drugi wielki staw, również zarybiony – August (przy wsi Czechowizna), liczący przeszło 120 ha. W sąsiedztwie zabudowań dworskich urządzono 4 sadzawki, w tym jedną z bogatym, cieplicowym źródłem wody. Kompleks dworski w Knyszynie umieszczono zresztą na gruncie gliniastym, dającym podstawę rozwoju sadownictwa, dobrze utrzymującym zasoby wodne.

Folwark dworu knyszyńskiego do 1553 r. mieścił się w odległości ok. 400 m od rezydencji, w sąsiedztwie parceli wiejskich, w górę rzeki Jaskry. Bliskie sąsiedztwo zabudowań dworskich, względy higieniczne – estetyczne, oddalenie od folwarcznych gruntów ornych oraz nowe, ogromne potrzeby spowodowały konieczność przeniesienia folwarku na inne miejsce (dziś Knyszyn Zamek – patrz hasło nr 70).

W nowym miejscu folwark miał doskonałe warunki rozwoju. Był oddalony od miasta o ok. 4 km, położony w dół rzeki (nie zanieczyszczał stawu dworskiego i rzeki). Położony był tak jak i rezydencja na pokładach gliny żwałowej, przy cieplicowym źródle, w centrum trzech pól folwarcznych. Wzgórze z folwarkiem górowało nad doliną Jaskry i doskonale widoczne było z rezydencji królewskiej w mieście.

W folwarku wzniesiono zespół zabudowań – dwory – rządówki, wielkie obory, stodoły, stajnie (dla potrzeb kuchennych dworu królewskiego oraz licznej świty towarzyszącej królewskiemu orszakowi). Przy folwarku założono 4 – hektarowy ogród o kwadratowym kształcie. Podzielono go na cztery, równej wielkości kwatery, których wnętrza zajmowały sady i warzywniki. Wydzielono cztery, odrębne pod względem funkcji, części folwarku: mieszkalno – ogrodową, gospodarczą, hodowlaną – magazynową i gospodarczą związaną z wodą. W bliskim sąsiedztwie folwarku przebiegał ważny gościniec z Korony na Litwę (Warszawa – Grodno – Wilno).

Twórcą nowego założenia dworsko – ogrodowego i nadzorcą rozbudowy całego kompleksu dworskiego w Knyszynie był Piotr Chwalczewski, sprawca zamków i dworów w Wielkim Księstwie Litewskim, najwybitniejszy zapewne działacz pomiary włócznej na Litwie.

Kopią rozwiązań planistycznych knyszyńskich był inny folwark w tym samym starostwie – Dobrzyniewo, także składający się z kilku części. Rezydencja starościńska z ogrodem oddalona tam była od folwarku, który miał podobnie jak knyszyński kwaterowy ogród oraz osady młyńskiej, położonej przy wielkim stawie. W Dobrzyniewie, tak jak i w Knyszynie, kompleks dworski leżał z dala od wsi chłopskich.

W 1559 r. powstają dwa folwarki starostwa tykocińskiego: Lipniki i Stelmachowo (patrz hasło nr 156). Oba zaprojektowano analogicznie do knyszyńskich. W 1563 r. tworzą się folwarki starostwa bielskiego: Hołowiesk, Stołowacz i Użyki. Jak przypuszczać można z zachowanych relikwów układów tych obiektów i w nich także zastosowano te same zasady kompozycyjne: oddalenie od osad rolniczych i miejskich, zorganizowanie zbliżonej do kwadratu przestrzeni zajętej przez ogrody, z uprawami sadowniczymi i warzywnymi (a w nich włoszczyzną). Również w tym czasie (przed 1558 r.) na zalecenie Bony powstają siedziby dworskie: w Zawykach i Tryczówce (w starostwie Suraskim), w Bonowie (dziś Bujnowie) - w starostwie brańskim, a także dobrach grodzieńskich: w Nowym Dworze, Krynkach (patrz hasło nr 76), w Kamiennej Starej (patrz hasło nr 64), i Kundzinie (patrz hasło nr 81). W tej ostatniej miejscowości, będącej własnością prywatną innego działacza pomiary włócznej – Stanisława Skoczka – Dziewiąłowskiego, renesansowy wzorzec organizowania przestrzeni zastosowano w pełni.

Wytworzony w dobrach knyszyńskich wzorzec urządzania siedziby dworskiej i towarzyszących jej ogrodów znalazł zastosowanie nie tylko w królewskich. W promieniu kilkudziesięciu kilometrów od Knyszyna znajdowały się dwory dygnitarzy litewskich (Gródek, Zabłudów i Choroszcz – Chodkiewiczów oraz Sidra, Andrzejewo i Pawłowicze Wołowiczów), gdzie szybko wzorzec królewski zastosowano i powielono.

Daje się odczuć wyraźny wpływ wzorca knyszyńskiego na kompozycje powstające przy dworach dworzan królewskich, którzy wokół Knyszyna wznosili swoje rezydencje: Macieja z Krajny (Buzuny i Strabla – patrz hasła nr 24 i 138), Piotra Wiesiołowskiego (Białystok, park pałacowy – później Branickich – patrz hasła nr 111 i 153), Kurzenickich (Kalinówka – Ogrodniki – patrz hasło nr 104 i Jasionówka patrz hasło nr 54), Stanisława Zachariaszowicza Włoszka (Juchnowiec - patrz hasło nr 59) i Komorowskich (Krzywa - patrz hasło nr 78).

Renesansowe kompozycje przestrzenne zostały w II połowie XVI stulecia ujęte w nowe formy obiektów architektonicznych.

Około 1570 r. zaczęto wznosić obiekty architektoniczne typu kamienicy. Zwyczaj ich budowania przynieśli ludzie związani z dworami Bony i Zygmunta Augusta, rekrutujący się wyłącznie z Korony Polskiej. Na Podlasie wkroczył typ dworu rozpowszechniony już wcześniej na ziemiach polskich. Kamienice te ustawiano często na sztucznie usypanych tarasach. Ślady tego rodzaju rozwiązań spotykamy w Markowszczyźnie, Białymstoku, Lipnikach, Kamionce, Starym Dworze, Sidrze, Dubnie i zapewne w Siderce. Poza tym źródła pisane wzmiankują istnienie takich kamienic w Orli i Kamiennej Starej. Bardzo przebudowane wersje wież – kamienic odnajdujemy wewnątrz pałaców w Białymstoku i Pawłowiczach.

Ciekawym i charakterystycznym dla schyłkowego renesansu zjawiskiem było ożywienie religijne związane z reformacją. Na badanym obszarze spotykamy wiele różnych fundacji sakralnych. Typowym elementem „porządnej” siedziby dworskiej II połowy XVI w. stały się kaplice dworskie ustawione najczęściej przy granicy ogrodu ozdobnego. Kaplice i kościołki dworskie powstały m. in. w Białymstoku, Strabli, Kamiennej Starej, Dubnie, Krzywej i Sadach. Cerkwie wzniesiono w Gródku, Wołkuszu, Puchłach, Podbielach, Siderce i Kuścinie, a zbory kalwińskie w Orli, Pawłowiczach, Zabłudowie, Nurcu i Sidrze. Lokalizacja obiektów sakralnych w sąsiedztwie siedzib dworskich charakterystyczna dla renesansowego manieryzmu, otwiera nowy rozdział w dziejach komponowania przestrzeni, stanowiąc krok w epokę wczesnego baroku.

3. Krajobraz i sposoby dysponowania przestrzenią

Stosunkowo duża ilość niezasiedlonych i niezagospodarowanych jeszcze terenów stwarzała dużą swobodę w lokowaniu nowych siedzib i poszerzaniu starych.

Rozprzestrzenienie się wzorca knyszyńskiego i wzorów wypracowanych w trakcie pomiarów włóczęj następowało więc dosyć szybko. Powstał szereg siedzib i ogrodów szesnastowiecznych zakładanych od nowa, na niezabudowanym dotąd terenie oraz wiele siedzib, które wzniesiono od nowa i całkowicie przekształcono.

Renesansowa kompozycja tych siedzib wyrażała się nie tylko w rozplanowaniu zabudowań i dziedzińców oraz wewnątrz ogrodów, ale także w charakterystycznym ich wkomponowaniu w otoczenie.

Możemy tu dostrzec wyraźny wpływ prądów włoskich, polegających na wyszukiwaniu miejsc najbardziej zróżnicowanych pod względem wysokościowym, a więc zbliżonych do urozmaiconego krajobrazu Włoch i jednocześnie dających największe możliwości powiązania widokowego poszczególnych części kompozycji.

O wiele bardziej płaski niż we Włoszech krajobraz tych terenów nie dostarczał zbyt wielu takich możliwości, powstała jednak cała grupa siedzib zajmujących wzgórza i wypiętrzenia lub lokowanych na koronach wysokich skarp górujących nad dolinami. Na sąsiednich wzgórzach lub eksponowanych widokowo wzniesieniach umieszczano tam poszczególne części funkcjonalne kompozycji, np. rezydencję z ogrodami ozdobnymi, folwark z ogrodem użytkowym, kościół bądź cmentarz albo też inne komponenty układu – dwór z ogrodem, młyn, rzadziej wieś itp. Wszystkie te rozrzucone w przestrzeni komponenty starano się powiązać widokowo ze sobą lub przynajmniej z centralną częścią układu, tj. z rezydencją właściciela. Stąd ich oddalenie od centrum nie przekraczało zasięgu wzroku.

Ideą tych kompozycji „krajobrazowych” było uzyskanie harmonijnie zagospodarowanej przestrzeni, odzwierciedlającej renesansowe dążenie do osiągnięcia doskonałego zespolenia dzieł ludzkich z naturą, która zachowując swój naturalny charakter byłaby jednocześnie bezpieczna i na miarę potrzeb podporządkowana człowiekowi. Umieszczone na wzgórzach budynki i ogrody oraz sytuowane w dolinach stawy, młyny, łąki i pola uprawne przeplatać się tam miały z naturalnymi lasami, rozlewiskami rzek, skałami i innymi nietkniętymi ręką człowieka uroczyskami. Dostrzegano bowiem i ceniono również piękno naturalnego krajobrazu.

Należy zaznaczyć jednak, że te renesansowe wieloczęściowe kompozycje „krajobrazowe”, mimo istnienia związków widokowych pomiędzy poszczególnymi częściami funkcjonalnymi, nie miały w sobie nic z komponowanymi osiowo powiązanymi barokowymi, ani tym bardziej z późniejszymi kompozycjami krajobrazowymi. Podobnie wnętrza poszczególnych ogrodów były często przestrzeniami zamkniętymi, nie posiadającymi specjalnie wyprowadzonych dalekich osi widokowych. Natomiast jeżeli ogród zajmował dość wysokie wzgórze, mogły się z niego roztaczać wysokie widoki na okolicę.

Poszczególne części kompozycji były ze sobą powiązane siecią dogodnie umiejscowionych w terenie dróg. Nie było tam bowiem ani prostych alei, ani długich szpalerów czy nasadzonych gęsto kulis zamykających widoki. Renesansowy krajobraz służył temu, aby człowiek czuł się w nim dobrze. Cechowała go duża swoboda, dawał się oglądać z zewnątrz niż z wnętrza poszczególnych części funkcjonalnych kompozycji. Zatem najbardziej można było go podzi-

wiać jadąc konno i obserwując wylanianie się kolejno wzgórza i otwierające się za nimi panoramy dolin. Z jakiegoś punktu centralnej części kompozycji można było natomiast ogarnąć całość lub przynajmniej większość układu, co po winno było dawać odczucie bezpiecznego panowania nad zagospodarowaną przestrzenią.

Jak wspomniano, mało urozmaicony teren znacznie ograniczał możliwości rozwinięcia i wprowadzenia w życie idealnego wzorca. Ograniczały go też możliwości materialne założycieli, toteż powstałe kompozycje wieloczęściowe różniły się od siebie skalą i charakterem.

Mogły tam występować tylko dwie sprzężone ze sobą części, np. rezydencja i folwark, rezydencja i dwór, dwa dwory, dwór lub rezydencja i wieś, dwór i kościół itp. Zawsze jednak przynajmniej jedna z części zajmowała dominujące w okolicy wzniesienie, a często obie części przedzielała dolina rzeki lub strumienia (rys. nr 6 A - E). Znane są też układy o wielu częściach, w skład których wchodziły także osady kościelne, miejskie i młyńskie oraz zagospodarowane lub nie doliny rzek i strumieni (rys. nr 6 F,G).

Do takich wieloczęściowych kompozycji renesansowych należą (oprócz Knyszyna) siedziby: w Juchnowcu (hasło nr 59), w Dobrzyniewie Fabrycznym (hasło nr 37), w Kundzinie (hasło nr 81), w Pokaniewie (hasło nr 116), w Sidrze (hasło nr 125), w Orli (hasło nr 105), w Gródku (ob. Waliły - hasło nr 155), w Jasionówce (hasło nr 54), w Strabli (hasło nr 138), oraz w Bobrze Wielkiej i Chojnowszczyźnie (hasło nr 19 i 29).

Część tych układów powstała drogą przekształcenia lub rozbudowy istniejącej wcześniej rezydencji, przy czym jednym z najbardziej charakterystycznych elementów wprowadzanych zmian było wyrzucanie funkcji gospodarczych poza obręb części rezydencjonalnych i zakładanie nowych osad folwarcznych widocznych z rezydencji, składających się z budynków i ogrodów, a na ogół też stawów. Ze względów gospodarczych nowe części folwarczne umieszczano w centrum trzech pól, które folwark miał obsługiwać, u zbiegu granic oddzielających od siebie poszczególne pola.

Wymienione tu przykłady obejmują tylko kompozycje lepiej poznane i z całą pewnością nie wszystkie, jakie powstały do lat 80 - tych XVI w. Zniszczenie większości renesansowych obiektów uniemożliwia jednak bardziej dokładną analizę ich układów przestrzennych.

Wszystkie poznane wieloczęściowe kompozycje renesansowe powstały przy siedzibach osób związanych z dworami królewskimi. Chętnie zakładali je średniozamożni, dorabiający się dworzenie, których ambicje wymagały podniesienia rangi i prestiżu siedziby, a poziom kulturalny nie odbiegał od wzorców europejskich.

Sposób urządzenia wnętrz ogrodów położonych na terenie dzisiejszej Białostocczyzny i ich wystrój w dobie renesansu jest mało znany. Należy tylko przypuszczać, że nie odbiegał zasadniczo od innych ogrodów polskich tego okresu. Bardzo popularny był tu tzw. ogród włoski, łączący funkcje użytkowe i ozdobne. Przy czym nasadzenia użytkowe były tam także podporządkowane określonej porządkowi kompozycyjnej dotyczącej całości układu. Kwatery zamykały ściany alei, szpalerów, ostrzyżonych żywopłotów, trejaży czy też ogrodzenia. Wśród nasadzeń dominowały tam krajowe gatunki drzew – lipy, klony, jawory, dęby, graby, wiązy i topole. Podobne nasadzenia stosowano w chłodnikach lub ciennikach, chociaż najczęściej sadzono tam lipy.

Płaszczyzny kwater ozdobnych mogły wypełniać otoczone ligustrem lub bukszpanem kwietniki lub różanki, pomiędzy którymi sadzono kwitnące krzewy i pojedyncze drzewa. W kwaterach ozdobno – użytkowych pasy bukszpanów i kwiatów otaczać mogły grzędy z warzywami i ziołami. W ogrodach użytkowych oprócz warzyw sadzono drzewa i krzewy owocowe (jabłonie, wiśnie, grusze, żurawiny, jagody, poziomki, maliny), winorośl i chmiel. Czasem kwatery mogły być w całości zajęte przez nasadzenia drzew ozdobnych.

Do najczęściej uprawianych warzyw należały fasola, buraki, groch, bób i marchew, ale stopniowo wprowadzano też inne gatunki obcego pochodzenia. Zdarzało się także, że grzędy i kwatery użytkowe były sezonowo obsadzone zbożem. Stosowano bogaty zestaw kwiatów i ziół, a w tym wiele roślin cebulowatych. Wymienić tu należy tulipany, hiacynty, narcyzy oraz lilie, fiołki, rozmaryny, lawendę, szalwię, majeranek, krwawniki, goździki, cesarskie korony.

Stopniowo pojawiały się w ogrodach egzotyczne okazy roślin sprowadzane z dalekich krajów oraz takie rośliny użytkowe jak porzeczki, agrest, morele, brzoskwinie i truskawki. Prawdopodobnie dopiero w końcu XVI w. wprowadzono strzyżone krzewy i drzewa (graby, bukszpany, cisy, głogi i wiązy), rosnące w szpalerach, żywopłotach czy bindażach lub pojedynczo. Elementami ozdobnymi mogły być też w ogrodach XVI w. studnie, rzadkie na tych terenach fontanny, rzeźby lub drewniane i murowane altany.

„Ogród włoski” był typowym ogrodem kwaterowym, w którym kwatery oddzielone były od siebie drogami, alejami, szpalerami lub żywopłotami a także ogrodzeniami. Drzewa i krzewy, tak ozdobne jak i użytkowe rosnące we wnętrzach tych kwater, sadzono w równych odstępach lub w rzędach i towarzyszyły im geometrycznie rozplanowane grzędy jarzyn lub kwiatów. W sposób równie geometryczny umieszczano studnie, sadzawki, altany, trejaże i inne ele-

menty wyposażenia ogrodów. Nie zachował się jednak żaden przykład umożliwiający bliższe poznanie kompozycji wnętrza.

Chociaż na ogół roślinność ozdobna sąsiadowała tam z uprawami użytkowymi, ogród włoski mógł też, jak wspomniano wcześniej, posiadać wydzielone wnętrza całkowicie ozdobne. Często był ten ogród tylko jednym z kilku ogrodów towarzyszących danej siedzibie, przy czym zarówno przeznaczenie jak i układ przestrzenny poszczególnych ogrodów mogły być w takim wypadku odmienne.

Ogrody włoskie i innego typu ogrody kwaterowe powstawały dość licznie, m. in. stwierdzono istnienie takich kompozycji w: Andryjankach Koszkach (z ok. poł. XVI w.), w Białowieży (z ok. 1594 r.), Białymstoku (z lat 60 - tych XVI w.), Hołowiesku (z ok. 1564 r.), Boćkach (z II poł. XVI w.), Bronczanach-Brzozowej (z lat 60 - tych XVI w.), Bujnowie (z lat 30 - tych XVI w.), Buzunach (powstałej po 1520 r.), Choroszczy (z II poł. XVI w.), Dobrzniewie Fabrycznym (z ok. 1519 i 1530 r.), Dubnie (z I poł. XVI w.), Górze (z końca XVI w.), Gródku (z XVI w.), Jałowie (sprzed 1545 r.), Jasionówce (z ok. 1642 r.), Juchnowcu (z lat 40 - tych XVI w.), Jurowcach (z pocz. XVI w.), Kalejczycach (sprzed 1579 r.), Kalnie (powstałej po 1536 r.), Andrzejewie (z ok. 1536 r.), Kalinówce (z lat 1523 - 1529 i lat 60 - tych XVI w.), Brykach (z XVI w.), Dołubowie (z ok. poł. XVI w.), Kamiennej Starej (z ok. 1560 r.), Koplanach (sprzed 1569 r.), Krupiczach (powstałej po 1593 r.), Krynkach (z XVI w.), Krzywej (z ok. poł. XVI w.), Kudrawce (powstałej po 1578 r.), Kundzinie (z ok. 1556 r.), Kuścinie (sprzed 1539 r.), Kuźnicy Białostockiej (z lat 50 - tych XVI w.), Leniewie (z XVI w.), Lewickich (z lat 40 - tych XVI w.), Łosośnej Małej (z XVI w.), Lipnikach (powstałej po 1559 r.), Markowszczyźnie (z ok. 1530 r.), Mielniku na zamku (z I poł. XVI w.), Milejczycach – Kuchtyczach (z lat 20 - tych XVI w.), Nowym Dworze (z XVI w.), Orli (z ok. 1558 r.), Pawłowiczach (z ok. poł. XVI w.), Pańskich (z II poł. XVI w.), Pietkowie (z lat 1564 - 1572), Pokaniewie (sprzed 1545 i z ok. 1562 r.), Ponarlicy (sprzed 1557 r.), Reńszczyźnie (z ok. 1560 r.), Siderce (z II poł. XVI w.), Sidrze (z ok. 1566 r.), Siemiatyczach (z ok. poł. XVI w.), Stołowaczu (z ok. poł. XVI w.), Strabli (powstałej po 1524 r.), Studziwodach (powstałej po 1514 r.), Szczytach Dzieciolowie (z ok. XVI w.), Śliwnie (z lat 1501 - 1521), Tryczówce (z I poł. XVI w.), Turośni Kościelnej (powstałej po 1515 r.), Tykocinie na zamku (z lat 60 - tych XVI w.), Usnarzu Górnym (z I poł. XVI w.), Użykach (z ok. poł. XVI w.), Waliłach (z II poł. XVI w.), Wasilkowie (z II poł. XVI w.), Zabłudowie (z II poł. XVI w.), Zajączkach (dawniej Kożanach, z ok. poł. XVI w.), Zawykach Fermie (sprzed 1553 r.) i Złotnikach (ob. Tryczówce, z ok. poł. XVI w.).

Cechą charakterystyczną renesansowych ogrodów kwaterowych była równorzędność kwater odgrywających w przestrzeni podobną rolę. Miały one zbliżoną wielkość i na ogół nie różniły się między sobą wysokością nasadzeń, często rozplanowanych w taki sam sposób we wszystkich kwaterach.

Dużo więcej niż o kompozycji wnętrza ogrodowych powiedzieć można o ogólnej dyspozycji przestrzennej ogrodów renesansowych, o ich miejscu w układzie siedziby i schemacie rozplanowania poszczególnych kwater. Królują bowiem w tym okresie niepodzielnie różne kombinacje i układy kompozycji kwaterowych, wśród których wyróżnić można kilka zasadniczych typów.

Jedną z popularnych form ogrodu był kwadrat przecięty krzyżującymi się w środku drogami i alejami dzielącymi ogród na cztery mniejsze kwadratowe części (rys. nr 8A). Taki ogród posiadał folwark knyszyński (patrz hasło nr 70). Taki też założono przy wielu innych renesansowych siedzibach, m. in. W Juchnowcu Dolnym (patrz hasło nr 59), Ponarlicy (patrz hasło nr 118), Złotnikach (ob. Tryczówka patrz hasło nr 111), a zapewne także w Pawłowiczach (patrz hasło nr 109), Turośni Kościelnej (patrz hasło nr 153) i Kudrawce (patrz hasło nr 80).

Ten kwadratowy ogród mógł być dla danej siedziby ogrodem jedynym lub jednym z kilku. W drugim przypadku pozostawał ogrodem głównym, na ogół największym. Jego części mogły uzyskiwać dalsze podziały na mniejsze kwatery (rys. nr 8B), a powierzchnia zbliżać się do 8 ha (Juchnowiec, Złotniki).

Położenie tego ogrodu względem innych elementów siedziby bywało różne. Mógł on jednym bokiem sąsiadować z zabudowaniami i dziedzińcami. Mógł być też od nich oddalony stawami lub sadzawkami, które często kopano wzdłuż granic ogrodu. Mógł też graniczyć zarówno z budynkami i dziedzińcami, jak też ze zbiornikami wodnymi i mniejszymi ogrodami (rys. nr 8 C, D, E). Nie istniały jednak osiowe powiązania ogrodu z dworem lub innymi ważnymi budynkami, a jeżeli tak było, to raczej w wyniku przypadku. Oś dzielących ogród na cztery części dróg wybiegały na ogół na dziedzińce (nierzadko wyposażony w sadzawkę służącą inwentarzowi) lub kończyły się na granicy ogrodu. Podobnie mniejsze ogrody i ogródki użytkowe nie powiązane były kompozycyjnie z budynkami, chociaż mogły bezpośrednio do nich przylegać.

Kwadrat będący jedną z idealnych figur geometrycznych był w XVI w. formą bardzo często stosowaną. Również popularny był w czasach późniejszych. Motyw kwadratu przeciętego krzyżującymi się pośrodku osiami pojawiał się też w częściach innych typów ogrodów odrodzenia. W oparciu o ten motyw powstawały też kompozycje niektórych

ogrodów w XVII i XVIII w., przy czym pierwotny kwadrat mógł ulegać różnym modyfikacjom, jak to np. miało miejsce w Zubrzycy Wielkiej, gdzie ogród posiada kształt trapezu (patrz hasło nr 166).

Zapewne już od powstania pierwszych ogrodów kwadratowych centralny punkt przecięcia się krzyżujących się osi bywał odpowiednio akcentowany. Takimi akcentami znanymi z czasów późniejszych, a jak się wydaje bardzo popularnymi zwłaszcza w końcu XVI i I poł. XVII w. często były altana (np. w Zubrzycy Wielkiej, Kudawce, Kożanach) lub sadzawka (np. w Siemionach). Niekiedy w centrum renesansowego kwadratowego ogrodu stawiano w czasach późniejszych dwór lub pawilon (rys. nr 10 A, B, C). Z takimi przykładami mamy do czynienia w Ponarlicy (patrz hasło nr 118), Turośni Kościelnej (patrz hasło nr 153), Złotnikach (ob. Tryczówce – patrz hasło nr 150) i zapewne w Pawłowiczach (patrz. hasło nr 109). Rozwiązanie takie stanowi jakby formę przejściową między kwadratową kompozycją renesansowego ogrodu a osiowymi założeniami baroku. Częstszym przykładem przekształceń dokonywanych w guście barokowym było jednak umieszczenie dworu przy granicy ogrodu, na jednej z osi dzielących jego kwadratowy teren.

Inny typ kompozycji reprezentują ogrody przy rozmierzanych od nowa samodzielnych siedzibach dworskich i folwarcznych, którym to siedzibom nadano regularny sześciokwadratowy układ (rys. nr 9A - D). Znane przykłady takich rozwiązań pochodzą z II połowy XVI i poł. XVII w. Kwatery o kwadratowym lub zbliżonym do kwadratu kształcie leżały tam w dwóch rzędach oddzielonych od siebie główną drogą dojazdową. Każda z kwater pełniła inne funkcje. Mieściły się tam zabudowania gospodarcze i dziedzińce, ogrody, stawy lub sadzawki i pastewniki. Dwór z towarzyszącymi mu budynkami oraz ogrodem ozdobnym (lub włoskim) umieszczony był najczęściej w którejś ze skrajnych kwater. Te spośród głównych sześciu kwater, które przeznaczono pod ogrody, mogły być podzielone na szereg kwater mniejszych, kwadratowych lub prostokątnych.

Przykładem takich sześciokwaterowych siedzib są: Markowszczyzna powstała ok. 1530 r. (patrz hasło nr 92), Łosośna Mała (patrz hasło nr 88), Kuścin powstały przed 1539 r. (patrz hasło nr 83), Lipniki (którym nadano sześciokwaterowy układ po 1559 r.), Strabla powstała po 1524 r. (patrz hasło nr 138), Szelągówka powstała ok. 1564 r. (patrz hasło nr 144), Wałki, których układ powstał zapewne w I poł. XVII w. (patrz hasło nr 156), zapewne Łuka (ob. Stary Dwór – patrz hasło nr 135), Sobótka z II poł. XVI w. (patrz hasło nr 132) czy wreszcie szesnastowieczna Chojnowszczyzna, w której dwie skrajne kwatery zajmowały stawy (patrz hasło nr 29).

Najbardziej reprezentacyjną częścią tego typu układów była oczywiście kwatera zajęta przez dwór i ogród ozdobny. W kwaterze tej obok dworu znajdowały się także inne zabudowania i dziedzińce. Sam dwór miał często postać murowanej „kamienicy”, nawiązującą do willi włoskich. W siedzibach sześciokwaterowych dwór taki sytuowano na sztucznie usypanym wzgórzu, na którym mieścić się też mógł przylegający do dworu ogródek, jak to miało miejsce w Markowszczyźnie i Lipnikach.

Renesansowe „kamienice” wznoszono też w innych obiektach tego okresu. Towarzyszyły im, podobnie jak dworom i folwarkom, większe i mniejsze ogrody kwaterowe o nieznanej dziś w większości kompozycji. Część spośród bardziej znanych należałoby zaliczyć do typu pośredniego, gdzie jeden duży ogród mógł być podzielony na równej lub różnej wielkości i różnego kształtu kwatery lub też kilka odrębnych ogrodów mogło uzyskiwać różne podziały kwaterowe, przy czym towarzyszyć im mogły mniejsze ogrody jednonętne. Im znaczniejsza rezydencja, tym więcej posiadała ogrodów, które można by podzielić na wyłącznie ozdobne, ozdobno – użytkowe i całkowicie użytkowe. Kombinacji kwater takich ogrodów mogło być w zasadzie nieskończenie wiele, toteż mamy tu do czynienia z wielką różnorodnością układów przestrzennych (rys. nr 9E, F, G). Powstają też kwaterowe ogrody tarasowe (m. in. W Jasionówce, Zabłudowie, Hermanówce). Siedziby wielkopańskie obejmują nie tylko części rezydencjonalne z całym kompleksem ogrodów i folwarki z ogrodami użytkowymi, ale też i obszerne zwierzyńce, a także sprzężone z rezydencjami świątynie i miasta (Zabłudów, Jasionówka, Orla, Strabla, Juchnowiec, Siemiatycze, Białystok, Bielsk Podlaski). W skład siedzib i ogrodów wchodzi też na ogół stawy i sadzawki stanowiące istotny element kompozycji całości założenia.

Różne, mniej lub bardziej znane ogrody kwaterowe powstały też w XVI w. W Andrzejewie (patrz hasło nr 3), Andryjankach Koszkach (patrz hasło nr 2), Bacikach Średnich (patrz hasło nr 5), Koplanach (patrz hasło nr 71), Kalinówce, Siderce (patrz hasło nr 124), Stelmachówce (patrz hasło nr 136), Boćkach (patrz hasło nr 20), Buzunach (patrz hasło nr 24), Lewickich (patrz hasło nr 86), Podbielach (patrz hasło nr 114), Szczytach Dzieciołowie (patrz hasło nr 142), Waliłach (patrz hasło nr 155), Dobrzyniewie (patrz hasło nr 37), Brykach (patrz hasło nr 23), Dołubowie (patrz hasło nr 38), Hołowiesku (po 1564 r.), Bronczanach, Grodzisku (ob. Brzozowa), (w latach 60 – tych XVI w.), Bujnowie (w latach 30 – tych XVI w.), Choroszczy (w II poł. XVI w.), Dubnie (w I poł. XVI w.), Górze (w końcu XVI w.), Jałowce (przed 1545 r.), Jurowcach (w pocz. XVI w.), Krupicach (po 1593 r.), Krynkach, Kuźnicy Białostockiej (w la-

tach 50 – tych XVI w.), Leniewie, Nowym Dworze, Kalinówce (w latach 1523 – 1529), Pańskich (w II poł. XVI w.), Reńszczyźnie (ok. 1560 r.), Wysokim Stoczku, Dobrzyniewie (ok. poł. XVI w.), Kątach (ok. poł. XVI w.), Moszczonie Królewskiej (ok. 1560 r.), Szpakówce (po 1571 r.), Targowisku (hasło nr 146), Zabelach (ok. 1550 r.), Złotorii, Zubowszczyźnie (patrz hasło nr 165), Białowieży ok. 1594 r. (patrz hasło nr 9) i wielu innych siedzibach.

Przekształceniom ulegają także ogrody założone wcześniej – w okresie średniowiecza. One też otrzymują klarowne kwatrowe podziały wewnętrzne.

Jednym ze szczytowych osiągnięć szesnastowiecznej sztuki ogrodowej było powstanie kwatrowych ogrodów szachownicowych (rys. nr 10D, E). Najwcześniejszymi na tych terenach, znanymi przykładami takich ogrodów są ogrody: w Krzywej założony ok. poł. XVI w. (patrz hasło nr 78) w Kalnie założony przed 1650 r. (patrz hasło nr 63), oraz zapewne także w Turośni Kościelnej (patrz hasło nr 153). Prawdopodobnie kompozycji szachownicowych powstało w tym okresie więcej i być może wśród wymienionych wcześniej ogrodów kwatrowych kryją się także układy szachownicowe. Zbyt szczupłe informacje jakie posiadamy dziś o większości szesnastowiecznych obiektów uniemożliwiają jednak ich wyodrębnienie.

Powstałe w XVI w. ogrody szachownicowe stwarzały duże możliwości różnego typu osiowych przekształceń (rys. nr 10F, G, H), co z kolei stanowiło zasadniczy krok w stronę baroku. Kolejne takie kompozycje powstawać będą w końcu XVI i I poł. XVII w. oraz z pewnymi modyfikacjami w dobie rozwiniętego baroku.

Szachownicowy ogród renesansowy graniczył na ogół jednym bokiem z zabudowaniami i dziedzińcami. Obok niego mogły też funkcjonować „dzikie” gaje i zwierzyńce (jak np. w Białymstoku, Orli, Zabłudowie i Kuźnicy Białostockiej).

VI. OGRODY KWATEROWE KOŃCA XVI i PIERWSZEJ POŁOWY XVII W

Okres ten nie bez powodów wyodrębniono z dziejów sztuki ogrodowej województwa. Tworzy on bowiem w tej dziedzinie odmienny od innych rozdział historii.

Schyłek XVI i I poł. XVII w. przyniosły w dziejach całej Rzeczypospolitej proces ubożenia i utraty znaczenia średniozamożnych warstw społeczeństwa szlacheckiego. Coraz większego znaczenia zaczyna nabierać w miarę wąska grupa magnacka. Kryzysowi społecznemu i przemianom politycznym w układzie sił wewnętrznych towarzyszył proces kryzysu ekonomicznego, którego apogeum przypaść miało na połowę XVII stulecia. Te ważne zmiany społeczne znajdują swoje odbicie również w historii założeń dworsko – ogrodowych badanego obszaru Polski. O ile bowiem w XVI w. głównie pod wpływem wzorca knyszyńskiego powstawały i przebudowywały się siedziby średniozamożnej szlachty, pozostającej w kręgu dworu królewskiego, o tyle u schyłku tego stulecia i w I poł. XVII w. nową szatę estetyczną otrzymywały głównie założenia magnackie: Orla (Radziwiłłów), Dubno (Sapiehów), Kamienna Stara (dzierzawa Wiesiołowskich), Sutno (Niemirów), Łuka vel Stary Dwór (Massalskich), a pewnie też Siemiatycze (Sapiehów), Choroszcz (Paców), Białystok (Wiesiołowskich). Przodujące jeszcze w dobie ostatnich Jagiellonów założenia dworsko – ogrodowe – centra królewszczyn – nie zmieniają kompozycji. Wznoszono w nich co najwyżej nowe rezydencje starościńskie nie przebudowując jednak samych stworzonych w toku pomiaru włócznej układów (Knyszyn, Dobrzyniewo Fabryczne, Bielsk Podlaski – Hołowiesk, Pokaniewo, Lipniki). Ważnym novum w tej grupie założeń było wyodrębnienie się dóbr stołowych królewskich (w 1590 r.), zwanych też ekonomiami królewskimi. W granicach dzisiejszego województwa podlaskiego pozostają części terytoriów dawnych ekonomii: grodzieńskiej i brzeskiej. Szczególnie w tej pierwszej przeprowadzano w tym czasie kolonizację, toteż powstawały nowe dwory z ogrodami kwatrowymi włoskimi, ale też liczne folwarki. Spośród tych obiektów wyróżniała się siedziba leśnictwa sokólskiego, pełniąca rolę królewskiego dworu myśliwskiego Zygmunta III Wazy. Niestety oprócz wzmianek w pamiętnikach nie zachowały się do dziś bliższe informacje o tym założeniu, będącym zapewne lokalnym wzorcem kompozycyjnym.

Ogrody i układy przestrzenne siedzib powstających w końcu XVI i I poł. XVII w. są bardzo różnorodne. Mamy tu do czynienia z mozaiką form i stylów. Część kompozycji nosi jeszcze cechy średniowieczne, bo przecież tradycyjne średniowieczne układy przestrzenne nie zniknęły nagle z powierzchni ziemi wraz z powstaniem kompozycji renesansowych. Utrzymywały się przez cały wiek XVI, funkcjonując niejako obok ogrodów renesansowych, a część form właściwych dla średniowiecza przejęta została i przekształcona w kompozycjach późniejszych. Formy średniowieczne utrzymywały się głównie przy siedzibach biedniejszej szlachty, gdzie lokalizacja i wygląd ogrodów podporządkowane były względem ekonomicznym, a właściciele nie żywili większych aspiracji estetycznych.

Jednocześnie część ogrodów omawianego okresu stanowi kontynuację renesansowych zasad kształtowania powierzchni, u części można dopatrzeć się rozwinięcia niektórych myśli kompozycyjnych renesansu. Część należałoby umieścić na pograniczu między renesansem i barokiem. Niektóre prezentują już układy, które śmiało można zaliczyć w poczet barokowych.

Należałoby też nadmienić, że typ funkcjonalnego pod względem ogrodu kwaterowego, jaki powstał w XVI i I poł. XVII w. utrzymywał się na terenach Białostocczyzny przy mniejszych dworach i folwarkach aż do XIX w., a w wieku XIX uległ pewnej modyfikacji, której skutkiem było powstanie kolejnych ogrodów kwaterowych o układzie wydatnie różniącym się od wcześniejszych. Niezwykła trwałość układów kwaterowych związana była zapewne z ich prostotą i łatwością porządkowania upraw. Geometryczne formy odpowiadać też musiały gustom założycieli i wyrażać ich ideał porządkowania przestrzeni.

Ogólnie zauważyć się daje na badanym obszarze wyraźną różnicę poziomu umiejętności komponowania przestrzeni pomiędzy Podlasiem, a Grodzieńszczyzną. O ile na Podlasiu, poza wybitnymi rezydencjami monarszymi stosowano bez zmian formy renesansowe, o tyle w licznych założeniach Grodzieńszczyzny, takich jak Różanystok, Harasimowicze, Kundzin, Zubowszczyzna czy Zubrzyca pojawiały się już wczesnobarokowe formy kompozycyjne, funkcjonujące – jak wspomniano – obok ogrodów zachowujących tradycyjne formy średniowieczne.

Do cech jeszcze średniowiecznych można byłoby zaliczyć lokowanie ogrodów użytkowych osobno, w pewnej odległości od dworu czy rezydencji w taki sposób, że nie były one związane z nią widokowo ani nie sąsiadowały z folwarkiem, np. w Dojlidach w latach 20 – tych XVII w. (patrz hasło nr 17). Typowo średniowiecznymi formami były też – jak się wydaje – niektóre ogródki użytkowe przy folwarkach, których rozmieszczenie w obrębie siedziby było dziełem przypadku, a podział na kwatery pozostawał bardzo chaotyczny. Do takich obiektów zaliczyć by można Kruzewo z pocz. XVII w., Gruzkę z lat 60 - tych XVI w. czy Potrubowszczyznę z przełomu XVI/XVII w.

Jednocześnie powstają kolejne ogrody kwaterowe mniej lub bardziej ozdobne, stanowiące kontynuację myśli renesansowej. Do takich należą ogrody w Białostocku z i poł. XVII w. (hasło nr 6), Augustowie z pocz. XVII w., Andryjankach Stanisławowie, Brykach I (hasło nr 23), ogród w Bystrem z lat 90 – tych XVI w. (hasło nr 25), w Chmielewszczyźnie z przełomu XVI/XVII w., w Brzozowej (dawniej Grodzisku) z i poł. XVII w. (hasło nr 26), w Doratynce z pocz. XVII w., w Dzieciolowie, Gliniszczach Małych, Hermanówce sprzed 1629 r. (hasło nr 42), ogród w Juchnowszczyźnie powstały ok. 1638 r. (hasło nr 60), ogród w Kamionce, ogrody w Litwinowiczach i Łubinie Kościelnym z I poł. XVII w., ogród w Mikicinie z pocz. XVII w., ogród w Romanowie, ogród w Widowie powstały przed 1614 r. (hasło nr 156), ogród w Wólce z przełomu XVI/XVII w. (hasło nr 160) i ogród w Zdrojkach powstały ok. poł. XVII w. (hasło nr 164).

Typ sześciokwaterowej kompozycji siedziby prezentują w tym okresie założenia w Biszewie (hasło nr 18), gdzie dwie środkowe kwatery zajęte były przez sadzawki oraz w Wałkach (hasło nr 156), które powstały na przełomie XVI/XVII w.

Ogród kwadratowy powstał m. in. ok. I poł. XVII w. w Ostrówkach (hasło nr 107).

Znaczna część kwaterowych ogrodów tego okresu bądź sąsiadowała ze stawami, strumieniami lub sadzawkami, bądź została wyposażona w elementy wodne, umieszczone we wnętrzach ogrodowych. U części zwraca uwagę powiązanie zbiorników wodnych położonych obok ogrodu w jedną całość kompozycyjną z kwaterami ogrodu. Pojawiają się też wyraźniej zaakcentowane (drogą dojazdową, groblą wybiegającą na ogród, aleją prowadzącą z dziedzińca) główne osie podziałów kwaterowych. Tego typu akcentowanie ważniejszych osi można dostrzec w Białymstoku i w przebudowanej ok. 1642 r. Jasionówce (hasło nr 12 i 54) oraz w przebudowanej ok. 1602 r. rezydencji w Kundzinie i w przebudowanej z pocz. XVII w. Kuźnicy Białostockiej.

Podobne akcentowanie głównej z kilku osi dzielących ogród na kwatery występuje w ówczesnych kompozycjach szachownicowych, stanowiących przykłady rozwiązań już barokowych (rys. nr 11A). Do takich należą dziewięciokwaterowy ogród w Stożnowie i kompozycja Różanegostoku, powstała w I poł. XVII w.

Inne ogrody szachownicowe I poł. XVII w. nie posiadają jeszcze wyodrębnionej osi głównej, tak jest w Olędach, Wojnówce (hasło nr 159) i Hermanówce (hasło nr 42).

Wraz z upływem czasu zmieniał się też wygląd wnętrz kwater ogrodowych. w niektórych obiektach XVII w. musiał on ulegać barokizacji. Zwłaszcza w obrębie kwater ozdobnych wystrój nabierał coraz bardziej skomplikowanych form. Spotykamy tam reprezentacyjne kwatery i wzory kwietne, strzyżone formy krzewów, bogato zdobione altany i pawilony, mostki i trejaże oraz barwne różanki, bersa, strzyżone szpalery, rzeźby, wazy itp. O ich istnieniu informują nas pośrednio niektóre inwentarze i przyczynkowe wzmianki. Nie zachowały się jednak ani materiał ikonograficzny, ani bardziej szczegółowe opisy, ani tym bardziej żadne wnętrza posiadające oryginalny wystrój z tego okresu.

VII. OGRODY BAROKU

1. Ogólna charakterystyka epoki

Rozwój ogrodów dzisiejszej Białostocczyzny na początku XVII w. przebiegał podobnie jak w pozostałych regionach Rzeczypospolitej.

Obok innych kompozycji powstawały tu i rozrastały się ogrody zamkowe towarzyszące siedzibom ufortyfikowanym, ale liczba tego rodzaju założeń była niewielka.

W latach 20 - lub 30 - tych XVII w. otoczono fortyfikacjami „kamienicę” Wiesiołowskich w Białymstoku. Ogród umieszczono poza obwałowaniami, na osi rezydencji pańskiej, a kwatery ciągnęły się tam aż do rzeki i stawu młyńskiego. Zwierzyńiec ulokowano w innym miejscu i wyodrębniła go od siedziby fosa. Inne przykłady ogrodów zamkowych z tego terenu należy odnotować w Tykocinie i Gródku nad Supraślą. Inwentarz twierdzy tykocińskiej z 1701 r. wspominał: *Ogrody: przy stajni jeden, od rzeki Narwi za zamkiem, w rundeliu* (tj. barbakanie - przyp. J.M.) *drugi*. Czy był to ogród założony jeszcze w trakcie budowy twierdzy w latach 1550 - 1572, czy później, tego wyjaśnić dziś nie sposób. W 1639 r. Władysław IV obdarzył przywilejem Matysa, ogrodnika zamku tykocińskiego i można się jedynie domyślać, że ogród zamkowy zyskał w tym czasie barokową kompozycję.

Innym przykładem ogrodu zamkowego był Gródek, gdzie w obrębie obwałowań ziemnych II poł. XVII w. egzystowały zabudowania mieszkalne, gospodarcze oraz ogrody. Droga do tej fortalicji wiodła przez most zwodzony na fosie i wieżę bramną. *Koło tego zamku wał nie bardzo wysoki dookoła, na którym dookoła dylem ogrodzono. Woda dookoła koło niego idzie*. W obrębie obwałowań były dwa ogrody, z których jeden to *ogród włoski za cerkwią, w którym teraz mało co ziół jest*. *Drugi ogród wjeżdżając do zamku w bramę po lewej ręce warzywny*. Zwrócić należy jednak uwagę, że notowane w źródłach pisanych z tego czasu ogrody zamkowe mogły powstać wcześniej. Najdawniejszą bowiem wzmiankę o tego typu ogrodzie, położonym zresztą wewnątrz zamku, znajdujemy w opisie zamku w Mielniku nad Bugiem z 1551 r. Ogrody zamkowe w dobie baroku nie pojawiają się na badanym obszarze w większej liczbie. Poza siedzibami dóbr białostockich i gródeckich, które miały charakter obronny nie znajdujemy wzmianek o fortyfikowaniu innych siedzib pańskich. Odosobnionym też przykładem jest założenie, czy też rozbudowa siedziby dworskiej w obrębie wczesnośredniowiecznego grodziska w miejscowości Grodzisk, która nastąpiła w dobie wojny północnej, ok. 1709 r. Lokalizacja założenia dworsko - ogrodowego w otoczeniu wałów ziemnych i fosy stwarzała warunki obronne i nadawała temu dworowi charakter fortalicji (patrz hasło nr 41). We wszystkich wymienionych obiektach, z wyjątkiem twierdzy w Tykocinie, wydaje się, że elementy fortyfikacyjne miały charakter bardziej dekoracyjny niż militarny. W dużym zapewne stopniu łączyło się to z ideologią sarmatyzmu. Zapoczątkowało to rozwój faśadowości kompozycji przestrzennych i sprzyjało rozwojowi rozwiązań osiowych.

Znacznie bardziej za to podkreślano inny aspekt życia szlacheckiego - sielskości. Takie cechy odnaleźć możemy w XVII - wiecznych założeniach dworsko - ogrodowych m. in. w Bacikach Średnich (Ossolińskich), Krzywej (Komorowskich), Sutnie (Niemirow), Śliwnie (Szczawińskich). Każde z tych założeń w tym czasie ulega przebudowie i barokizacji, ale w duchu bardzo swojskim. Inne siedziby dworskie umieszczano w harmonijnym krajobrazie, kojarzono z naturalnymi warunkami hydrograficznymi i kompleksami leśnymi. Umiejętnie rozbudowywano włoskie ogrody i budowano nowe, wygodne dwory. Sielskość podkreślano w czasach trudnych, kryzysowych, w obliczu klęsk elementarnych, wojen, przemarszów wojsk, epidemii. Wygląd własnego gospodarstwa miał też szlachcie rekompensować niedostatki życia publicznego i społecznego. Wygląd siedziby decydował o randze społecznej właścicieli, nie tylko podkreślał wyższość w stosunku do stanów niższych, ale przede wszystkim stawał się etykietą dla wspólności szlachty.

Siedziby dworskie zakładano lub przebudowywano tak, aby realizowały one określony program funkcjonalny. Przewidywał on lokalizację siedziby, ogrodu, stawów rybnych, folwarku oraz często młyna i karczmy.

Ogród łączył najczęściej funkcje użytkowe z ozdobnymi, a jego kompozycja była albo rozwinięciem układów wcześniejszych, albo naśladownictwem ogrodów magnackich. Stąd brało się wyraźne akcentowanie głównej osi, mające m. in. na celu podkreślanie prestiżu właściciela.

Harmonijny rozwój kompozycji barokowych zakłóciły wojny szwedzkie. Podlasie i Białostocczyzna stanowiły jeden z najbardziej w czasie „potopu szwedzkiego” zniszczonych obszarów. Różnorodnych zniszczeń dokonywały tu wojska szwedzkie i rosyjskie a także polskie i litewskie. Szczegółnej dewastacji uległy tereny położone w otoczeniu twierdzy Tykocin, o którą toczono zaciekle boje. Wyniszczono majątki, rezydencje i folwarki stronników szwedzkich

- Radziwiłłów, tj. Orlę, Zabłudów, Gródek oraz dzierżawione przez Bogusława Radziwiłła starostwo brańskie. W katastrofalnym stanie wyszły z „potopu” dobra królewskie, w których znajdowały się przodujące założenia renesansu. Dzierżawcy nie dbali na ogół o powierzone im królewskości, toteż zniszczone wojnami i niedoinwestowane siedziby przez długi czas bądź trwały tylko bez większych zmian, bądź ulegały likwidacji. Zlikwidowano nawet tak znakomite wcześniej siedziby jak rezydencję królewską w Knyszynie oraz dwory starościńskie w Drohiczynie, Mielniku, Narwi, Suraziu, Brańsku i Kleszczelach, często przenosząc siedziby starostw do dawnych części folwarcznych (np. w Krynkach, Knyszynie, Pokaniewie).

Wiele starych ośrodków miejskich upadło i już nigdy nie zostało odbudowanych. Zniszczono Brańsk, Mielnik, Drohiczyn, Suraz, Tykocin, które odtąd zaledwie wegetowały.

Znaczne obszary uległy wyludnieniu i drastycznie zmalała produkcja rolna.

Zniszczenia wojen szwedzkich pociągnęły za sobą szereg przemian ekonomicznych i społecznych. Konieczność odbudowy zdewastowanych terenów zmuszała do dużych inwestycji. Nie stać było na nie zubożałej szlachty, która w tej sytuacji przechodziła na służbę dworów magnackich. Nastąpił zatem ostateczny upadek znaczenia tej warstwy społecznej.

Majątności średniozamożnej szlachty ulegają w tym czasie znacznemu rozdrobnieniu. Wiele działów szlacheckich przechodzi jednocześnie w ręce dysponującej dużymi środkami magnaterii, prowadzącej szeroko zakrojoną akcję skupowania dóbr. Trwa proces koncentracji wielkiej własności ziemskiej, doprowadzający w efekcie do niebywałego wzrostu wpływów i znaczenia kilku rodów magnackich.

Po 1660 r. nastąpił dalszy rozwój gospodarki folwaczno - pańszczyźnianej. Kosztem opustoszałych włości chłopskich tworzone nowe folwarki, powiększano areal folwarków starych i przemieszczano chłopów z jednej osady do drugiej, a na miejscu opróżnionych gruntów lokowano nowe osady, także działające na zasadzie folwarków (np. osadnictwo tatarskie).

Wszystkie te zmiany znajdowały odbicie w układach przestrzennych siedzib dworskich i folwarcznych. Likwidacji uległo wiele wcześniejszych gospodarstw szlacheckich. W folwarkach istniejących, znacznie powiększano części gospodarcze. Analiza zachowanych inwentarzy dworskich wskazuje na olbrzymią ilość stawianych tam w tym czasie budynków gospodarczych różnego typu i przeznaczenia (często bardzo prowizorycznych). Po upadku miast produkcję rzemieślniczą i usługi przejmują folwarki i następuje rozwój propinacji dworskiej. Niemal przy każdym dworze i folwarku pojawiają się browar i karczma. W większych rozwijają się całe osady karczemne. W związku z rozwojem młynarstwa w majątkach powstają też w sąsiedztwie niemal każdego dworu osady młyńskie. Upadek handlu miejskiego pociągnął za sobą rozwój targowisk wiejskich, które umieszczano w centrach zarządów dóbr ziemskich, w sąsiedztwie założeń dworsko-ogrodowych, obok kościołów i cerkwi. Takie targowiska wiejskie w II poł. XVII w. funkcjonowały m. in. w Białymstoku, Pietkowie, Ostrożanach, Dołubowie, Topczewie, Dolistowie, Dziadkowicach i Rudce. Otrzymywały one królewskie przywileje, miały być źródłem określonych dochodów, ale też wyrażały ambicje właścicieli zmierzających niejednokrotnie do stworzenia w przyszłości ośrodków miejskich. Powstawały w ten sposób układy sprzężone, gdzie związek kompozycyjny siedziby dworskiej z targowiskiem i otaczającymi je budowlami czasami bywał dość luźny, a czasami podporządkowany był określonej myśli planistycznej. Zawsze jednak stwarzał warunki do późniejszych osiowych i widokowych przekształceń stanowiących domenę epoki rozwiniętego baroku.

Rezydencje wielkopańskie i magnackie przejmują funkcje ośrodków życia publicznego regionu. Względny funkcjonalny, jak konieczność pomieszczenia znacznej liczby klienteli szlacheckiej z rodzinami, oficjalistów, wojska i licznej służby, konieczność zapewnienia zaopatrzenia dla tak wielu ludzi, a przede wszystkim względy prestiżowe decydowały o znacznej rozbudowie siedzib magnackich, które upodabniały się do rezydencji królewskich.

Ogrody stanowiły *przedłużenie* programu pałacu. w zielonych salonach, gabinetach i korytarzach kwitło życie towarzyskie. Pełniły one rolę reprezentacyjną na równi z pałacem, a ich program ulegał rozszerzeniu proporcjonalnie do rozbudowy etykiety dworskiej.

Przekształcenia kompozycyjne siedzib barokowych odzwierciedlały procesy przemian mentalności szlachty polskiej XVII i XVIII stulecia. Ta grupa społeczna, która w XVI w. aktywnie zaangażowała się w reformę Kościoła, ponownie wróciła do katolicyzmu. Ogarnęła ją, tak jak i całą społeczność Rzeczypospolitej, gorliwa pobożność, w części związana z doświadczeniami klęsk elementarnych - wojen i ich konsekwencji. Sprzyjało to rozwojowi refleksji nad życiem i przemijaniem. W układach przestrzennych siedzib dworskich tych czasów niezwykle często pojawia się sytuacja dwóch stawów lub sadzawek usytuowanych przy wjeździe do siedziby, gdzie woda miała również symboliczne znaczenie oczyszczające. Człowiek przekraczający taką granicę miał wchodzić do wnętrza siedziby bez

trosk i nieczystości tego świata. Sakralizujące znaczenie miało ustawianie przy głównej drodze dojazdowej, w miejscach gdzie zaczynały się grunty dworskie, krzyży i kapliczek.

W porównaniu z XVI w., gdy szlachta podlaska i grodzieńska masowo wyznawała kalwinizm, a w związku z tym o wyglądzie siedziby decydowały głównie względy użytkowe, w XVII w. coraz więcej miejsca zajmować zaczęły elementy ozdobne. Daje się zauważyć bardziej „rozrzutny” sposób dysponowania przestrzenią, widoczny w rozplanowaniu obszerniejszych dziedzińców, formowaniu perspektyw widokowych, kulis i długich alei.

Sposoby rozplanowania siedzib dworskich i magnackich naśladowane były w XVII i XVIII w. W powstających wówczas kompozycjach klasztornych (Różanystok - hasło nr 120, Siemiatycze - hasło nr 127, Supraśl - hasło nr 139, Choroszcz, Drohiczyn). Wyjątkiem w tej sytuacji były ogrody klasztorne - bernardynów w Tykocinie (hasło nr 154), ss. szarytek w Białymstoku (hasło nr 11), które wyposażono także w program religijny.

Formy przestrzenne i wystrój poszczególnych części siedzib oraz ogrodów kształtowano według myśli kompozycyjnej sformułowanej przez naczelników teoretyków baroku i w mniejszym lub większym stopniu naśladowały one rozwiązania zastosowane w obiektach wzorcowych - miejscowych lub zagranicznych.

2. Nowe prądy w sztuce ogrodowej i rozpowszechnianie się nowych wzorców dysponowania przestrzenią.

Wiek XVII przyniósł rozwój gospodarczy i kulturalny Francji, która także w dziedzinie sztuki zaczęła odgrywać w Europie rolę przodującą. Francuski model komponowania ogrodów stał się więc wzorcem dla innych krajów, w tym także dla Polski. Ożywione kontakty wyższych warstw społecznych Polski z Francją spowodowały, że nowe idee dość wcześnie zaczęły przenikać do Polski, znajdując zastosowanie najpierw w ogrodach magnackich, a następnie w licznych ogrodach szlacheckich.

Przenoszenie nowych wzorców na tereny Polski nie polegało jednak na wiernym ich kopiowaniu. Przystosowywano je do miejscowych warunków i możliwości różnych warstw społecznych, toteż ulegały one różnorodnym modyfikacjom. W I poł. XVII w. mamy do czynienia głównie z przekształceniem w myśl nowych idei ogrodów już istniejących bądź z zakładaniem ogrodów o formie nie w pełni jeszcze barokowej, noszącej szereg cech renesansowych. Dokonywane na przestrzeni XVII w. modyfikacje i przebudowy istniejących już kwatrowych układów polegały najczęściej na różnicowaniu wyglądu i funkcji poszczególnych kwater oraz akcentowaniu jednej lub kilku ważniejszych osi bez naruszania zasadniczych podziałów i granic kwater. Siedziby powiększano i czasem poszerzano również ogrody, ale w wielu wypadkach przebudowa obejmowała tylko wnętrze kwater, miała bardzo ograniczony charakter, a granice ogrodu nie ulegały zmianie. Dopiero II poł. XVII w. styl barokowy staje się w sztuce ogrodowej naszych terenów stylem dominującym i powstaje szereg kompozycji nowych o wyraźnie barokowym układzie.

Ze względu na możliwości finansowe jak i potrzeby życia dworskiego barokowe zasady komponowania ogrodów w pierwszym rzędzie lansowane były przez dwory magnackie.

Ogrody stały się niezbędnym uzupełnieniem wnętrz pałacowych, a ich program stanowił odpowiednik programu przypisywanego architekturze przez głównych teoretyków baroku - Palladia i Vignolę. Również wygląd poszczególnych elementów, z których składała się kompozycja ogrodu i wygląd wnętrza ogrodu nawiązywać miały do form architektonicznych. W ogrodzie pojawiają się reminiscencje wnętrz pałacowych: salon, gabinet, korytarze. Dominują proste, geometryczne linie, wnętrza otaczają ściany strzyżonych szpalerów, a wystrój rzeźbiarski i architektura ogrodowa mogą być nawet bogatsze niż w pałacu.

Zgodnie z teoretycznymi założeniami baroku w sztuce - także ogrodowej - poszukuje się efektów malarskich i światłocieniowych, dąży się do wprowadzenia motywów dynamicznych, a także do ekspozycji bogactwa. Stąd też charakterystyczne dla tej epoki różnicowanie poszczególnych części ogrodu i komponowanie ich tak, aby kontrastowały ze sobą. Miejsce jednakowych lub bardzo podobnych do siebie kwater ogrodów renesansowych zajmują kwatery o różnym przeznaczeniu, których nasadzenia posiadają też różną wysokość, przy czym regułą jest stosowanie coraz wyższych elementów w miarę oddalania się od rezydencji. Płaskie partery salonów ogrodowych sąsiadują ze ścianami szpalerów i boskietów otaczających mniejsze wnętrza gabinetowe i tworzących korytarze. Wysokość tych ścian zróżnicowano w poszczególnych częściach ogrodu. Najwyżej wznosiły się wystające ponad strzyżone szpalery korony drzew skrajnych kwater ogrodu (często w całości zasadzonych drzewami) lub masywy drzew gajów i zwierzyńców sąsiadujących z ogrodem. Owe gaje i zwierzyńce mające początkowo charakter bardziej naturalny, stopniowo również były przekształcane w myśl barokowych zasad. Tworzono tam aleje, prospekty widokowe, czasem gabinety - wyposażone w sadzawki, pawilony czy altany. Na teren zwierzyńców mogły też wchodzić rozległe kompozycje wodne.

Szerokie zastosowanie wody w ogrodach barokowych wynikało w dużej mierze z chęci uzyskania efektów dynamicznych. Woda płynąca, spadająca lub tryskająca była tu więc jednym z najbardziej pożądanых elementów. Po-

wstają zatem liczne fontanny, rzygacze i kaskady. Woda wykorzystywana była do celów rekreacyjnych, ale i umożliwiała też uzyskanie ciekawych efektów świetlnych i kolorystycznych, czemu służyć miały liczne stawy, sadzawki i kanały. Te ostatnie świetnie nadawały się także do podkreślania głównych osi kompozycyjnych i perspektyw widokowych.

Osiowość baroku wynikająca po części z geometrycznych zasad kształtowania przestrzeni była też związana z reprezentacyjnością siedzib, w których dominantą kompozycyjną i centralnym punktem programu miał być pałac. Do niego prowadziły aleje dojazdowe, przed nim musiały być umieszczone odpowiednio reprezentacyjne dziedzińce, a główna oś ogrodowa stanowiła dodatkowe przedłużenie jego wystawnych pomieszczeń. Takimi przedłużeniami, chociaż w skromniejszej skali, były również często boczne osie ogrodu, związane z prywatnymi apartamentami właścicieli.

Eksponowanie bogactwa, zwłaszcza magnaterii, której przepych konkurował z dworami królewskimi, powodowało że ogrody posiadały bogaty wystrój architektoniczno - rzeźbiarski. W niektórych mniejszych założeniach można nawet mówić o nadmiarze elementów architektonicznych. Dążenie do eksponowania bogactwa wystroju oraz poszukiwanie kontrastów i sposobów różnicowania poszczególnych partii ogrodu doprowadziły m. in. do umieszczania budowli ogrodowych na sztucznych lub naturalnych wzniesieniach lub do tworzenia ogrodów wznoszących się w stosunku do pałacu i dających możliwość podziwiania wnętrz ogrodowych. Na obszarze dzisiejszej Białostoczczyzny nie występują co prawda takie wznoszące się ogrody, wykorzystywano za to szeroko motyw wzgórza zwieńczonego pawilonem lub altaną.

Dążenie do przepychu powodowało też często powstawanie ogrodów zbyt dużych jak na potrzeby właścicieli, wyprowadzanie prostych alei i osi widokowych daleko poza obręb siedziby, a później także komponowanie całych kompleksowych ogrodów satelitarnych, założeń urbanistycznych itp.

Barokowym regułem kompozycyjnym podporządkowane były nie tylko reprezentacyjne i ozdobne części siedzib, ale również liczne ogrody użytkowe, folwarki i stawy rybne. Siedziby uboższej szlachty mogły być pozbawione ogrodu ozdobnego, a mimo to posiadać piękną barokową kompozycję, z wyraźnie podkreśloną osią główną łączącą np. aleję dojazdową, dziedziniec, dwór, ogród użytkowy o zróżnicowanych pod względem wysokości nasadzeń kwaterach (nadal nazywany włoskim) oraz stawy i miejscową dominantę wysokościową (wzgórze, cmentarz na wzgórzu, kościół, kaplicę itp.). Mogło być też tak, że wnętrza ogrodu, poza nieznacznym zaakcentowaniem osi głównej, nie ulegały żadnym zmianom, a barokowa przebudowa siedziby polegała na osiowym powiązaniu ogrodu z dworem, a dworu z dziedzińcem i aleją dojazdową lub na dodaniu do istniejącej kompozycji ogrodu alei, perspektyw widokowych, kanałów lub innych elementów położonych na zewnątrz starego ogrodu.

Jak wspomniano wcześniej, wprowadzanie nowych, barokowych rozwiązań polegało początkowo na przekształcaniu już istniejących kompozycji kwaterowych lub na zakładaniu ogrodów szachownicowych i osiowych o równych co do wielkości, najczęściej kwadratowych kwaterach, rozplanowanych w sposób zbliżony do renesansowego (często na kilku tarasach), ale posiadających odmienne funkcje i odmienny wystrój.

Następuje więc zróżnicowanie wysokościowe nasadzeń poszczególnych kwater i w ogrodach zaczynają pojawiać się charakterystyczne dla baroku „architektoniczne” formy: partery, rabaty, strzyżone szpalery niskie i wysokie (pełne, półpełne, arkadowe), boskiety, labirynty, bersa, kanały, liczne baseny i sadzawki o regularnych kształtach, kaskady oraz różnego typu budowle (pawilony, altany, trejaże, menażerie, mosty), rzeźby i obeliski. Tworzy się gabinety i w miarę możliwości buduje się fontanny. Przy prawie każdej siedzibie powstaje aleja dojazdowa lub kilka takich alei. Aleje sady się także przy drogach ogrodowych lub drogach biegnących po granicach kompozycji. Poszczególne ogrody były najczęściej zamknięte ogrodzeniami, co jednak nie zawsze było równoznaczne z ich zamknięciem widokowym. Oprócz ogrodów, których wnętrza otaczały mury, aleje i szpalery zasłaniające widoki, istniały bowiem ogrody tarasowe i ogrody sytuowane na wzgórzach, gdzie mimo biegnących po granicach ogrodzeń i nasadzeń, z wyższych partii rozciągały się szerokie widoki na okolicę. Zamknięcie takich ogrodów pozostawało zatem iluzoryczne.

Powstawały także kompozycje o specjalnie komponowanych osiach widokowych wybiegających daleko poza ogród na sąsiednie wzgórza, budowle sakralne, doliny i koryta rzek. Osie takie podkreślane bywały drogami i alejami, ale mogły też przebiegać ponad stawami i dolinami, nie znajdując odpowiednika w postaci dróg, nasadzeń lub zabudowań poza ogrodem.

Barokowe przekształcenia i modyfikacje ogrodów były zjawiskiem powszechnym, następowały w I poł. XVII w. i później, w II poł. tego stulecia oraz w wieku XVIII. Część nowo powstających ogrodów kształtowano pod wpływem miejscowych wzorców kompozycyjnych powstających w siedzibach magnackich w II poł. XVII i w XVIII w.

Równolegle rozwijała się barokowa odmiana kwaterowego ogrodu włoskiego, bardzo popularna w siedzibach drobnej i średniozamożnej szlachty. Ogrody tego typu cechowała zbliżona do siebie wielkość kwater poszczególnych części funkcjonalnych ogrodu oraz w większości wypadków łączenie funkcji estetycznych i użytkowych. W odróżnieniu od dużych kompozycji osiowych i wieloosiowych ogrodów magnackich, ogrody włoskie pozostawały na ogół niewielkie i dalekie od nadmiaru elementów architektonicznych czy rzeźbiarskich.

W XVIII stuleciu pojawiają się także próby wprowadzenia kompozycji promienistych układów dróg lub alei zbiegających się w sąsiedztwie siedziby. Takie promieniste kompozycje powstały w Jeżewie (patrz hasło 56), Pietkowie (patrz hasło nr 111), Łukawicy, Boćkach (patrz hasło nr 20) i w Krynkach (patrz hasło nr 76).

Stopniowo rozwijają się też barokowe kompozycje siedzib szlacheckich i magnackich sprzężone osiowo z innymi obiektami - z miastem, kościołem, osadą, rynkiem czy folwarkiem. Z tego typu sprzężeniami mamy do czynienia w Jasionówce (patrz hasło nr 105), Ostrożanach (patrz hasło nr 106), Rudce (patrz hasło nr 122), Zabłudowie (patrz hasło 162), Boćkach (patrz hasło 20), Krynkach (patrz hasło 76), Grodzisku (patrz hasło nr 41), Pietkowie (patrz hasła nr 111 i 112), Siderce (patrz hasło nr 124), Siemiatyczach (patrz hasło nr 126 i 127) i Turośni Kościelnej (patrz hasło nr 153).

Sprzężenia te mogły obejmować dwie sąsiadujące ze sobą dominanty widokowe: siedzibę dworską i kościół lub cerkiew, rezydencję i miasto albo pałac i rynek. Sprzężona z siedzibą dworską świątynia otoczona zadrzewionym cmentarzem stawała się komponentem kompozycji ogrodowej. Stożące na cmentarzu nagrobki miały ponadto znaczenie symboliczne, przypominając o przemijaniu życia i skłaniając do refleksji o życiu wiecznym. Eksponowane grobowce właścicieli dóbr pozwalały na podkreślenie trwałości ich związku z siedzibą i posiadaną ziemią. W wieku XVII i na początku XVIII dominowały proste dwuczęściowe układy sprzężone, ale już w I poł. XVIII w. powstają kompozycje obejmujące po kilka części sprzężonych ze sobą kilkoma osiami drożnymi i widokowymi. Inne podobne układy tworzone w II poł. XVIII stulecia. Przykłady takich rozwiązań znajdujemy w Białymstoku i okolicy oraz w Pietkowie, Siemiatyczach, Boćkach, Krynkach i Orli. Kształtowanie się omawianych sprzężeń było ściśle związane z przemianami kompozycyjnymi zachodzącymi w obrębie samej siedziby i jej ogrodów.

Klasyczny styl André Le Notre'a i wieloosiowe kompozycje nadwiślańskie zakładane za czasów Augusta II spopularyzowane zostały na terenie dzisiejszej Białostoczczyzny ok. poł. XVIII w. Wyrazem tego były klasycystyczne przebudowy Białegostoku, Bociek (patrz hasło nr 20), Choroszczy (patrz hasło nr 30), Pietkowa (patrz hasło nr 111), Strabli (patrz hasło nr 138), Siemiatycz (patrz hasło nr 126), Pawłowicz (patrz hasło nr 109), Kudrawki (patrz hasło nr 80) oraz naśladujące je modyfikacje innych obiektów - Nurca (patrz hasło nr 102), Ostrożan (patrz hasło nr 106), Siderki (patrz hasło nr 124), Stelmachowa (patrz hasło nr 136), Hieronimowa (patrz hasło nr 43) i Jeżewa (patrz hasło nr 56). Powstają także wieloosiowe kompozycje Śliwna i Hołowieska.

Charakterystycznym dla wieku XVIII zjawiskiem jest mecenat artystyczny sprawowany przez właścicieli rozległych dóbr zatrudniających wybitnych planistów, architektów i ogrodników. Przy ich udziale powstawały w dużych dworach nie tylko kompozycje rezydencjonalne, ale także ogrody folwarczne, ogrody przy letnich rezydencjach, dworach myśliwskich, pałacach gościnnych itp., a wszystkie one mogły prezentować wysoki poziom sztuki ogrodowej.

Ze zjawiskiem mecenatu artystycznego mamy do czynienia przede wszystkim w dobrach białostockich. Naczelne miejsce zajmuje tu długoletnia działalność wielkiego znawcy barokowej sztuki Jana Klemensa Branickiego. Rolę mecenasów starali się pełnić właściciele dóbr boćkowskich, siemiatyckich (patrz hasła nr 126 i 127) i knyszyńskich. Swoistym mecenatem była także działalność podskarbiego litewskiego Tyzenhauza, który doprowadził w latach 70 - tych i 80 - tych XVIII w. do przebudowy wielu siedzib dworskich i folwarcznych wchodzących w skład królewskich dóbr grodzieńskich, m. in. Krynek i Sokółki.

W kręgu mecenasów, w wielkich dobrach magnackich powstawały też założenia pełniące rolę miejscowych wzorców, naśladowanych przez średniozamożną i drobną szlachtę oraz duchowieństwo. Tutaj też mieszały się idee kolportowane z zagranicy, nie tylko francuskie, ale także niemieckie, holenderskie i włoskie.

W latach 70 - tych i 80 - tych XVIII w. W Knyszynie i Białymstoku działał Tylman z Gameren. W latach 30 - tych XVIII w. przebudową rezydencji białostockiej kierował Jan Deybel. Od lat 30 - tych tego stulecia szereg prac w Boćkach, Białymstoku, Choroszczy i zapewne w Siemiatyczach prowadził Jan Henryk Klemm. Kolejną przebudową Bociek dokonaną w latach 70 - tych i 80 - tych XVIII w. kierował Michał Aigner. W tym samym okresie przebudowano wg projektu Szymona Bogumiła Zuga - Siemiatycze. W przyozdabianiu rezydencji magnackich uczestniczyli znani rzeźbiarze i malarze oraz miejscowi i sprowadzani z innych krajów ogrodnicy. Duże umiejętności reprezentowali m. in. ogrodnicy białostoccy, Jan Werder, Mihlas, Guilhame Breton, Baur, Józef Różycka i Jan Rychter (patrz hasło nr 12).

3. Miejscowe wzorce sztuki ogrodowej

Nowy rozdział w umiejętności komponowania przestrzeni założeń ogrodowych rozpoczyna się na terenach dzisiejszej Białostocczyzny w latach 80 - tych i 90 - tych XVII w. Przełomowymi okazały się tu dwie ważne inwestycje, obie kierowane przez znakomitego architekta i planistę Tylmana z Gameren. Zaprojektował on i przeprowadził przebudowę rezydencji w Białymstoku, dla potrzeb Stefana Branickiego i rezydencji w Knyszynie (dawnego folwarku - dzisiejszy Knyszyn Zamek) dla potrzeb Jana Władysława Glińskiego. W obu wypadkach dostrzec można analogie do Wilanowa i projektowanego przez tegoż Tylmana - Nieborowa. Układy rezydencji knyszyńskiej i białostockiej uległy istotnym przemianom, przeorientował je, narzucając ściśle uporządkowany osiowy system. W Knyszynie zbudowano pałac i dwa pawilony przy dziedzińcu usytuowanym na osi kompozycyjnej, którą to oś w ogrodzie (założonym jeszcze w poł. XVI w.) podkreślała aleja lipowa dzieląca kwatery ogrodu. W ten sposób osiowej przebudowie uległa kompozycja o metryce jeszcze wczesnorenesansowej (patrz hasło nr 70).

Jeszcze dalej zmiany poszły w rezydencji białostockiej Branickich, którą do tego czasu zdążono już przekształcić w duchu barokowym i która posiadała ogród z salonem obok pałacu i boskietami w części przylegającej do stawów wykopanych na rzece Białej. Tylman z Gameren znacznie rozbudował starą murowaną „kamienicę”, zmieniając jej elewacje - dawnej ogrodowej nadał charakter głównej, a dawny fronton skierował na ogród. W miejscu części kwater starego ogrodu urządzono dziedziniec (przy którym ustawiono dwa pawilony), oddzielony od pozostałych kwater murem i bramą usytuowaną na osi głównej. Oś tę podkreślała droga wyprowadzona między boskietami i dalej po grobli między stawami. Nowy ogród umieszczono w miejscu wcześniejszej zabudowy i dziedzińca. Wypełniały go boskiety przedzielone parterem i szeroką drogą spacerową biegnącą aż do muru oporowego i fosi - kanału. Ogród ten cechowało stosowanie zasad szkoły francuskiej XVII w., uwzględniającej trójstopniowy podział przestrzeni: parterów, gabinetów i wysokopiennych boskietów. Schemat zakomponowania przestrzeni rezydencji Branickich wprowadzony przez Tylmana nie uległ zasadniczej zmianie I w XVIII w. W czasie przebudowy dla potrzeb Jana Klemensa Branickiego, gdy doczekał się dalszego rozwinięcia.

Projekty Tylmana z Gameren zrealizowane w Białymstoku, Knyszynie, a być może również w Dobrzyniewie Dużym służyły jako wzorzec mniej zamożnym grupom szlachty podlaskiej, toteż zarówno w starych, przebudowywanych wówczas założeniach, jak i w nowych dają się odczuć przemiany będące repliką mody na ogrody francuskie. Zaakcentowanie jednej osi kompozycyjnej, z dziedzińcem, dworem i głównej drogi spacerowej na tej osi odnajdujemy m. in. w: Grodzisku (ok. 1709 r.), Jasionówce, Kalnicy, Klukowiczach, Korycinie, Krupicach Boguszkach, Krynkach, Lewickich, Mostowlanach, Nurcu, Pisarzowcach, Rudce, Siemiatyczach, Strabli, Markowie Wielkim, Sutnie, Szczytach Dzięciołowie, Tołoczkach Małych, Tryczówce - Złotnikach, Trzyrzeczu, Turku, Waliłach, Zajączkach - Kożanach, Żuchowie, Bogdańcu, Buzunach, Bystrem i Hieronimowie. Wymienione obiekty uległy przekształceniom w różnym czasie. Tworzą one razem z innymi założeniami liczną grupę kompozycji osiowych.

Po przebudowie zarówno ogród knyszyński jak i ogród białostocki pozostały ogrodami kwaterowymi. Zróżnicowano tam funkcje, wysokość i wystrój poszczególnych kwater, ale zachowano, mimo zaakcentowania głównej osi, zasadę podziału terenu ogrodu na regularne, kwadratowe lub prostokątne części o zbliżonej wielkości. Zasada ta zostanie naruszona dopiero w osiemnastowiecznych kompozycjach osiowych i wieloosiowych. Do tego czasu niepodzielnie królują ogrody kwaterowe w różnym stopniu odwzorowujące barokowe formy obiektów wzorcowych.

W latach 30 - tych XVIII w. rozpoczęto przebudowę Białegostoku i okolic, której wynikiem było nie tylko przekształcenie rezydencji, ale także powstanie w dorzeczu rzeki Białej rozległej kompozycji obejmującej kilka ogrodów satelitarnych, kilka wzgórz i układ urbanistyczny.

W tym samym czasie rozpoczęto prace nad przebudową innych dworów i folwarków położonych w dobrach Branickich - Choroszczy, Stołowaczach, Ładzie, Wysokiego Stoczku. Przebudowy te prowadzono etapami, na przestrzeni wielu lat, wprowadzając coraz bardziej klasycystyczne rozwiązania. Kolejno przekształcano też dalsze dwory i folwarki dóbr białostockich oraz dóbr dzierżawionych przez Branickich, a nawet użytkowanych z tytułu urzędu (starostwa bielskiego).

Bezprecedensowa na tych ziemiach działalność Jana Klemensa Branickiego doprowadziła do powstania przed 1771 r. wielu wysokiej klasy kompozycji - zespołu obiektów wzorcowych, wśród których naczelne miejsce zajmowały rezydencja białostocka i rozległa kompozycja dorzecza Białej.

Rezydencja składająca się z pałacu, licznych zabudowań, dwóch dziedzińców położonych na osi głównej, stawów, ogrodu ozdobnego rozplanowanego na dwóch poziomach, ogrodu kwiatowego, ogrodów użytkowych i trzech zwierzyńców była jedną z najbardziej znanych i najwystawniejszych siedzib magnackich tego okresu. często ją opisywano, zachwycając się głównie pałacem i ogrodem ozdobnym. Ze względu na bogactwo rzeźb i elementów architek-

tonicznych siedziba ta zyskała sobie do dziś stosowane miano Wersalu Podlaskiego. Wyszukany smak szedł w parze z programem artystycznym szeroko stosującym motywy antyczne. Zastaw rzeźb ogrodowych przedstawiał sceny i postaci z mitologii rzymskiej i stanowił ilustrację do utworów Wergiliusza. Drastyczna dewastacja obiektu w XIX i XX w. W znacznym stopniu uniemożliwia dziś poznanie szczegółów tej kompozycji. Podstawowy zasób informacji na jej temat zawiera hasło nr 12. Należy jednak podkreślić, że forma przestrzenna rezydencji kształtowana przez wiele lat według wskazówek i pod osobistym nadzorem Jana Klemensa Branickiego stanowi doskonałą ilustrację nawarstwiania się elementów wprowadzanych w różnych okresach. Niezbyt wielki w porównaniu z całością ogród ozdobny przedzielony kanałem w kształcie litery L pozostał mimo wydłużenia parterów ogrodem kwaterowym o prostopadłych do siebie osiach. Z kompozycją wielu przecinających się pod różnymi kątami osi mamy tam do czynienia dopiero poza ogrodem ozdobnym - na terenie zwierzyńców i Lasu Zwierzynieckiego. We wnętrzach ogrodu zwracała uwagę doprowadzona do perfekcji umiejętność wykorzystania wszystkich możliwości kompozycyjnych stylu barokowego. Znalazły tu zastosowanie dywany parterów, strzyżone ściany szpalerów i boskietów, bersa, aleje, trejaże, mury oporowe z balustradami, tafle wodne stawów i kanałów, kaskada, liczne fontanny i rzygacze, mosty i mostki, bramy i różnego typu ogrodzenia, gabinety, groty, tarasy widokowe, pawilony na wzgórzach i na zamknięciu osi widokowych, liczne rzeźby i wazy, a także geometryczne kształty pojedynczo rosnących strzyżonych drzew i hodowane w oranżeriach rzadkie gatunki roślin. Niezbędnym dynamicznym uzupełnieniem ogrodów były dzikie lub na pół dzikie zwierzęta i dzikie ptaki trzymane w zwierzyńcach, a także łabędzie i pawie hodowane w ogrodach oraz ptaki trzymane w klatkach i ptaszarni. Jednym z bardziej egzotycznych okazów musiał być wzmiankowany w źródłach struś.

Rezydencja, wraz ze stanowiącym jej uzupełnienie Lasem Zwierzynieckim (patrz hasło nr 15) zajmowała wschodnie i południowo - wschodnie obrzeże kompozycji założonej w dorzeczu rzeki Białej. Oprócz tej rzeki kompozycja ta obejmowała wpadającą do Białej rzekę Bażantarkę oraz strumienie zwane Kaskadą i Marczykiem. W skład kompozycji wchodziło kilka satelitarnych w stosunku do rezydencji założeń o rodowych (Wysoki Stoczek, Wielka Kaskada, Mała Kaskada, Pstrągarnia, Bażantarnia, Kuropatwiarnia, altana i winnica na wzgórzu św. Rocha), młyny Marczyk i Antoniuk, karczma i stawy Nowe, kaplice na wzgórzach św. Rocha i św. Marii Magdaleny oraz inne wzgórza i pagórki zamykające widoki. Poszczególne części powiązane drogami, alejami lub osiami widokowymi, przy czym kształtując widoki świadomie korygowano układ i granice naturalnych kompleksów leśnych. Widoki kształtowano w ten sposób, aby omijały one osady o charakterze użytkowym - wsie Bacieczki, Białostoczek, Słobodę i Starosielce. Centralnym punktem widokowym tej olbrzymiej kompozycji był Wysoki Stoczek.

W 1730 r. Jan Zygmunt Deybel wzniósł tu pałacyk stanowiący miejsce postojów w drodze do Choroszczy i cel często odbywanych wycieczek. Pałacyk ten mieszczący salon, garderóbkę, dwa gabinety i klatkę schodową miał charakter pawilonu ogrodowego z płaskim dachem służącym za taras widokowy. Przed pałacykiem mieścił się dziedzińiec zamknięty po bokach dwoma pawilonami, a budynki otoczone były kwaterowym ogrodem przeciętym aleją biegnącą na osi pałacyku, do której wiodły przeszklone drzwi z salonu. Wnętrza przylegających do alei kwater otoczone były strzyżonymi szpalerami lipowymi i jodłowymi lub świerkowymi, a ozdobną część ogrodu zamykało do północy grabowe berso. Pozostałe części ogrodu zajęte były przez kwatery sadu i winnicę.

Widoki biegnące z pałacu wysokostockiego obejmowały: wzgórze św. Marii Magdaleny (gdzie wzniesiono w 1760 r. murowaną kaplicę o krytym dachówką i zwieńczonym blaszaną kopułą dachu), wzgórze św. Rocha (z murowaną kaplicą wzniesioną w 1746 r.), wzgórze z kościołem parafialnym w Białymstoku, Małą Kaskadą (z ujęciem wody i wodospadem), wzgórze Wielkiej Kaskady (z dwoma wodospadami, altanką, mostkiem, sadzawką i niewielkim szachownicowym ogrodem o kwaterach wydzielonych ogrodzeniami i szpalerami czeremchowymi), wzgórze Bażantarni (z pawilonem pałacowym, dziedzińcem, aleją i wydzielonymi z lasu olszynowego kwaterami pełniącymi rolę „zwierzyńczyków bażańcich”, budynki Kuropatwiarni (wraz z sąsiadującym z nimi gaikiem brzozowym), Młyn Marczyk (ze stawem, mostem, podwórzem gospodarczym i ogrodem użytkowym), stawy i młyn na Antoniuku oraz Pstrągarnię (z niezamarzającą sadzawką, budynkiem mieszkalnym i olszyną).

Widoki z Wysokiego Stoczku biegly na południowy - wschód, południe i południowy - zachód, omijając okoliczne wsie. Efekt ten osiągnięto umieszczając punkt widokowy nie na wierzchołku wzgórza lecz na jego południowym skłonie. Inne widoki łączyły wzgórze św. Rocha i św. Marii Magdaleny oraz oba te wzgórza z pałacem i kościołem białostockim, a także z Małą i Wielką Kaskadą. Jeszcze inne widoki rozciągały się z przecinających kompozycję dróg. Szerokie panoramy obejmowały oprócz wymienionych dotąd dominant wysokościowych, także tereny pól uprawnych, łąki leżące w dolinach rzek i strumieni oraz kompleksy leśne (Las Zwierzyniecki, Las Marczukowski, las świerkowy rosnący w miejscu obecnej dzielnicy Antoniuk Fabryczny, olszynę w dolinie Białej i las porastający część wzgórza Bażantarni). Panoramy dolin zamykały okoliczne wzgórza i pagórki: wzgórze zwane dziś Łysą Górą sąsia-

dujące z Wysokim Stoczkiem od północnego - wschodu (wówczas zalesione), wzgórze Wiatrakowe, wzgórze Młynowe i wzgórze położone w obrębie obecnej dzielnicy Marczuk oraz wymienione wcześniej wzgórza, na których ulokowano poszczególne części kompozycji.

Proste drogi i aleje łączyły tylko niektóre z tych części. Pozostałe trakty drożne biegły tak jak na to pozwalała naturalna konfiguracja terenu i mimo szerokiej skali prowadzonych w dorzeczu Białej prac dokonano tylko ograniczonej regulacji ich przebiegu, nie dążąc do podporządkowania wszystkich jakiemuś geometrycznemu schematowi.

Istotnym novum całego układu było stworzenie kompozycji obejmującej tak duże przestrzenie naturalnego krajobrazu - kompozycji niewątpliwie barokowej, ale noszącej także pewne cechy arkadyjskie wyrażające się w podkreślaniu sielskości krajobrazu, eksponowaniu walorów kompozycyjnych, atrakcyjnych widokowo wzgórz, źródeł i strumieni ukształtowanych przez naturę oraz w starannym ukrywaniu osad i obiektów o charakterze wyłącznie użytkowym.

Innym ważnym obiektem, którego rozwiązania kompozycyjne powielane były w wielu ogrodach osiemnastowiecznych była klasycystyczna rezydencja Branickich w Choroszczy (patrz hasło nr 30). Ponieważ zakładano ją w XVIII w. nie istniały tu ograniczenia występujące w Białymstoku, gdzie operowano w terenie o ukształtowanym już układzie przestrzennym. Pozwoliło to na swobodną dyspozycję przestrzeni i wprowadzanie bez przeszkód układów wieloosiowych. Mimo to w pierwszej fazie powstała tu kompozycja o wyraźnie podkreślonej osi głównej (na której umieszczono dziedziniec, pałacyk, kanał i długi prospekt zakończony pawilonem stojącym na wzgórzu) oraz dwóch lub trzech krzyżujących się z nią pod kątem prostym osiach poprzecznych (w tym jednej biegnącej wzdłuż poprzecznego ramienia krzyżowego kanału). Dopiero później (ok. poł. XVIII w.) skomponowano inne osie w kolejne elementy architektoniczne i rzeźbiarskie.

Za wzorową kompozycję osiową uznać należy założony po 1768 r. ogród sióstr szarytek w Białymstoku (patrz hasło nr 11).

Wzorców, naśladowanych w późniejszych obiektach, dostarczały także inne zakładane w dobrach Branickich ogrody, zwłaszcza ogród w Hołowiesku i Stołowaczu. Kompozycja Stołowacza, gdzie od XVI w. istniał folwark starostwa bielskiego, została w II poł. XVIII w. przebudowana i znacznie powiększona przez Jana Klemensa i Izabelę Branickich, projektujących stworzenie tu dużego ośrodka hodowli koni. Ponieważ ściągać tu mieli liczni goście, siedzibie nadano reprezentacyjny wygląd. W latach 1752 - 1758 wzniesiono parterowy pałac i zapewne w tym samym czasie rozpoczęto zakładanie ogrodu ozdobnego, chociaż dopiero w roku 1773 wykopane zostały kanały ogrodowe, a pałac przebudowano. Ogród posiadał interesującą kompozycję, której centrum zajmował kanał w kształcie odwróconej litery T. Oprócz kanału wykopano też dwie kolistę sadzawki połączone z rzeką. Osuszono w ten sposób podmokły teren, co umożliwiło przeprowadzenie duktów drożnych i dokonanie nasadzeń ogrodowych. Proste drogi i aleje ogrodu służyły m. in. do jazdy konnej i biegły po nasypach wznoszących się ponad poziom trawników. Prowadziły do wzgórz z pawilonem usypanego w południowo - wschodnim narożu i do innych wzniesień widokowych, zlokalizowanych przy głównej osi kompozycji. Wnętrza ogrodu posiadały prawdopodobnie dość bogaty wystrój. Oprócz pałacu i ogrodu ozdobnego w skład siedziby wchodziły obszerne stajnie i inne budynki gospodarcze oraz prostokątny dziedziniec przed pałacem, dwa duże sady i aleje dojazdowe.

Dużej klasy wieloosiową kompozycją odznaczało się Śliwno. Kompozycja ta powstała za rządów Orsettich - włoskiej rodziny kupieckiej, przybyłej do Polski w II poł. XVII w., a od 1663 r. trzymającej w zastawie starostwo knyszyńskie. Przed 1690 r. nabyli oni od Wilkanowskich część dóbr waniewskich, wraz z siedzibą w Śliwnie założoną, jak się wydaje, jeszcze w XV w. W pobliżu pierwotnej rezydencji właścicieli dóbr waniewskich usytuowanej na wyspie pomiędzy korytami Narwi.

Dokładna data przebudowy Śliwna przez Orsettich nie jest znana. Rezydowali oni tutaj jeszcze w 1780 r. i mogli prowadzić prace w różnych latach. Wiele cech zbliża tę kompozycję do innych, powstałych w II poł. XVIII w. Wzmianki źródłowe sugerują natomiast, że mogła ona powstać około połowy tego stulecia, gdyż prawdopodobnie w tym czasie właściciele osiedlili się tu na stałe.

Ich pałac wzniesiony został w połowie wysokości opadającego do rzeki wzniesienia i otoczony ogrodem przeciętym aleją poprowadzoną wzdłuż głównej osi kompozycji. Na osi tej znajdowały się również dziedziniec przed pałacem oraz najdłuższy z trzech zbiegających się przy zakończeniu alei kanałów. U ich zbiegu, na osi alei, usypano kolistą wyspę. Wzniesiono na niej pawilon połączony z aleją mostem. Wzdłuż długich kanałów pobierających wodę z odnogi Narwi przeprowadzono drogi spacerowe i posadzono drzewa. Wygląd wnętrza ogrodowych sąsiadujących z pałacem nie jest znany, lecz przypuszczać można, że nie odbiegał zasadniczo od innych reprezentacyjnych kompozycji barokowych.

Jedynym w swoim rodzaju osiągnięciem była klasycystyczna przebudowa Siemiatycz Anny księżnej Jabłonowskiej, dokonana wg projektu Szymona Bogumiła Zuga. W 1777 r. wzniesiony tu został nowy pałac, który powiązano szeroką, czterorzędowną aleją kasztanowców z rynkiem miejskim i wzniesionym tam reprezentacyjnym budynkiem zwanym ratuszem, a pełniącym głównie funkcje handlowe. Miasto zostało częściowo przebudowane wg koncepcji nawiązującej do układu Nancy. Jednocześnie przebudowano ogrody pałacowe, a za nimi wyprowadzono wzdłuż osi głównej trakt do folwarku Annapol. Klasycystyczną przebudowę miasta kontynuowano po pożarze 1797 r., próbując zrealizować układ urbanistyczny wzorowany na antycznych miastach rzymskich. Również i ta przebudowa odbywała się pod kierunkiem S.B. Zuga.

W Siemiatyczach powstał też imponujący skalą rozwiązań architektonicznych i widokowych ogród klasztorny Misjonarzy (patrz hasło nr 127).

Swoisty wzorzec komponowania przestrzeni wykształcił się w latach 70 - tych i 80 - tych XVIII w. w kręgu planistów i inżynierów związanych z działalnością Antoniego Tyzenhauza. Powstałe w tym okresie w ekonomii grodzieńskiej założenia oraz wykonane na zlecenie Tyzenhauza projekty obciążone były wieloma właściwymi dla schyłkowego baroku wadami. Cechowały je: przerost funkcji reprezentacyjnych, nadmierna ilość budynków i dziedzińców, obszerność i monumentalność zabudowań (także gospodarczych) oraz często nie liczące się z miejscowymi warunkami terenowymi, co albo znacznie podnosiło koszty inwestycji, albo prowadziło do jej zaniechania.

W efekcie projekty tyzenhauzowskie realizowano na ogół tylko częściowo, jak to miało miejsce w Sokółce (patrz hasło nr 133) i w Krynkach (patrz hasło nr 76).

Ze względu na brak materiałów archiwalnych mogących służyć do studiów porównawczych, trudno powiedzieć w jakim stopniu zrealizowano zamierzenia projektowe w innych obiektach przebudowywanych za czasów Tyzenhauza w Jałowie, Kalnie, Podgrodzisku i Połominie.

Kontynuacją i rozwinięciem klasycystycznej myśli planistycznej były idee komponowania nie tylko architektury i ogrodów, ale całych miast podporządkowanych geometrycznym regułom kształtowania przestrzeni. Klasycystyczne założenia urbanistyczne realizować miały nie tylko określony program artystyczny, ale także wyraźnie sformułowany przez teoretyków doby oświecenia program użytkowy, w którym zieleń i ogrody zajmowały ważne pozycje jako elementy jednocześnie zdobiące, podnoszące zdrowotność terenu, dostarczające płodów rolnych, zwiększające komfort życia i pełniące niebagatelną rolę w zakresie zmniejszania zagrożenia pożarowego.

Próby klasycystycznej przebudowy ośrodków miejskich podjęli magnaci w Boćkach, Siemiatyczach i Białymstoku. Przebudowy takie prowadziła też po 1779 r. działająca w miastach królewskich komisja Boni Ordinis (Drohiczyn, Bielsk Podlaski, Kleszczele, Brańsk). W obrębie ekonomii grodzieńskiej przebudowano Krynki i Sokółkę.

Całkowicie klasycystycznym ośrodkiem miejskim był fabrykancki Supraśl, założony znacznie później, bo w latach 30 - tych XIX w., obok starego klasztoru i ogrodów bazylikańskich. Rozplanowano tam i urządzono nie tylko park miejski, zieleniec i ogrody przy siedzibach bogatszych mieszczan, ale także liczne ogródki towarzyszące większości domów mieszkalnych. Mimo że powstały dość późno, zarówno zieleniec, jak i park miejski posiadały początkowo bardzo regularny układ przestrzenny, którego osnowę stanowiły proste drogi i aleje zbiegające się i przecinające w kilku centralnych miejscach kompozycji (patrz hasło nr 141).

Drugim przykładem klasycystycznego miasta fabrykanckiego była osada fabryczna w Choroszczy założona w latach 30 - tych i 40 - tych XIX w., zajmująca część dawnych ogrodów użytkowych rezydencji Branickich i sprzężona z tą rezydencją.

4. Typy i rodzaje barokowych kompozycji ogrodowych terenu byłego województwa białostockiego.

a. ogrody kwaterowe

Zdecydowana większość znanych nam ogrodów istniejących na przestrzeni XVII i XVIII w. oraz w początkach w. XIX to ogrody kwaterowe. Część z nich posiadała renesansową jeszcze metrykę i została w dobie baroku przebudowana lub rozbudowana - czasem kilkakrotnie. Część założono w końcu XVI lub na początku XVII w. i również przekomponowano lub powiększono w czasach późniejszych. Wiele przebudów nastąpiło po zniszczeniach wojennych i wynikało z konieczności. Nie zmienia to jednak faktu, że podczas takiej przebudowy ogród wzbogacano na ogół w szereg elementów właściwych dla sztuki barokowej.

Typ niezbyt dużego ogrodu kwaterowego odpowiadał potrzebom drobnej i średniozamożnej szlachty, toteż głównie w siedzibach szlacheckich rozwijał się barokowy ogród włoski służący tu jednocześnie do ozdoby i pod uprawy

użytkowe. Razem z folwarkiem, stawami i aleją dojazdową stanowił niezbędny składnik programu takiej siedziby, a jednocześnie świadczył dobitnie o zamożności i randze społecznej właścicieli.

Jeżeli się zważy, że reprezentacyjnych siedzib magnackich nie mogło być z samej natury rzeczy zbyt dużo, liczebność ogrodów kwaterowych w ogólnej liczbie założeni barokowych staje się zupełnie zrozumiała. Tym bardziej, że ogrody takie powstawały również w dużych kompleksach dóbr magnackich, gdzie poza rezydencjami funkcjonowały dwory zamieszkałe przez rządców lub dzierżawców, siedziby kluczy dóbr i folwarki. Tam również dominowały w ogrodach układy kwaterowe, przydatniejsze do pełnienia funkcji użytkowych, którym przede wszystkim służyły.

Wśród ogrodów kwaterowych najbardziej popularny, jak się wydaje, był barokowy ogród włoski. Ogrody takie zakładano zarówno w XVII jak i w XVIII w. przy siedzibach szlacheckich, przy klasztorach i plebaniach oraz w folwarkach. Wygląd większości z nich jest obecnie albo nieznany, albo znany jedynie w ogólnym zarysie. W tych obiektach, które udało się poznać bliżej, łączono na ogół funkcje użytkowe i estetyczne, a kompozycje ogrodów posiadały szereg cech wspólnych. Ogród zajmował tam regularny, najczęściej prostokątny teren i podzielony był na kwatery o zbliżonej wielkości - kwadratowe lub prostokątne (rys. nr 19 A). Kwatery te otoczone były szpalerami drzew lub krzewów. Najczęściej sadzono drzewa przy granicach ogrodu, a krzewy przy wewnętrznych jego podziałach, przy czym mogły to być krzewy owocowe. Zamiast krzewów stosowano też czasem drzewa owocowe, takie jak wiśnie, orzechy, śliwy czy morele, a więc gatunki wymagające więcej zabiegów pielęgnacyjnych. Oprócz drzew i krzewów kwatery mogły otaczać obwódki z ziół i kwiatów (czasem z róż). Wnętrza kwater miały różne przeznaczenie. Mogły być zasażone drzewami lub krzewami owocowymi, mogły być zajęte przez grzędy warzyw lub nawet przez zboża, ale też mogły mieć charakter ozdobny i wtedy wprowadzano tam mniej lub bardziej wyszukane partery albo proste rabaty i kwietniki. Preferowano partery bukszpanowe lub inne partery z niskich żywopłotów, które chętnie zestawiano z trawnikami, wyższymi strzyżonymi krzewami i nawierzchniami ze żwiru lub piasku.

Starano się różnicować wysokościami nasadzenia poszczególnych kwater i formować widoki z dworu na ogród w ten sposób, aby stopniowe wznoszenie się roślin pozwalało na ogarnięcie wzrokiem wszystkich części ogrodu. Kwatery ozdobne znajdowały się tuż obok dworu lub przy głównej osi kompozycji, którą powszechnie akcentowano drogą i aleją przecinającą teren ogrodu. Na tej osi usytuowane były dwór i dziedziniec, a często także główna aleja dojazdowa. Była to jednocześnie główna oś widokowa, najczęściej prowadząca wzrok ku stawom lub dolinom rzek i strumieni. Regułą było bowiem lokowanie ogrodów w sąsiedztwie cieków wodnych i sytuowanie stawów na granicy ogrodu. Ogród opadający do stawów lub rzeki dawał też szersze możliwości otwarcia widoków na otaczający krajobraz mimo pozornego zamknięcia parkanami i nasadzeniami.

Stawy sąsiadujące bezpośrednio z ogrodem miały zazwyczaj bardzo ozdobny charakter. Otaczano je, podobnie jak kwatery, szpalerami i czasem umieszczano przy nich wzgórki z altaną (np. w Juchnowszczyźnie - patrz hasło nr 60). Osie i drogi ogrodowe wyprowadzano na groble między tymi stawami i łączyły się one z drogami lub alejami obiegającymi stawy dookoła. System stawów mógł być też bardziej rozbudowany i mogły one sąsiadować z ogrodem nie tylko z jednej strony. W takich wypadkach wybiegały na nie poprzeczne osie ogrodu.

Pośród kwaterowych kompozycji ogrodowych w ten sposób powiązanych ze stawami wymienić by należało: Baciki Średnie (patrz hasło nr 5), Białostoczek (patrz hasło nr 6), Juchnowszczyznę (patrz hasło nr 60), Kolejczyce (patrz hasło nr 61), Koplany (patrz hasło nr 71), Krzysztoforowo (patrz hasło nr 77), Kundzin (patrz hasło nr 81), Niewodnicę Nargilewską (patrz hasło nr 99), Lewickie (patrz hasło nr 86), Podbiele (patrz hasło nr 114), Pokaniewo (patrz hasło nr 116), Supraśl (patrz hasło nr 139), Szczyty Nowodwory (patrz hasło nr 143), Żuchowo (patrz hasło nr 167), Zajączki (patrz hasło nr 163) i Pęskie.

Wielkość ogrodu włoskiego bywała różna, jednak jego powierzchnia nigdy nie przekraczała kilku hektarów. Zdarzały się też ogrody bardzo małe, które - gdyby nie były przecięte aleją podkreślającą główną oś kompozycji - byłyby ogrodami jednonętrzymymi (np. ogród w Żuchowie - patrz hasło nr 167). Mógł też być ogród włoski jednym z kilku ogrodów danej siedziby i wtedy pełnił na ogół funkcję ogrodu najbardziej reprezentacyjnego, przy czym pozostałe ogrody użytkowe również najczęściej były ogrodami kwaterowymi.

Zarówno udział wnętrza i nasadzeń ozdobnych jak i akcentowanie osi kompozycyjnych bywały w tych ogrodach różne. Przykłady wyraźnego akcentowania jednej głównej osi kompozycyjnej znajdujemy w Buzunach (patrz hasło nr 24), Tryczówce (patrz hasło nr 150) i Klukowiczach (patrz hasło nr 67). Częściej akcentowano w ogrodach kwaterowych - włoskich i innych - kilka krzyżujących się ze sobą pod kątem prostym osi, np. w Andryjankach (patrz hasło nr 2), Białostocku (patrz hasło nr 6), Białymstoku (patrz hasło nr 12), Juchnowszczyźnie (patrz hasło nr 60), Kolejczycach (patrz hasło nr 61), Krzysztoforowie (patrz hasło nr 77), Mikicinie (patrz hasło nr 96), Nurczyk (patrz hasło nr 101), Orli (patrz hasło nr 105), Podbielach (patrz hasło nr 114), Pokaniewie (patrz hasło nr 116), Połominie (patrz

hasło nr 117), Rybołach (patrz hasło nr 123), Siemionach (patrz hasło nr 128), Supraślu (patrz hasło nr 139), Szczytach Nowodworach (patrz hasło nr 145), Szczytach Dzieciołowie (patrz hasło nr 142), Targowisku (patrz hasło nr 146), Wąlkach (patrz hasło nr 156), Zabłudowie (patrz hasło nr 162), Zdrojkach (patrz hasło nr 164), Zubowszczyźnie (patrz hasło nr 165), Boćkach (patrz hasło nr 20), Kamiennym Dworze (patrz hasło nr 65), Hermanówce (patrz hasło nr 42), Dobkach (patrz hasło nr 35), Kątach koło Dziadkowiec czy Dubnie. Dwie osie akcentowane były w ogrodach kwatery, powstałych jeszcze w XVI w., przy czym barokowa przebudowa nadawała zwykle jednej z nich charakter osi głównej, lokując na niej dwór, dziedziniec lub też drogę dojazdową i stawy. Przykładami takich przekształceń są Kny-szyn (patrz hasło nr 70), Ponarlica (patrz hasło nr 118) i Juchnowiec (patrz hasło nr 59).

Akcentowanie osi kompozycyjnych obejmowało nie tylko ogrody, ale dotyczyło rozplanowania całej siedziby. Główne drogi dojazdowe podkreślano symetrycznie względem nich ułożonymi stawami lub sadzawkami i obsadzano drzewami. Ich przedłużeniem w obrębie siedziby mogły być osie ogrodowe, aleje biegnące po granicach ogrodu, drogi oddzielające ogród od zabudowań lub oddzielające od siebie dwa dziedzińce. Drogi dojazdowe mogły też prowadzić wprost na dziedziniec gospodarczy. Osie ogrodowe także bywały połączone z dziedzińcami albo też mogły wybiegać na któryś z budynków stojących przy dziedzińcu. O ile usytuowanie dziedzińca reprezentacyjnego było zawsze takie samo, lokalizacja dziedzińców i zabudowań gospodarczych mogła być różna. Najczęściej lokowano je obok dziedzińca reprezentacyjnego, przy drodze biegnącej po granicy siedziby. W skromniejszych siedzibach występował często tylko jeden dziedziniec (usytuowany przed dworem), toteż pełnił on jednocześnie funkcje gospodarcze i reprezentacyjne.

Wystrój i wyposażenie ogrodu włoskiego zależały od tego, czy pełnił on mniej czy bardziej reprezentacyjne funkcje. Często spotykanym elementem wyposażenia takich ogrodów były ciemniki lipowe, grabowe lub z lilaków sytuowane na skrzyżowaniach osi ogrodowych (w wielu wypadkach pośrodku ogrodu). Występowały one m. in. w Biszewie (patrz hasło nr 18), Kudawce (patrz hasło nr 80), Kamiennym Dworze (patrz hasło nr 65), Zubrzycy Wielkiej (patrz hasło nr 166) i w Żuchowie (patrz hasło nr 167).

Ciemnik mógł kryć altanę lub też altana mogła go zastępować, jak to miało miejsce np. w Supraślu (patrz hasło nr 139). Altany i trejaże bywały także umieszczane w sąsiedztwie dworu lub przy granicach ogrodu albo na wyspach, jak to uczyniono w Kundzinie (patrz hasło nr 81). Elementami ozdobnymi bywały też ogrodzenia, bramy, furtki i mostki. Żaden z przekazów źródłowych nie wspomina o istnieniu w którymś z ogrodów włoskich rozpatrywanego obszaru - fontanny. Zdarzały się tam natomiast studnie, służące jak się wydaje głównie celom użytkowym, i sadzawki (w Rudce, Juchnowszczyźnie, Ostrówkach, Pokaniewie, Siemionach, Zdrojkach, Kalnie, Kątach, Miłkowicach, Tryczówce, Markowie i innych). W założeniach tarasowych, z jakimi mamy do czynienia w Hermanówce, Janowiczach, Mikicinie, Jaryłówce, Kamionce, Supraślu niezbędnym elementem wyposażenia musiały być schody lub murki oporowe. Nie zachowały się jednak żadne wzmianki źródłowe dotyczące tych elementów.

Ze względu na skromny, użytkowy w dużej mierze charakter ogrodów włoskich, rzadko stosowano tam wysokie strzyżone szpalery wymagające żmudnej pielęgnacji. Preferowano formy niższe, a więc żywopłoty i wystrzygane pojedynczo rosnące krzewy. Do rzadkości należały też bersa (np. w Kątach koło Dziadkowiec). Sadzono za to powszechnie zioła i pnącza przy budynkach, altanach, trejażach i ogrodzeniach.

Wśród drzew ozdobnych przeważały gatunki krajowe - lipy, graby, jesiony, klony, wiązy, topole i wierzby, ale chętnie sadzono także, choć w mniejszych ilościach, kasztanowce. Ulubionymi krzewami były lilaki, leszczyny, ligustry, róże, głogi i bukszpany, a później także jaśminowce. W sadach królowały jabłonie, grusze i śliwy, rzadziej uzupełniane orzechami i wiśniami. Towarzyszyły im na ogół maliny i agrest. Do najpopularniejszych warzyw należały marchew, buraki, fasola i groch.

W wieku XVIII część ogrodów włoskich uległa przekształceniom polegającym na zmianie wielkości poszczególnych kwater. Mogło to być podyktowane chęcią mocniejszego podkreślenia osiowości kompozycji i wówczas wydłużano kwatery położone przy głównej osi ogrodu - przede wszystkim kwatery ozdobne, sąsiadujące z dworem. W bocznych partiach ogrodu usuwano niekiedy, powodując się względami użytkowymi, część wewnętrznych podziałów kwatery, co pozwalało na uzyskanie większych wewnątrz przeznaczonych na sady (rys. nr 18D). Pod wpływem wzorców przejmowanych z ogrodów magnackich zaczęto też wprowadzać inne niż prostokątne podziały terenu, np. wytyczano nowe drogi biegnące wzdłuż przekątnych istniejących już kwadratowych lub prostokątnych kwater.

Ogrody użytkowe przy folwarkach i siedzibach szlacheckich komponowano w myśl tych samych reguł co ogrody włoskie, tyle że nie posiadały one kwatery ozdobnych. Pozbawione też były na ogół takich elementów jak altany, treja-

że, kwietniki, zdobione bramy, furtki czy ogrodzenia. Nie zawsze też komponowano tam osie widokowe, chociaż znamy także przykład bardzo pięknej kompozycji widokowej ogrodu użytkowego w Kamionce (patrz hasło nr 66).

Zróznicowanie wysokości nasadzeń poszczególnych kwater mogło być w ogrodach użytkowych dziełem przypadku i wynikać z aktualnych potrzeb, a nawet w niektórych przypadkach wszystkie kwatery mogły być obsadzone w ten sam sposób.

Sytuacja uległa zmianie, gdy kwaterowy ogród użytkowy wchodził w skład większego kompleksu ogrodów siedziby magnackiej lub zamożniejszej siedziby szlacheckiej. Jego układ przestrzenny podporządkowany był wtedy regułom kompozycyjnym dotyczącym całej siedziby, jak to miało miejsce w Strabli (patrz hasło nr 138), Ostrożanach (patrz hasło nr 106), Rudce (patrz hasło nr 122), Boćkach (patrz hasło nr 20), Siemiatyczach (patrz hasło nr 126), Kudrawce (patrz hasło nr 80), czy Kalnie (patrz hasło nr 63). Mógł też zostać wyposażony w szereg elementów ozdobnych, co miało miejsce np. w Białymstoku i Choroszczy.

Oporając się na dość fragmentarycznych materiałach źródłowych stwierdzić można, że ogrody takie były zakładane powszechnie. Poza tymi, które zostały wymienione wcześniej, istniały ogrody kwaterowe w Kamiennej Starej (patrz hasło nr 64), Łosośnej Małej (patrz hasło nr 88), Łosośnej Wielkiej (patrz hasło nr 89), Mieniu (patrz hasło nr 95), Miszkiennikach (patrz hasło nr 97), Podgrodzisku (patrz hasło nr 115), Potrubowszczyźnie (patrz nr 119), Sobótce (patrz hasło nr 132), Chmielewszczyźnie (patrz hasło nr 26), Szelągówce (patrz hasło nr 144), Targowisku (patrz hasło nr 146), Tołłoczach Wielkich (patrz hasło nr 148), Widowie (patrz hasło nr 158), Wólce (patrz hasło nr 160), Zubowszczyźnie (patrz hasło nr 165), Chreptowcach (patrz hasło nr 31), Hornostajach (patrz hasło nr 44), Gąsówce (patrz hasło nr 39). Oprócz tego kwaterowe kompozycje powstały lub zostały przebudowane w duchu barokowym w Bacikach Bliższych (w XVIII w.), Białogorcach (w latach 70 - tych XVII w. i w wieku XVIII), Bielanowszczyźnie (po 1680 r.), Bilminach (w XVIII w.), Bohonikach (w latach 70 - tych XVII w.), Borowikach (w XVII i XVIII w.), Borkach (po 1768 r.), Boufałowie (w XVII i XVIII w.), Bronczanach (w XVIII w.), Brykach Dolnych (po 1677 r.), Brzozowie - Solnikach (na przełomie XVII/XVIII w.), Bujakach (w XVII w.), Czeczkach Wielkich (w XVII w.), Czaplinnie (w XVII w.), Czuprynowie (w XVII w.), Dobrzyńowie (w XVIII w.), Dolistowie Starym (w XVII w. i w latach 90 - tych XVIII w.), Drahlach (w latach 70 - tych XVII w. i XVIII w.), Dzieciołowie (w XVII i XVIII w.), Gliniszczach Małych (w XVII i XVIII w.), Górze (w XVIII w.), Gruzce (w XVIII w.), Harasimowiczach (w XVII i XVIII w.), Jurówcach (w XVII w.), Kantarówce (w latach 90 - tych XVIII w.), Karolinie (Romanówce - w XVIII w.), Karpowiczach (w XVII i XVIII w.), Klewinowie (w XVII w.), Kojranach (w XVII i XVIII w.), Korycinach (w XVIII w.), Kruszewie (w XVII i XVIII w.), Kucharówce (w XVIII w.), Lisowie (w XVII i XVIII w.), Litwinowiczach (w XVIII w.), Łubinie Kościelnym (w XVII w.), Łubinie - Radułtach (w końcu XVIII w.), Majewie (w XVIII w.), Maławiczach (ok. 1679 r.), Malewicach (w XVIII w.), Mierzynówce (w XVII w.), Miłkowiczach Oglądach (w XVIII w.), Paszkach (w XVII w.), Moniuszkach (w XVII i XVIII w.), Moszczonie Królewskiej (po 1657 r.), Nietupie (na przełomie XVIII/XIX w.), Niewodnicy Kościelnej (w XVIII w.), Nowince (w XVIII w.), Smolugach (w XVIII w.), Poganicy (w XVIII w.), Rafałówce (w XVIII w.), Ratowcu (w XVIII w.), Reńszczyźnie (w XVIII w.), Romanówce (w XVIII w.), Sasinach (w XVII w.), Siemichoczach - Starowoli (w XVII w.), Stawku (w XVII lub XVIII w.), Sterpejkach (na pocz. XVIII w.), Popówce (ok. 1784 r.), Szyszkach (ok. 1679 r.), Zabelach (w XVIII w.), Zajzdrze (w XVIII w.), Zosinie (w XVII i XVIII w.), Złotorii (w XVII w.), Zaleszczanach - Rusinowie (w XVIII w.), Zajęcznikach (w XVII w.), Wołkużu (w XVII w.) i Tylwicy (w XVIII w.).

Osobną grupę ogrodów kwaterowych stanowią kompozycje o przewadze funkcji ozdobnych i kompozycje wyłącznie ozdobne. Tworzyła je zamożniejsza szlachta, ale występowały również przy rezydencjach magnackich.

W założeniach tych mamy do czynienia z wszystkimi charakterystycznymi dla barokowej sztuki ogrodowej częściami i elementami. Mogą to być ogrody o wyraźnym układzie jednoosiowym (rys. nr 18C) lub ogrody posiadające kilka ważniejszych osi kompozycyjnych (rys. 18S). Od pozostałych jedno - lub wieloosiowych ogrodów barokowych odróżnia je wyraźny podział na podobnej wielkości kwadratowe lub prostokątne kwatery, które mogą być następnie dzielone drogami i nasadzeniami na mniejsze części.

Skala ogrodu, jego wystrój i różnorodność stosowanych tam rozwiązań kompozycyjnych uzależnione były od pozycji społecznej właściciela i rangi siedziby. Zawsze jednak mamy w nich do czynienia z różnicowaniem wysokości nasadzeń poszczególnych części ogrodu oraz ich podwyższaniem w miarę oddalania się od dworu czy pałacu i od głównych wnętrza ogrodu.

Występują tu salony ogrodowe z mniej lub bardziej ozdobnymi parterami, tarasy, boskiety, wysokie strzyżone spalery i żywopłoty, cieniste aleje, bersa, kanały, sadzawki, stawy z wyspami, pawilony, altany i inne budowle ogro-

dowe, tarasy widokowe, liczne trejaże, mosty i mostki, ażurowe parkany, płotki i balustrady, pergole, zdobione schody, ozdobne bramy i wreszcie rzeźby, kolumny, wazy, baseny, fontanny, studnie, ławy i ławki.

W ogrodach bogatszych wznoszono też oranżerie, cieplarnie i figarnie. Spotykamy w nich także - podobnie jak w ogrodach osiowych i wieloosiowych - bogaty zestaw gatunków roślin krajowych i obcych łącznie z gatunkami hodowanymi w cieplarniach i oranżeriach.

Tak więc oprócz lip, klonów, jaworów, wiązów, topól, wierzb, olsz, świerków, kasztanowców, jesionów, czeremch, grabów, leszczyn, głogów, jabłoni, grusz, śliw, orzechów włoskich, wiśni, agrestu, porzeczek i malin występują tam cisy, jodły, bukszpany, ligustry, jaśminowce, kaliny, lilaki, morele, brzoskwinie, drzewka laurowe, pomarańczowe, cytrynowe, figowe i szereg innych egzotycznych roślin.

Z wnętrzami ozdobnymi sąsiadują tam wnętrza lub ogrody użytkowe, nierzadko także posiadające ozdobne wyposażenie, a uzupełnieniem ogrodów mogą być położone obok lub w niewielkiej odległości gaje i zwierzyńce. Poszczególne części ogrodu powiązane są ze sobą i z otoczeniem osiami widokowymi, które mogą być wyprowadzone zarówno na piękne fragmenty naturalnego krajobrazu, jak i na różne budynki i budowle wchodzące w skład siedziby lub położone poza nią.

Najpiękniejsze znane nam kwaterowe ogrody ozdobne powstały w dobrach magnackich. Do takich ogrodów należał ozdobny ogród białostocki. Ogrodem kwaterowym pozostał też mimo osiowej przebudowy ogród knyszyński (patrz hasło nr 70). Ciekawa barokowa kompozycja kwaterowa powstała też w Boćkach w latach 30 - tych i 40 - tych XVIII w., a w latach 70 - tych została przebudowana w duchu klasycystycznym (patrz hasło nr 20). Zwraçała tam uwagę duża ilość zbiorników wodnych. Bogactwem sadzawek, stawów i kanałów odznaczał się także założony za rządów Jana Klemensa Branickiego ogród w Ladach.

Kompozycję kwaterową posiadał ogród w Wysokim Stoczku. Kwaterowy był także ogród w Hołowiesku rozmierzony jeszcze w 1564 r. przez Piotra Chwalczewskiego. Został on przekomponowany w duchu barokowym dla potrzeb Jana Klemensa Branickiego, władającego starostwem bielskim i stanowić miał bielską rezydencję hetmana. W latach 50 - tych, 60 - tych i 70 - tych prowadzono tu różnorodne prace budowlane wg projektów architektów dworskich (m. in. Józefa Sękowskiego). Prace w ogrodzie rozpoczęto w latach 50 - tych lub już wcześniej. Obejmowały one m. in. wykopanie sadzawki i kanałów otaczających ozdobne kwatery ogrodowe oraz sadzenie drzew w szpalerach i boskietach. Ich wynikiem było przeobrażenie ozdobno - użytkowe ogrodu włoskiego w bogatą, barokową kompozycję ozdobną o zróżnicowanych wnętrzach i nasadzeniach.

Podobnie jak w Hołowiesku kanałami otoczono kwadratowy teren ogrodu ozdobnego w Siemiatyczach (hasło nr 126).

Tarasowymi ogrodami kwaterowymi, ozdobnymi i użytkowymi szczyciła się Jasionówka (patrz hasło nr 54). Jednym z piękniejszych ogrodów kwaterowych był ogród w Rudce (patrz hasło nr 122). Wysoki poziom sztuki ogrodowej prezentowała także Kudrawka (patrz hasło nr 80).

Nietypowa i bardzo interesująca kompozycja ogrodowa powstała w Krynkach po 1679 r. (patrz hasło nr 76). Równej wielkości kwatery tarasowego ogrodu ozdobnego umieszczono tam jedna za drugą wzdłuż głównej osi kompozycyjnej ogrodu, która jednak była przede wszystkim osią widokową, gdyż nie podkreślały jej specjalnie ani układ komunikacyjny, ani układ nasadzeń.

Mimo wyraźnego zaakcentowania głównej osi kompozycyjnej kwaterowy pozostał też ogród w Słójce skomponowany na pocz. XVIII w. po umieszczeniu tu siedziby klucza dóbr królewskich (patrz hasło nr 130). Wśród kompozycji mniejszych na uwagę zasługuje ogród w Podbielach (patrz hasło nr 114).

Kwaterowymi ogrodami ozdobnymi były także szachownicowe ogrody Rózanegostoku (patrz hasło nr 120) założone w II poł. XVI w., a przekomponowane ok. poł. XVII stulecia przez Szczęsnego Tyszkiewicza i ponownie przed 1741 r. przez dominikanów.

Piękną szachownicową kompozycją ogrodów wyróżniało się Kalno (patrz hasło nr 63), przebudowywane w II poł. XVIII w.

Skąpe informacje napotymane w źródłach a dotyczące elementów ozdobnych niektórych nieistniejących już i słabo poznanych ogrodów pozwalają przypuszczać, że przynajmniej część z nich należałoby uznać za kwaterowe kompozycje ozdobne. Takimi jak się wydaje były: ogród w Bajkach - Zalesiu (założony w XVIII w.), ogród karmelitów w Bielsku Podlaskim (założony w pocz. XVII w., a przebudowany w II poł. XVIII w.), założony przez Jana Klemensa Branickiego ok. 1737 r. ogród w Klementynowie koło Bielska, ogród w Cecelach (powstały w XVIII w.), ogród dominikanów w Choroszczy (skomponowany po 1865 r.), otoczony kanałami osiemnastowieczny ogród w Do-

manowie, ogród franciszkanów w Drohiczynie (założony ok. 1659 r. i przekomponowany ok. poł. XVIII w.), ogród jezuitów w Drohiczynie (założony po 1654 r. i przekomponowany ok. poł. XVIII w.), ogród sióstr benedyktynek w Drohiczynie (powstały w I poł. XVII w., a przebudowany po 1738 r.), ogród w Jałowie (przebudowany w XVII w.), ogród w Markowie (powstał ok. poł. XVII w.), ogród w Kułygach (z XVII w.), osiemnastowieczny ogród w Nowym Dworze, ogród w Pęskich (z XVIII w.), ogród w Wilkowie (także osiemnastowieczny), ogród w Wólce Wygonowskiej (z tego samego okresu), ogród w Rumejkach (z XVIII w.) i ogród w Usnarzu Górnym (przebudowany w XVII i XVIII w.).

Niektóre z wymienionych tu obiektów posiadały wyraźnie podkreśloną główną oś kompozycyjną, toteż nie należy wykluczać, że mogły w rzeczywistości posiadać nie kwaterową, ale wybitnie osiową kompozycję. Niewykluczone także, że część spośród wymienionych obiektów, odznaczających się cechami ozdobnymi należałoby zaliczyć raczej do typu ogrodów włoskich.

Niedostatki bazy źródłowej powodują trudności w klasyfikowaniu dużej grupy nieistniejących już ogrodów barokowych. Zapewne kryją się wśród nich zarówno ogrody użytkowe jak i ozdobne o kwaterowych lub osiowych kompozycjach. Do takich słabo poznanych obiektów należą: Bobra Mała (z XVIII w.), Brzeźnica (z przełomu XVIII/XIX w.), Chodorówka Nowa (z II poł. XVIII w.), Choroszczewo (z XVII w.), Czerlona (z XVIII w.), Dubasiewszczyzna (z XVIII w.), Dubaśno (z XVIII w.), Turośń Dolna (z XVIII w.), Glejsk i (z XVIII w.), Gładowszczczyzna (z XVIII w.), Gobiaty (z XVIII w.), Hołówki (z XVIII w.), Horczaki (z XVIII w.), Janów (z XVII w.), Klateczka (z XVIII w.), Klimówka (powstała w XVII, a przebudowana w XVIII w. Knorydy Średnie (z II poł. XVII w.), Końcowizna (powstała w XVII, a przebudowana w XVIII w.), Zośna (z XVIII w.), Kumiała (z II poł. XVIII w.), Kuplisk (z XVIII w.), Waniewo (przebudowane w I poł. XVIII w.), Milewszczczyzna (z XVIII w.), Nowodworce (z XVIII w.), Nowowola (z II poł. XVIII w.), Ostrówek (założony po 1650 r.), Podostrówek (z XVIII w.), Rafałówka (założona w XVII, a przebudowana w XVIII w.), Rogacze (z XVIII w.), Sady (z pocz. XVIII w.), Sieniewice (z XVII w.), Suchodolina (z II poł. XVIII w.), Śledzianowo (z XVIII w.), Zagórki (z XVII w.), Zalesiany (z XVII w.), Zubowszczczyzna II (z XVIII w.) oraz Żywkowo (z XVII w.).

b. Ogrody osiowe

Osiowość była jedną z głównych cech stylu barokowego, toteż praktycznie w każdym z ogrodów tego okresu można wyodrębnić jedną lub kilka osi, przy czym niektóre z nich były dłuższe od innych i w szczególnie sposób akcentowane.

Wśród opisywanych wcześniej założen kwaterowych były też kompozycje o bardzo silnie zaakcentowanej jednej osi głównej, posiadającej przeważnie przedłużenie poza siedzibę w postaci drogi lub alei dojazdowej czy spacerowej lub w postaci prospektu widokowego. Do takich należały: ogrody w Białymstoku, Krynkach, Korycinie, Lewickich, Knyszynie, Jasionówce, Rudce, Stożnowie, Markowie Wielkim, Tołłoczach Małych, Tryczówce, Zajączkach, Żuchowie, Bogdańcu, Buzunach, Bystrym, Hornostajach, Górcie, Dołubowie, Siemiatyczach i Hołowiesku. Z ciekawą kompozycją osiową mamy do czynienia w Sutnie, którego kwaterowy ogród założono w I poł. XVII w., gdy wchodziło ono w skład dóbr niemirowskich. Długa główna oś kompozycji łączyła tam aleję dojazdową, dziedziniec, dwór stojący na koronie wysokiej skarpy nadrzecznej i położone w dolinie zakole odnogi Bugu, pełniące rolę zbliżoną do dużego kanału ogrodowego. daleki widok z dworu obejmował nie tylko odnogę rzeki, ale też główne koryto i przeciwległe brzegi doliny. Nietypowo usytuowane względem głównej osi ogrody położone obok dziedzińca i alei dojazdowej. Może to oznaczać, że długa główna oś kompozycji powstała później niż ogród, obok ukształtowanego już układu kwaterowego.

W innych założeniach oprócz osi głównej silnie akcentowane były także niektóre osie boczne, prostopadła lub równoległa do niej. Przykładów dostarczają tu m. in. osiemnastowieczne Krynki oraz Rudka, Boćki, Waliły, Pietkowo, Siemiatycze, Bystre czy Białystok.

Wszystkie te ogrody charakteryzowały się mimo wyraźnej osiowości podobnym podziałem terenu na równorzędnej wielkości kwadratowe lub prostokątne kwatery.

Układ ten ulegał zmianie w ogrodach, które tu umownie nazywamy osiowymi, gdzie jednej czy dwu lub najwyżej trzem osiom całkowicie podporządkowano wszystkie lub większość podziałów przestrzennych ogrodu.

W takich założeniach mamy do czynienia z kwaterami nierównej wielkości i różnych kształtów (np. w kształcie trapezu lub trójkąta). W centralnych partiach ogrodu, sąsiadujących z głównymi osiami kompozycji część kwater ulega wydłużeniu lub likwidacji (rys. 18F). Partie te bywają też niekiedy w ogóle pozbawione kwater, które zostały tam zastąpione wydłużonymi parterami lub kanałami (rys. 18E). Boczne części takiego ogrodu zachowywały zazwyczaj

kwaterowy podział, ale także i tam spotykamy kwatery różnego kształtu i wielkości, a forma tych kwater uzależniona była od ich związku z centralnymi wewnętrznymi i osiami ogrodowymi.

W ogrodach osiowych dominowały na ogół funkcje ozdobne, chociaż boczne i dalsze części ogrodu mogły być wykorzystywane pod uprawy użytkowe (jak było m. in. w Sokółce - hasło nr 133, w Strabli - hasło nr 138 i Mostowlanach - hasło nr 98). Przykład kompozycji osiowej o przewadze funkcji użytkowych odnajdujemy w Trzyrzeczu (hasło nr 151), gdzie większość trapezowego ogrodu zamkniętego od północy dwoma stawami zajmowały sady i warzywniki.

Trapezowaty ogród, którego część centralną zamykał staw założono też w Mostowlanach. Jak się wydaje, udział wewnątrz ozdobnych sąsiadujących z dworem i z główną osią kompozycji był tam znacznie większy niż w Trzyrzeczu, a cały układ bardziej skomplikowany i urozmaicony przez wykorzystanie skarpy starorzecza, na której ulokowano część zabudowań i część wewnątrz ogrodowych.

Do piękniejszych kompozycji osiowych należały ogród w Strabli (hasło nr 138) i ogród księży misjonarzy w Siemiatyczach (hasło nr 127).

Pod wieloma względami wyjątkowa była kompozycja ogrodów klasztornych księży misjonarzy w Siemiatyczach, powstała w latach 1720 - 1743. Całość założenia podporządkowano tam trzem równoległym do siebie osiom kompozycyjnym.

Ciekawym przykładem niewielkiego ogrodu osiowego był ogród sióstr szarytek w Białymstoku (hasło nr 11).

Kompozycję tego ogrodu starali się odwzorować bernardyni tykocińscy, jednak pierwotna koncepcja po przystosowaniu jej do miejscowych warunków uległa tak dużym modyfikacjom, że w efekcie ogród tykociński posiadał układ bardziej kwaterowy niż osiowy (hasło nr 154).

Jeszcze inny rodzaj kompozycji osiowej reprezentuje ogród w Sokółce (hasło nr 133), założony na polecenie Antoniego Tyzenhauza w latach 80 - tych XVIII w. Układ przestrzenny tego ogrodu przypomina założenia kwaterowe, bowiem skomponowano tam na kilku poziomach rzędy prostokątnych kwater rozmieszczonych symetrycznie po bokach głównej osi podkreślonej drogą ogrodową. O tym, że mamy tu jednak do czynienia z ogrodem osiowym świadczy niesymetryczna sytuacja półkolistego parteru (umieszczonego przy dworze, na osi głównej) oraz różne wielkości kwater zajętych przez niższe i wyższe boskiety oraz sady.

Ważnym dla upowszechnienia sztuki ogrodniczej na omawianym terenie były przemiany w królewskiej ekonomii grodzieńskiej, w czasach Stanisława Augusta. W 1789 r. *czterem ogrodnikom przy ogrodach, w kluczach zakontraktowanych, utrzymywanym, tj. połomińskiemu, łabnieńskiemu, kryńskiemu i janowskiemu* podskarbi zapłacił niebagatelną kwotę 1056 zł. Tylko ogrodnik z dworu w Sokółce – Iwaszkiewicz otrzymywał wówczas pensji aż 444 zł, ale dawano mu też ponadto tzw. *ordynarię*, ekwiwalent na ubiór i utrzymanie, w wysokości 232 zł. W roku następnym tenże otrzymał łącznie 559 zł. Zatrudnienie specjalistów w zakresie zakładania i prowadzenia ogrodów w Połominie (nr 117), Łabnie (dziś na Białorusi), Krynkach (nr 76) i Janowie (dziś Janów Białostocki, ogród nie istnieje) nie mogło pozostać bez wpływu na poziom planistyki, sadownictwa i warzywnictwa ogrodów w innych folwarkach królewskich, okolicznej szlachty i kleru (np. ogrody plebańskie w Korycinie czy Sokółce).

Układ osiowy, wieloosiowy i kwaterowy zostały umiejętnie połączone w ogrodach Hieronimowa (hasło nr 43). Ze względu na zbieżność osi kilku alei dojazdowych obiekt ten należałoby określić jako stadium przejściowe pomiędzy założeniami osiowymi a wieloosiowymi kompozycjami klasycystycznymi. Niemniej zarówno sytuacja dworu i dziedzińca reprezentacyjnego jak i kompozycja ogrodu ozdobnego podporządkowane były w Hieronimowie jednej głównej osi.

O występowaniu kompozycji charakterystycznej dla ogrodów osiowych można też mówić w Choroszczy, zwłaszcza w odniesieniu do wcześniejszych faz rozwoju tego obiektu. Niektóre rozwiązania choroskie zastosowano również w klasycystycznym Nurcu, także posiadającym osiową kompozycję części centralnej (hasło nr 102).

Podobnych ogrodów osiowych było zapewne więcej, jednak szczupłość przekazów historycznych, zniszczenie wielu barokowych kompozycji jak również dokonywane w wiekach XIX i XX przebudowy uniemożliwiają poznanie większej liczby obiektów tego typu.

c. Wieloosiowe kompozycje klasycystyczne

Wieloosiowe kompozycje rezydencji i ich ogrodów powstawały pod wpływem „wielkiego stylu” francuskiego i stanowiły kontynuację barokowej myśli kompozycyjnej. Wykorzystano w nich wszystkie możliwości geometrycznego komponowania przestrzeni i doprowadzono je do takiej perfekcji, że dalszy rozwój regularnego stylu wydawał się już niemożliwy, gdyż trudno byłoby wymyślić rozwiązania nie będące powtórzeniami lub modyfikacjami tego, co już

istniało. W późnych ogrodach klasycystycznych dawało się nawet zauważyć ograniczenie ilości elementów architektonicznych i rzeźbiarskich. Były to pierwsze oznaki odwrotu od przeładowanej dekoracji formy barokowej. Jednocześnie zaszły zmiany w architekturze. Rozpowszechnił się nawiązujący do budowli antycznych styl klasyczny, charakteryzujący się większą prostotą formy. Zaczęły powstawać klasycystyczne dwory, pawilony i altany ogrodowe. Jednocześnie pojawiły się w ogrodach budowle będące reminiscencją motywów chińskich propagowanych przez twórców nowego stylu angielskiego. Popularne stały się zwłaszcza altany chińskie (wzniesione m. in. w ogrodach w Białymstoku i Choroszczy).

Wielki styl (rys. 19A i B) potrzebował dużo przestrzeni i nie liczył się z kosztami zakładania ogrodu, toteż wieloosiowe kompozycje powstawały głównie przy rezydencjach magnackich, siedzibach bogatych dworzan i zamożniejszej szlachty. Bardzo często sprzężone były z innymi obiektami. W pozostałych siedzibach szlacheckich, w ogrodach plebańskich i klasztornych podejmowano, i to raczej rzadko, tylko ograniczone próby komponowania układów wieloosiowych. Wyrazem takich prób mogło być dzielenie kwater ogrodowych drogami biegnącymi po przekątnych, a skrzyżowanymi pośrodku kwatery (jak w ogrodzie plebańskim w Knyszynie), zbieżne prowadzenie dróg i alei dojazdowych np. w folwarku w Sidrze (hasło nr 125) lub wprowadzanie promienistych układów drożnych obok siedzib (np. w Łukawicy).

Zanim rozwój ogrodów wieloosiowych osiągnął swoje apogeum powstawały kompozycje o charakterze mieszanym. Czasem dodawano tylko do ukształtowanego już i nieznacznie zmodyfikowanego ogrodu kwaterowego nowe osie widokowe i komunikacyjne, łączące ogród z innymi obiektami, jak to miało miejsce w Boćkach (hasło nr 20). Czasem ogród powiększano o nowe części (Krynki, Klukowicze, Siderka, Ostrożany), przy czym stopień ingerencji w układ części starych mógł być bardzo różny.

Do form przejściowych należałoby zaliczyć rozbudowany w II poł. XVIII w. przez A. Tyzenhauza ogród w Krynkach (hasło nr 76), ogród w Klukowiczach znacznie powiększony w XVIII w. (hasło nr 67), a także przekomponowany oraz rozbudowany w II poł. XVIII w. przez Kuczyńskich ogród w Pietkowie (hasło nr 111). Wszystkie te obiekty posiadały po kilka części funkcjonalnych (ozdobnych i użytkowych) i kilka ważniejszych osi kompozycyjnych podkreślonych drogami, alejami, widokami lub w inny sposób (budynkami, kanałami, stawami lub sadzawkami). Oś, na której stał dwór nie musiała być wcale osią najdłuższą ani najmocniej akcentowaną. Osie te biegły zarówno przez ogrody i dziedzince, jak i po ich granicach, oddzielając poszczególne części funkcjonalne założenia. Najważniejszą cechą charakterystyczną tych kompozycji było to, że ich osie przecinały się pod kątami prostymi a nie - jak w innych ogrodach wieloosiowych - pod różnymi kątami.

Poza tym obowiązywały tam podobne reguły kompozycyjne co w innych ogrodach barokowych.

Nie wykluczone, że podobną kompozycję posiadał sprzężony z promienistym układem dróg ogród w Jeżewie (hasło nr 56).

Niewiele więcej można powiedzieć o klasycystycznej kompozycji Zabłocia, przebudowanego w XIX w. duchu krajobrazowym (hasło nr 161).

Jednym z najbardziej znanych ogrodów wieloosiowych Białostoczczyzny jest ogród choroski (hasło nr 30). Oprócz mocno zaakcentowanej osi głównej i równie mocno podkreślonej osi poprzecznej biegnącej wzdłuż prostopadłego do osi głównej ramienia kanału, ogród ten posiadał wiele innych osi kompozycyjnych, wybiegających na zakończenie kanału i parterów, na narożniki kompozycji, sadzawki i budowle ogrodowe. Ponieważ Choroszcz służyła w dużej mierze za dwór myśliwski, znaczne partie ogrodu były tam zadrzewione, pełniły początkowo rolę zwierzyńca i służyły do polowań. Temu celowi służyły także istniejące tam osie i prospekty widokowe pozagradzane bramkami i barierkami ułatwiającymi złożenie się do strzału. Mimo to ogród otrzymał bogaty wystrój architektoniczny i rzeźbiarski, przy czym stale był on wzbogacany w nowe elementy ozdobne. W II poł. XVIII w. był to już prawie w całości ogród ozdobny, o symbolicznych tylko funkcjach myśliwskich. Ogrodowi temu towarzyszyło kilka ogrodów użytkowych. Te z nich, które sąsiadowały bezpośrednio z wnętrzami ozdobnymi lub z dziedzińcem paradnym, wyposażone zostały w trejaże, altany, bramy, wazy, kolumny, ogrodzenie, szpalery i żywopłoty. Pozostałe były uboższe, posiadały układ kwaterowy i uprawiano w nich głównie warzywa.

Podobnego typu kompozycja wieloosiowa powstała w II poł. XVIII w. za rządów Michała Ronikiera w Nurcu (hasło nr 102). Jak już wspomniane usypyany wzgórek o, istniała tam analogiczna do Choroszczy kompozycja głównej osi kompozycji. Inne osie biegły pod różnymi kątami przez północną - zadrzewioną część założenia i przez boczne części ogrodu. Niektóre z tych osi związane były ze stawami i sadzawkami wykopanymi nad rzeką i strumieniem. Jednym z ważnych punktów widokowych tej kompozycji był sztuczną altaną usytuowany nad kanałem.

Kolejnym przykładem kompozycji wieloosiowej były Pawłowicze (hasło nr 109).

Na tle innych ogrodów osiemnastowiecznych omawianego terenu wyróżniała się kompozycja Śliwna.

Ogrodem wieloosiowym o znacznym udziale elementów wodnych był ogród w Kalnicy skomponowany w II poł. XVIII w., prawdopodobnie za rządców rodziny Węgierskich (hasło nr 62). Jest to kompozycja wyjątkowa w tej grupie, ze względu na to, że powstała przy dość skromnej siedzibie szlacheckiej. Z tego względu ogród ten nigdy nie odznaczał się zbyt bogatym wystrojem. Istniał tam trójkątny dziedziniec położony przed dworem, na osi drogi dojazdowej. Za dworem, na kilku poziomach rozmieszczano dużą ilość sadzawek i stawów. Biegły między nimi drogi i aleje połączone z innymi poprowadzonymi wzdłuż granic ogrodu. Wnętrze bezpośrednio sąsiadujące z dworem zajmował parter wodny.

Lustra wodne odgrywały też dużą rolę w kompozycji Siderki przebudowanej w końcu XVIII w. dla potrzeb Szymona Zawistowskiego (hasło 124).

Podobny jak w Siderce związek ogrodów z empirowym kościołem stojącym za dużym stawem można obserwować w Sokółce, gdzie wprowadzono też wieloosiowy układ dróg w sąsiedztwie założenia.

Tylko w ogólnym zarysie udało się poznać wieloosiową kompozycję ogrodów w Ostrożanach, należących do Ciecierskich. Przebudowę siedziby ostrożańskiej rozpoczęto w latach 20 - tych XVIII w. i kontynuowano jeszcze w latach 20 - tych XIX stulecia (hasło nr 106).

Przykładem kompozycji wieloosiowej o przewadze funkcji użytkowych może być Stelmachowo, przebudowane w latach 60 - tych XVIII w. za rządów Jana Klemensa Branickiego (hasło nr 136).

Proces rozwoju klasycystycznych kompozycji najlepiej możemy obserwować na przykładzie Białegostoku (hasła nr 12, 13, 14 i 15) i Siemiatycz (hasło nr 126). Obejmuje on nie tylko same rezydencje, ale także ich otoczenie. W wypadku Siemiatycz - układ urbanistyczny i satelitarne ogrody folwarczne w Anusinie i Annopolu założone w latach 70 - tych XVIII w. w Białymstoku szereg ogrodów i budowli satelitarnych, miasto i duże przestrzenie naturalnego krajobrazu, składające się na rozległą kompozycję dorzecza rzeki Białej.

Tak w Białymstoku jak i w Siemiatyczach w obrębie głównego ogrodu ozdobnego przeważały układy kwaterowe wzbogacone o różnego typu kompozycje osiowe. Z układami wieloosiowymi mamy tam do czynienia w innych częściach założenia lub poza terenem rezydencji. W Białymstoku wieloosiowość dotyczyła głównie zwierzyńców, Lasu zwierzynieckiego, dróg i alei dojazdowych oraz powiązań komunikacyjnych i widokowych pomiędzy ważniejszymi ogniwami kompozycji dorzecza Białej. W Siemiatyczach klasycystyczna kompozycja obejmowała obiekty satelitarne i sąsiadujące z rezydencją miasto.

Wielkie, sztuczne i niesamowicie drogie ogrody magnackie, służące głównie reprezentacji i często zbyt duże nawet na potrzeby bardzo licznych dworów zaczęły podupadać już w końcu XVIII w. Wraz z nadejściem epoki oświecenia ogrody te coraz częściej stawały się obiektem krytyki zarzucającej nie tylko przeciwną naturze sztuczność, ale też wielkie marnotrawstwołożonych na ich utrzymanie funduszy. w istocie nawet bardzo możne rodziny miały trudności z utrzymaniem swoich rezydencji w należytym stanie, a trudności te stale pogłębiał wystawny tryb życia magnaterii, nie idący w parze z umiejętnością zarządzania dobrami, co prowadziło do zaciągania licznych długów i zacofania gospodarczego.

Doskonale ilustruje tę sytuację opinia Hipolita Kownackiego z 1798 r., dotycząca Anny księżnej Jabłonowskiej, pani na Siemiatyczach, autorki prac *Porządek robót miesięcznych ogrodnika na cały rok wypisany i na miesiące podzielony, Ustawy powszechne dla dóbr moich rządców* i innych - kobiety uważanej powszechnie za jedną z bardziej światłych postaci swojej epoki. *Przed kilku laty była ja już w tem miejscu i nieumyślnie zboczyłam powracając z Karolina w roku 1795 lecz za pierwszym rzutem oka i teraz przekonałam się, iż ta pani z innych miar oświecona i uczona w ekonomice jest nie tylko szarlatanką, imponującą publiczności ekscerptami z ksiąg i obserwacji ze słuchu i potocznych dyskursów pozbieranymi, do których własne gospodarstwo wcale się nie stosuje i owszem, wielki nieład w ogóle interesów, długów po uszy. Procesów dosyć, w domu nierząd i powszechne nieukontentowanie domowników i uciążliwość poddaństwa.*

Ogólna sytuacja polityczna i ekonomiczna kraju nie sprzyjała rozwojowi wielkich kompozycji dworskich. Nie wiele było osób, które mogłyby i chciały je zakładać, tym bardziej, że zniechęcały do tego kłopoty z utrzymaniem starzych. Miewała je nawet wdowa po hetmanie Janie Klemensie - Izabela Branicka, będąca jedną z najbogatszych w okolicy posesorek. W źródłach dotyczących okresu jej rządów napotykamy m. in. wzmianki mówiące o konieczności naprawy rozmaitych elementów wyposażenia ogrodów białostockich oraz o szkodach powstałych podczas przetrzutu wojsk rosyjskich w 1792 r., a także o sukcesywnym usuwaniu zwierzyny ze zwierzyńców.

Mimo tych trudności Izabela prowadziła szereg prac zmierzających do rozbudowy kompozycji. Starła się m. in. założyć za zwierzyńcem nowy ogród na Piaskach.

Wśród właścicieli okolicznych dóbr Izabela zajmowała jednak pozycję dosyć wyjątkową, toteż inne duże barokowe rezydencje dotrwały do XIX w. w stanie dużo gorszym niż białostocka. Z rozmachem zaprojektowana kompozycja boćkowska nie została do końca XVIII w. zakończona. Zadłużoną rezydencję siemiatycką przejął przed 1800 r. bank holenderski, a w roku 1801 została ona wystawiona na licytację. Siedziba knyszyńska, zniszczona w 1764 r. przez pożar, nie odzyskała wcześniejszej świetności. Po śmierci Izabeli Branickiej w 1808 r. nastąpił też upadek rezydencji białostockiej. Podział masy spadkowej po Izabeli dokonany w 1809 r. zapoczątkował również regres Choroszczycy.

Tak więc już w końcu XVIII w. trudno było znaleźć sponsorów wielkiego klasycystycznego stylu ogrodowego, tym bardziej, że w powszechnych poglądach na sztukę ogrodową wyraźnie zarysował się już przełom dokonujący się pod wpływem nowej mody na parki angielskie.

VIII. OGRODY XIX I XX WIEKU

1. Sytuacja regionu po rozbiorach Polski

W 1795 r. większość obszaru dzisiejszej Białostoczczyzny znalazła się w zaborze pruskim, a jedynie jej wschodnie i południowo - wschodnie krańce w Imperium Rosyjskim. Ta sytuacja polityczna trwała do 1807 r.

Prusacy zorganizowali na tym terenie departament białostocki Prus Nowowschodnich, którego stolicę umieszczono w Białymstoku zakupionym z rąk spadkobierców Jana Klemensa Branickiego. Nastąpił napływ ludności niemieckiej - urzędników, wojskowych i manufakturzystów. Prusacy starali się odebrać z rąk Polaków wszystkie królewszczyny, wymawiając dzierżawy i odbierając przywileje emfiteutyczne. Cieszące się dotąd dużą samodzielnością królewszczyny znalazły się w zarządzanej centralnie, biurokratyzowanej domenie monarchii pruskiej. Chęć zwiększenia dochodów z posiadanych dóbr powodowała urządzenie licznych manufaktur i zakładów produkcyjnych w miasteczkach oraz przy dawnych dworach i folwarkach królewskich. Znaczna część patriotycznych ziemian znalazła się na emigracji lub czasowo tylko przemieszczała w swoich dobrach białostockich.

Sytuację ekonomiczną własności ziemskich znacznie pogarszały granice i bariery celne pomiędzy Prusami, Austrią i Rosją. Szczególnie dotknęło to wielkie dobra ziemskie, których położone w różnych regionach dawnej Rzeczypospolitej klucze dóbr wzajemnie się uzupełniały.

Prusacy prowadzili też bardzo ostrą politykę fiskalną, co doprowadziło do licznych licytacji zadłużonych, a następnie skonfiskowanych majątków (Siemiatycz, Ciechanowca, Dołubowa, Bystrego, Kalejczyc i innych). Przeszły one w ręce nowych właścicieli, najczęściej wiernych poddanych króla Prus (w tym również Polaków). Dobrze ilustruje to zjawisko kariera rodziny Ciecierskich, która nabyła w tym czasie liczne majątki położone w południowej części departamentu białostockiego. Powstawały w ten sposób nowe kompleksy dóbr, podczas gdy stare ulegały rozpadowi. Rozpadły się też latyfundium Branickich i dobra siemiatyckie. Oprócz tego zlikwidowali Prusacy klasztor karmelitów bielskich i odebrali uposażenie monasterowi supraskiemu.

W części rosyjskiej sytuacja była odmienna. Dawne królewszczyny wchodzące w skład ekonomii grodzieńskiej i brzeskiej zostały nadane arystokracji rosyjskiej. W rękach prywatnych znalazły się dobra Krynki, Jałówka i Milejczyce. Poza tym utrzymano stare podziały administracyjne, instytucje i urzędy.

W roku 1807 na mocy traktatu tyłżyckiego obwód białostocki włączono do Rosji. Tylko niewielka część terytorium położona na południe i zachód od Narwi i rzeki Liży (dzisiejsze gminy Łapy, Suraż, Poświętne, Tykocin) weszły w skład Księstwa Warszawskiego.

Po objęciu nowych terenów Rosjanie przejęli i kontynuowali tam politykę króla pruskiego.

Znaczna część ziemiaństwa tego terenu aktywnie poparła Napoleona uczestniczącego w kampanii moskiewskiej. Po klęsce wojsk francuskich i Księstwa Warszawskiego całość terenu ponownie znalazła się w rękach Rosjan, a tylko wymienione wcześniej obszary leżące na południe i zachód od Narwi i Liży weszły w skład utworzonego w 1815 r. Królestwa Kongresowego. Granica pomiędzy Kongresówką a Cesarstwem, która przetrwała do 1915 r., miała doniosłe znaczenie ekonomiczne, ale przede wszystkim zaważyła na rozwoju kulturalnym ziem położonych po obu jej stronach. Ziemie stanowiące rubież Imperium Rosyjskiego stawały się z wolna głuchą prowincją, do której wszelkie nowe prądy i idee docierały z opóźnieniem, gdzie pozamykano dawne szkoły polskie, zlikwidowano oficyny wydawnicze i gdzie pogarszająca się sytuacja ekonomiczna nie sprzyjała podejmowaniu szerszych inicjatyw kulturalnych.

Nie poprawił tej sytuacji rozwój przemysłu datujący się od 1832 r., kiedy w ramach represji popowstaniowych ustanowiono granicę celną. Obwód białostocki stał się rejonem, do którego ściągali przedsiębiorcy, manufakturzyści i lonkietnicy z włókienniczego ośrodka łódzkiego. Powstają ośrodki produkcji włókienniczej w Białymstoku, Choroszcu, Supraślu, Dobrzyniewie, Wasilkowie, w dobrach gródeckich, w Knyszynie i w innych miejscowościach. Zakłady te produkowały tanie tkaniny dostarczane na rynki rosyjskie. Rozwój tego *przemysłu* był bardzo burzliwy. Fabryki i zakłady koncentrowały się nad rzekami i przy stawach. Często ich załączkami były młyny wodne dostarczające energii oraz pobliskie budynki dworskie.

Przemysł ten rozwijał się aż do I wojny światowej, a największą produkcję odnotowano w roku 1913.

Szczególnie bujny rozwój przeżywał Białystok, który wysunął się na czołowe miejsce wśród ośrodków produkcji włókienniczej. Na początku XX w. przekroczył liczbę 100 tys. mieszkańców. Miasto, aż po schyłek XIX stulecia tłoczyło się w starych granicach, zakreślonych jeszcze w czasach posesji Branickich, gdy liczyło ok. 4 tys. mieszkańców. Beładnie zabudowane brzydkimi czynszowymi kamienicami, pozbawione elementarnych urządzeń sanitarnych było miastem szczególnie brzydkim. Rozwojowi przemysłu towarzyszył napływ coraz to nowych grup bardzo ubogiej ludności żydowskiej.

Od schyłku lat 80 - tych XIX w. magistrat Białegostoku podejmował starania o podniesienie estetyki miasta, budując wodociąg, urządzaając park miejski i ogród Rozkosz w Lesie Zwierzynieckim, organizując komunikację tramwajową i wydając zarządzenia porządkowe.

Mieszkańcy obwodu białostockiego aktywnie uczestniczyli w walkach Powstania Listopadowego, chociaż na Białostocczyźnie nie rozegrała się żadna większa bitwa tego zrywu narodowego. Pokłosiem powstania były liczne konfiskaty dóbr ziemskich, m. in. rozpad dóbr zabłudowsko - gródecko - dojlidzkich, będących wówczas własnością Demblińskich. Konfiskaty dotyczyły także Michałowa Niezbudki, Hieronimowa, Juchnowca Dolnego i innych majątków. W 1832 r. uległy kasacji klasztory franciszkanów i pijarów w Drohiczyźnie, dominikanów w Różanymstoku i reformatorów w Boćkach.

W 1839 r. zniesiono unię kościelną przyłączając licznych unitów do kościoła prawosławnego. Akcja ta rozpoczęła procesy rusyfikacyjne i konflikty narodowościowe. W tym samym czasie odebrano część majątków kościołowi katolickiemu, co zakończyło na tych ziemiach feudalny okres w dziejach kościoła.

Rusyfikacja dotyczyła też stosunków poddańczych. Rosyjski system prawny zrównując chłopów polskich i rosyjskich pogłębiał konflikt między dworem a wsią. Carski akt uwłaszczeniowy z 1861 r. nie rozwiązywał problemu uwłaszczenia. Ludność wiejska Białostocczyzny masowo angażowała się w walkę z Rosjanami w czasie Powstania Styczniowego. W wydarzeniach tych w mniejszym lub większym stopniu uczestniczył ogół szlachty.

Represje okresu popowstaniowego były proporcjonalne do tego zaangażowania. Bardzo liczne majątki prywatne skonfiskowano i zlicytowano. Wprowadzono obowiązek legitymowania się wyznaniem prawosławnym przy zakupie majątku ziemskiego. Również tylko Rosjanom sprzedawano tzw. majątki instrukcyjne, pochodzące z rozprzedaży dóbr państwowych. Liczni uczestnicy powstania zostali zesłani na katorgę i osiedleni w głębi Rosji. Ich majątkości znalazły się w rękach spekulantów rosyjskich i ulegały rozprzedaży. Znaczna część dóbr ziemskich Białostocczyzny przeszła wówczas na własność Rosjan.

Ze względu na bliskość granicy Królestwa Polskiego procesy rusyfikacyjne silniejsze były na Białostocczyźnie niż na Litwie i Białorusi. Bardzo dotkliwą represją była likwidacja wielu kościołów katolickich i ich zamiana na cerkwie prawosławne, co wzmogło jeszcze konflikty narodowościowe i religijne.

Akt o uwłaszczeniu z 1864 r. wpłynął na zmiany struktury rolnej. Olbrzymia liczba majątków ziemskich nie mogąc przystosować się do braku darmowej siły roboczej - popadła w zadłużenie w bankach, a z czasem uległa parcelacji i wyprzedaży. W latach 80 - tych i 90 - tych XIX w. zlikwidowane zostały w ten sposób liczne siedziby dworskie.

W innych poszukiwano nowych źródeł dochodów uruchamiając przy siedzibach dworskich i folwarkach zakłady przemysłowe (gorzelnie, browary, krochmalnie lub kaflarnie), zakładając duże sady lub urządzaając duże gospodarstwa rybne. Jednocześnie pojawiła się masa chłopstwa bezrolnego - parobków znajdujących zatrudnienie w dobrach szlacheckich i zamieszkujących w zakładanych po 1864 r. osadach folwarcznych. Aż do wybuchu I wojny światowej nie nastąpiła jednak sprzyjająca rozwojowi rolnictwa koniunktura.

Zarówno pogarszająca się sytuacja materialna ziemiaństwa polskiego, jak i brak zainteresowania Rosjan posiadanymi na Białostocczyźnie majątkami oraz zacofanie kulturalne tych terenów wywarły decydujący wpływ na rozwój sztuki ogrodowej tego regionu. powstające w wieku XIX i na pocz. XX w. kompozycje rzadko prezentowały wysokie walory estetyczne. Daje się też zauważyć wyższy poziom estetyczny ogrodów i parków położonych w tej części byłego województwa białostockiego, która należała do Królestwa Polskiego.

2. Ogrody kwaterowe XIX i XX w.

Koniec epoki klasycyzmu i rozprzestrzenianie się nowych, swobodnych kompozycji ogrodowych wcale nie oznaczały, że ostatecznie przestano zakładać ogrody regularne.

Nowe idee dość długo przedzierały się do niższych warstw społecznych i nie zawsze były przez nie akceptowane. Zaważyły na tym: przywiązanie do tradycji, utrwalaony już gust artystyczny tych warstw skłaniający się ku symetrii i rozwiązaniom geometrycznym, a także różnego rodzaju względy użytkowe oraz fakt, że ogrody w angielskim stylu nie były początkowo ogrodami tanimi. Zanim osiągnęły dużą harmonię i zgodność z naturą preferowano tam sztuczne jej uatrakcyjnianie. Prowadzono więc na szeroką skalę roboty ziemne formując sztuczne wzgórza, tarasy i kopce. Zmieniano koryta cieków wodnych, urządzano stawy, jeziora i baseny, sypano wyspy i wznoszono liczne budowle, starając się następnie ukryć ten gwałt zadany naturze i nadać całości jak najbardziej „naturalny” wygląd, co pociągało za sobą dalsze prace i dalsze koszty.

Taki sposób zakładania ogrodu nie mógł być przejęty przez drobną i średniozamożną szlachtę. Pozbawione sensu byłoby także urządzenie takich ogrodów w folwarkach. Toteż wszędzie tam, gdzie ogród musiał służyć celom użytkowemu, pozostawano przy tradycyjnych formach regularnych, znacznie tańszych i pozwalających na łatwe porządkowanie upraw.

Prze cały wiek XIX i na początku XX rozwija się zatem przy dworach i folwarkach swoista odmiana ogrodu kwaterowego. Ogród ten posiadał szereg cech odróżniających go od barokowych założeń kwaterowych. Przede wszystkim cechowała go nierówna wielkość kwater poszczególnych części ogrodu (rys. 23A) - od bardzo dużych przeznaczonych pod sady do bardzo małych zajętych przez rabaty lub warzywa. Kwatery tego samego ogrodu mogły przyjmować różne kształty (rys. nr 23B) i mogły być oddzielone od pozostałych w różny sposób - alejami, szpalerami drzew lub krzewów, ogrodzeniami albo tylko drogą. Przestała też w tych ogrodach obowiązywać zasada piętrowego wznoszenia się nasadzeń w miarę oddalenia kwatery od dworu lub głównego wnętrza. Często bezpośrednio do dworu przylegały kwatery sadu, a niższe uprawy lokowano w dalszych lub bocznych partiach ogrodu. Często też nie było tam wcale wnętrza ozdobnego i jedynymi elementami ozdobnymi były drzewa i krzewy sadzone przy granicach ogrodu lub jego kwater. Zazwyczaj jednak ogród taki posiadał przynajmniej jedną służącą do spacerów aleję, a do siedziby wiodła aleja dojazdowa. Mogły też znajdować się w takim ogrodzie altany i ciemniki umieszczane we wnętrzach lub na przecięciach dróg ogrodowych.

W późniejszym okresie, mniej więcej od poł. XIX w. pojawiły się tam masowo grupy krzewów ozdobnych i kwietniki bezpośrednio sąsiadujące z dworem i swobodnie zajmujące część wnętrza uprzednio zajętego przez sad lub inne uprawy użytkowe. Jednocześnie przed dworem urządzać zaczęto koliste lub eliptyczne podjazdy zlokalizowane pośrodku dawnych dziedzińców, które albo pozostawiono usuwając tylko część funkcji gospodarczych, albo przenoszono w inne miejsce wykorzystując uzyskaną w ten sposób przestrzeń pod nasadzenia ozdobne.

Kwaterowe ogrody XIX i XX w. mogły posiadać jedną lub kilka osi kompozycyjnych, przy czym osie te krzyżowały się na ogół pod kątami prostymi i w większości wypadków obowiązywała zasada wyraźnego zaakcentowania osi głównej (aleją, bramą, gazonem lub dalekim widokiem).

Kompozycje widokowe tych ogrodów bywały różne. Czasami ogród pozostawał ze wszystkich stron otoczony ścianami zieleni i tylko aleja dojazdowa prowadziła tam z zewnątrz wzrok w kierunku siedziby. Czasami komponowano widoki wewnątrz ogrodu i kończyły się one przy jego granicach. Często wyprowadzano osie widokowe na sąsiadujące z ogrodem stawy lub doliny. Rzadziej występowały widokowe powiązania wewnątrz ogrodowych z okolicznymi wzgórzami, cmentarzami, świątyniami lub innymi budynkami (np. z młynem).

Podobnie jak w dobie baroku, tak i teraz ogrody kwaterowe często sąsiadowały z ciekami wodnymi i stawami. Położone przy granicy ogrodu stawy mogły być włączone w obręb jego kompozycji i otoczone alejami lub szpalerami. Obowiązywał przy tym ten sam typ osiowych powiązań jak w XVII i XVIII w. Udział elementów wodnych w kompozycjach wewnątrz tych ogrodów był raczej znikomy.

Podana charakterystyka dotyczy zarówno ogrodów kwaterowych, które powstały w XIX w. i na pocz. XX, jak i tych które w tym okresie przebudowano lub rozbudowano. Należy przy tym nadmienić, że oprócz takich obiektów w tym samym czasie funkcjonowało bez większych zmian wiele ogrodów kwaterowych założonych w poprzednich stuleciach.

Przebudowy starszych ogrodów polegały głównie na usunięciu części istniejących podziałów kwaterowych. Uzyskiwano w ten sposób większe wnętrza, a kwatery były odtąd bardziej zróżnicowane pod względem wielkości. Najczęściej też ogród powiększano o nowe kwatery, które podobnie jak stare otaczano szpalerami, alejami lub ży-

wopłotami. Z takimi przekształceniami mamy do czynienia w XIX w. W Bielanowszczyźnie, Chechłowie, Grabniaku, Kojranach, Siemichoczach i Zagórkach.

Przebudowa mogła dążyć też do nadania kompozycji charakteru bardziej ozdobnego. Poszerzano wówczas kwaterę ozdobną lub jeżeli dotąd takiej nie było, wydzielano ją z pozostałych części ogrodu. Była ona tak jak pozostałe otoczona szpalerami lub alejami, ale w jej wnętrzu powstawała często kompozycja swobodna. Grupy drzew i krzewów umieszczano tam na tle drzewostanu, szpalerów czy alei, pozostawiając pośrodku pusty trawnik z pojedynczymi tylko roślinami. Przy dworze sadzono też na ogół kwiaty. W I poł. XIX w. niezbędnym elementem takiej kompozycji stał się okrągły lub owalny podjazd z gazonem lub kwietnikiem pośrodku.

Przykładem takiej przebudowy są Kąty koło Dziadkowic, przekomponowane po 1842 r. przez Karola, a następnie (przed 1886) przez Jana Malinowskich. Usunięto tam część starych podziałów kwaterowych, pozostawiając jednak trzy aleje lipowe i fragment czwartej takiej alei oraz aleję grabową. Jedna z tych starych alei wiodła do otoczonego lipami kolistego kwietnika urządzonego zapewne w miejsce stojącej tam niegdyś altany. Na przecięciu osi alei grabowej i alei prowadzącej do kwietnika wzniesiono obok starego nowy, murowany dwór, przed którym urządzono kolisty podjazd. Po przeciwnej stronie tego dworu mieściło się wnętrze ozdobne zajmujące ok. 1/3 powierzchni ogrodu. Przylegało ono do trzech niewielkich, ułożonych w jednym rzędzie sadzawek ogrodowych i miało kompozycję swobodną. Otoczone było nasadzeniami składającymi się głównie z krzewów, a po jego obrzeżach biegła od dworu droga spacerowa. Nowe budynki gospodarcze ulokowane zostały poza granicą ogrodu. Wzdłuż przeciwległej granicy posadzono szpaler świerkowy. Wnętrza pozostałych części ogrodu zajmowały sady.

Podobne przebudowy miały miejsce w Andrzejewie (hasło nr 3), Białostoczku (hasło nr 6), Krzysztoforowie (hasło nr 77), Szczytach Dzieciołowie (hasło nr 142), w Dobronniku (hasło nr 36), Górcie (hasło nr 40), Hermanówce (hasło nr 42) oraz w Doktorcach, w ogrodzie sióstr benedyktynek w Drohiczyńce (po 1910 r.), w Julianie, w Karolinie (Romanówce), w Nalewiczach, w Niewodnicy Kościelnej, Poniatowicach (w I poł. XIX w.) i w Zosinie (ok. 1896 r.).

Nowe ogrody kwaterowe posiadały taki sam wygląd. Często charakteryzowały się przewagą funkcji użytkowych i nasadzenia ozdobne występowały tam tylko przy granicach kwater i w bezpośrednim sąsiedztwie dworu, jak to było w Chmielewszczyźnie (hasło nr 26), Kurnatowszczyźnie (hasło nr 82), Alteinie (hasło nr 1), Ogrodnickach, Kolonii (hasło nr 103), Koziońcu (założonym na pocz. XX w.) i w Jałowce (hasło nr 50). Tak samo mogło być w kwaterowych ogrodach plebańskich (Poświętne założone po 1815 r.).

Interesującym przykładem dziewiętnastowiecznego kwaterowego ogrodu użytkowego jest ogród w Józefowie założony w I poł. XIX w. na skraju dóbr zabłudowskich. Ogród ten miał kwadratowy kształt i przecięty był dwiema prostokątnymi do siebie drogami, krzyżującymi się w jego centrum. Posiadał zatem formę charakterystyczną dla renesansowych ogrodów kwadratowych i świadczył o tym, jak długo mogą się utrzymywać tradycyjne proste wzorce organizowania przestrzeni.

Oprócz ogrodów w całości podporządkowanych funkcjom użytkowym powstawały też kompozycje posiadające wyraźnie wydzieloną kwaterę ozdobną lub kilka takich kwater. Do takich należały: ogród w Białymstoku - Dziesięcicach, założony w latach 30 - tych XIX w., dziewiętnastowieczny ogród w Hornowie i i prawdopodobnie ogród w miejscowości Czapline Gajowniki (z II poł. XIX w.). Podobny był także ogród w Gabrysinie założony po 1815 r. jako kompozycja satelitarna w stosunku do rezydencji pietkowskiej (hasła nr 111 i 112).

Ze względu na swobodną często kompozycję wewnątrz kwater ozdobnych ogrody tego typu zaczęły częściowo przypominać inne obiekty tego okresu przebudowane w duchu krajobrazowym. Odróżnia je jednak od nich niewielka na ogół w stosunku do całości ogrodu powierzchnia części ozdobnej oraz regularny układ i kwaterowy podział pozostałych części ogrodu.

Wśród ogrodów dziewiętnastowiecznych wyróżnić można sporo takich, które nie dają się zakwalifikować do żadnego określonego typu. Nie posiadały one wyraźnych cech stylowych i w większości nie odznaczały się dużymi walorami estetycznymi. Towarzyszyły uboższym dworom i folwarkom, a układ przestrzenny części z nich w dużym stopniu przypomina ogrody kwaterowe.

Wśród tych obiektów wyróżnić można takie, które zostały założone w wieku XIX, np. Krupice Erdmana (hasło nr 75), Ogrodniki (hasło nr 104), Jakubin (hasło nr 49), Lebieżin (hasło nr 84), Chobotki Wieś (hasło nr 28) czy Żylicze (hasło nr 168) oraz takie, w których stary układ kwaterowy tak dalece skorygowano, że w efekcie przestał on być czytelny, jak to miało miejsce m. in. w Leńcach (hasło nr 85), w Sikorach (hasło nr 129).

3. Kompozycje swobodne

a. przenikanie nowego stylu

Nowe idee propagujące powrót do natury, które zaowocowały później rewolucyjnymi przemianami sztuki ogrodowej, pojawiły się już w XVI i XVIII w. W pracach filozoficznych Francisa Bacona i Johna Milтона. Idee te były w XVII w. rozwijane na terenie Anglii, a następnie we Francji. Znalazły one swoje odbicie m. in. w malarstwie pejzażowym Salvatora Hoze'a, Nicolasa Poussina i Claude'a Lorraina których dzieła wywarły duży wpływ na stosunek do piękna krajobrazu i służyły nawet za wzorce komponowania krajobrazów parkowych. Wreszcie sformułowany został w Anglii przez prekursorów swobodnego stylu szeroki program nowej sztuki i w latach 20 - tych XVIII w. zaczęły powstawać pierwsze kompozycje stanowiące jego realizację. Wśród propagatorów nowych idei we Francji wysunęli się na czoło poeta Jakub Delille oraz Rene Girardin, autor rozprawy *De la composition des psysagea* wydanej w 1777 r.

Dość szybko nowe idee przedostały się do Niemiec, a bodajże jeszcze wcześniej dotarły do Polski za pośrednictwem Izabeli Czartoryskiej oraz Teresy księżnej Jabłonowskiej, ks. Piramowicza i Stanisława Trembeckiego, utrzymujących osobisty kontakt z Dolillem. Już ok. 1740 r. Urszula księżna Lubomirska podjęła próbę wprowadzenia nowego stylu w swojej rezydencji Retyradzie. W zbliżonym okresie rozpoczęto też przekształcanie wnętrz i całych części niektórych ogrodów regularnych. W latach 60 - tych XVIII w. powstawały pierwsze nieregularne ogrody nadwiślańskie. W latach 70 - tych i 80 - tych ogrody swobodne zaczynają być popularne w środowiskach dworskich i magnackich, co owocuje powstawaniem wielu kolejnych kompozycji tego typu.

Teoretyczne podstawy nowego stylu w Polsce zawarte zostały w *Rozprawie o ogrodnictwie angielskim* napisanej przez Augusta Fryderyka Moszyńskiego w 1774 r., a zilustrowanej przez Szymona Bogumiła Zuga oraz w książce S.B. Zuga z roku 1784 *Opisanie ogrodów w Warszawie i jej okolicach*. Na przełomie XVIII/XIX w. wyraźnie zarysowały się już w polskiej sztuce ogrodowej dwa odrębne nurty - sentymentalny, którego sztandarowym dziełem był park w Arkadii i romantyczny, którego założenia sformułowała najlepiej Izabela księżna Czartoryska w słynnej książce *Myśli różne o sposobie zakładania ogrodów*, wydanej w 1805 r.

Nowy styl całkowicie przełamał ponad tysiącletnią w Europie tradycję komponowania ogrodów regularnych. Propagując ścisły związek człowieka z naturą przedkładał krajobrazy naturalne nad sztucznie uformowanymi i dążył do tego, aby wnętrza parków i ogrodów odzwierciedlały idealne wzorce naturalne. Ponieważ kontakt człowieka z przyrodą miał go rozwijać i wzbogacać duchowo, pożądane było, aby był to żywy kontakt emocjonalny. Dlatego krajobrazy ogrodowe miały poprzez swój charakter wzbudzać określone uczucia - zachwytu, spokoju, strachu, grozy lub zaciekawienia. Jednocześnie ogród był miejscem kontemplacji, skłaniać miał do zadumy i filozoficznej refleksji. Miały temu służyć samotnie i zacisza oraz budowle lub inne elementy nasuwające temat refleksji lub stwarzające odpowiednią do niej atmosferę. Wraz z nadaniem im nowych funkcji zmienił się wygląd budowli ogrodowych. Wznoszono nawiązujące do form antycznych świątynie, grobowce i obeliski. Urządzano nastrojowe grotty skalne i wodospady. Zaczęto też wprowadzać do ogrodów malownicze ruiny i budynki o architekturze stanowiącej reminiscencję innych stylów historycznych. Te różnorodne pod względem formy budowle, służące wytworzeniu określonych nastrojów sytuowane były w ogrodach w niewielkiej nieraz odległości od siebie.

Zainteresowanie propagatorów nowych koncepcji szły też w kierunku świadomego przekształcenia rozległych przestrzeni krajobrazu naturalnego lub rolniczego w taki sposób, aby uwydatnić jego piękno i uformować go na kształt wielkiego parku.

Pierwsze parki i ogrody swobodne (tak zachodnioeuropejskie jak i polskie) wyraźnie świadczą o tym, że przełamywanie starych przyzwyczajeń nie przychodziło łatwo. Nowe, skomponowane w sposób nieregularny elementy charakteryzują się tam często dużą sztucznością. Drogi bywają dość kręte, a sposób formowania wnętrz nosi jeszcze piętno starych przyzwyczajeń. Ponadto ogrody te bywały przeładowane różnego typu budowlami i chociaż wygląd tych budowli, a także ich rodzaj odmienne były od wyposażenia ogrodów barokowych, sama ich ilość miała wiele wspólnego z barokowym dążeniem do przepychu. Sztuczność wczesnych kompozycji nieregularnych mogła też wypływać z chęci zainscenizowania zbyt wielu rodzajów krajobrazów naraz. Stłoczenie specjalnie w tym celu uformowanych wzgórz, zbiorników wodnych, dolin, skał i gajów w połączeniu z dużą liczbą elementów architektonicznych dawało efekt przeciwny od zamierzonego. Kompozycjom daleko było wtedy do naturalności, a w dodatku budowa takiego ogrodu pochłaniała znaczne koszty. Stosunkowo szybko pokonano jednak te trudności, osiągając dużą harmonię w zestawianiu poszczególnych elementów ogrodu i dużą biegłość nie tylko w naśladowaniu natury, lecz również w wykorzystywaniu istniejących już jej walorów. Rodzaj i wygląd zakładanego ogrodu zaczęto uzależniać od charakteru miejsca, w którym miał się znajdować, rezygnując z nadmiernego przekształcania terenu. Krajo-

brazy parkowe stały się przez to bardziej zbliżone do naturalnych, a zakładanie ogrodów okazywało się znacznie mniej kosztowne.

W osiemnastowiecznych pracach teoretycznych zagranicznych i polskich wyodrębniono cztery zasadnicze rodzaje swobodnych kompozycji ogrodowych, służących różnym celom:

- ogród sąsiadujący z siedzibą właściciela, mający prezentować różnorodność form, nastrojów i typów krajobrazu,
- park znacznie większy od ogrodu a stanowiący jego przedłużenie, gdzie prezentowano podobny program, lecz w o wiele większej skali i mniej ingerując w naturalny krajobraz,
- aleję służącą do jazdy konnej, której kompozycja obejmowała również otaczający teren,
- oraz fermę, czyli krajobraz naturalny i rolniczy ukształtowany według zasad sztuki ogrodowej, ale porządnie zagospodarowany i dobrze też służący celom użytkowym.

Wszystkie te kompozycje miały prezentować różne typy krajobrazu, które A.F. Moszyński określił jako *Krajobrazy pogodne albo piękna natura*, *Krajobrazy melancholijne albo natura dzika*, *Krajobrazy zadziwiające albo przedmioty wywołujące niespodziankę* oraz *Krajobrazy stworzone przez sztukę albo ogrody symetryczne*. Wyszczególnienie tych ostatnich było wyrazem nie tylko tradycjonalizmu Moszyńskiego, ale ogólnej akceptacji dla zasady umieszczania w ogrodzie krajobrazowym regularnej części w bezpośrednim sąsiedztwie rezydencji, co widoczne jest zarówno w pracach teoretyków francuskich, jak i w formach powstających w Anglii, Francji i w Polsce ogrodów.

Swobodne parki i ogrody polskie zakładane w XVIII w. przedstawiały na ogół krajobrazy pogodne lub ewentualnie zadziwiające, chociaż te wymagały już różnorodnych akcesoriów architektonicznych. Powodem tego był brak w nizinnej Polsce urozmaiconych pod względem wysokościowym terenów i dzikich, groźnych ostępów, gdzie można by było wykorzystać góry, skały, grotty, urwiska czy naturalne bory. Podobna sytuacja występowała na terenach dzisiejszej wschodniej Polski.

Jeżeli nawet nowy styl znajdował zwolenników na terenach położonych w obrębie byłego województwa białostockiego, to aż do pocz. XIX w. prawie nie odzwierciedlało się to w praktyce. Głównymi tego powodami wydają się być zła sytuacja ekonomiczna tych terenów oraz słabe zainteresowanie właścicieli największych okolicznych dóbr przyozdabianiem siedzib, w których przeważnie długo nie zamieszkiwali, często zmieniając rezydencje, a najczęściej przebywając w stolicy lub zagranicą.

Sytuacja ta nie uległa poprawie w okresie rozbiorów, jednak krajobrazowe zasady komponowania ogrodów stały się już tak popularne, a różnorodność proponowanych rozwiązań tak duża, że mogły one znaleźć zastosowanie również przy ozdabianiu uboższych siedzib. Ogród stanowił nadal niezbędny składnik każdej siedziby szlacheckiej, toteż sztuka ogrodowa rozwijała się tu nadal, mimo że pogłębiały się różnice między ogrodem dworskim a magnackim.

Zła sytuacja ekonomiczna powodowała, że prawie nie zakładano ogrodów nowych. Ilustruje to najlepiej fakt, że spośród 78 znanych nam kompozycji krajobrazowych lub naturalistycznych jakie powstały w obrębie byłego województwa białostockiego w XIX i na pocz. XX w., tylko 10 to ogrody założone od nowa. Wszystkie pozostałe powstały w wyniku przebudowy lub rozbudowy ogrodów założonych wcześniej. W wielu z nich przekształcenia miały ograniczony zasięg i prowadziły do ukształtowania formy przestrzennej będącej mieszaniną elementów regularnych i swobodnych.

O pewnym prekursorstwie w dziedzinie sztuki ogrodowej tych terenów można mówić wyłącznie w odniesieniu do osiemnastowiecznej kompozycji dorzecza rzeki Białej, położonej w sąsiedztwie białostockiej rezydencji Branickich. Mimo klasycystycznego charakteru całości, w szczegółach dopatrzeć się można elementów arkadyjskich i krajobrazowych. Ekspozowanie i uporządkowanie tak dużych przestrzeni naturalnego i rolniczego krajobrazu pozwala też na doszukiwanie się analogii pomiędzy tą kompozycją a krajobrazową formą.

Prawdopodobnie jeszcze przed śmiercią Izabeli Branickiej (tj. przed 1808 r.) przekształcono w park angielski dolny ogród ozdobny przy pałacu białostockim. O przebudowie tej niewiele wiadomo poza tym, że nastąpiła przed 1837 r., wówczas bowiem po raz pierwszy pojawia się w źródłach wzmianka nazywająca tę część ogrodu angielskim. Ponieważ jednak nie przetrwały żadne informacje dotyczące przekształceń kompozycji ogrodowej po śmierci Branickiej wydaje się, że przebudowa ta musiała nastąpić jeszcze za jej rządów.

Późniejsza dewastacja rezydencji doprowadziła do niekontrolowanego wzrostu roślin i zdziczenia dużych partii, toteż obecnie trudno ocenić jak daleko posunięte były świadomie dokonane krajobrazowe przekształcenia i które spośród dziś istniejących elementów powstały w wyniku przebudowy, a które wskutek długoletniego zaniedbania. O przeobrażeniach dokonywanych w duchu romantycznym świadczyć może stojąca do dziś neogotycka kaplica w formie ściany z obrazem Matki Boskiej Ostrobramskiej (obecnie nieistniejącym) usytuowana na zamknięciu jednej z osi południowo - zachodniej części parku.

O innych osiemnastowiecznych próbach wprowadzenia układów swobodnych nie posiadamy żadnych informacji. Jeżeli nawet takie były, to mogły dotyczyć tylko przeobrażeń fragmentów niektórych ogrodów barokowych i w późniejszych czasach kompozycje takie musiały ulec całkowitemu zniszczeniu.

Można zatem uznać, że styl krajobrazowy dotarł na teren Białostoczczyzny już w fazie rozwiniętej, wskutek czego zjawiska charakterystyczne dla wcześniejszych okresów rozwoju tego stylu w ogóle tu nie występują. Z nikłym oddźwiękiem spotkał się nurt romantyczny, reprezentowany przez cztery tylko kompozycje w Bobrze Wielkiej, Knyszynie, Strabli i Usnarzu Górnym.

Park w Bobrze Wielkiej założony został w latach 1817 - 1818 na zlecenie Michała Butowt - Andrzejkowicza, gubernatora grodzieńskiego. Była to położona nad doliną Biebrzy krajobrazowa kompozycja o wyraźnie zaznaczonej aleją i podjazdem osi głównej, na której umieszczono dwór. Cechą charakterystyczną tego parku było to, że nie towarzyszył siedzibie właściciela, lecz służył potrzebom grodzieńskiej loży masońskiej i w związku z tym w jego wnętrzach umieszczono symbole wolnomularskie. Symboliczne znaczenie parku rozbudowano do tego stopnia, że nawet układ części nasadzeń odtwarzał masońskie znaki, o czym świadczył czytelny do niedawna motyw węgielnicy. Innym elementem romantycznym Bobry był ogromny kilkusetletni wiąz rosnący na polanie śródleśnej, na który wyprowadzono widok z alei biegnącej granicą ogrodu. Poza tym park był powiązany widokowo z doliną rzeki i młynem, do którego biegła wspomniana aleja. Romantyczny charakter założenia podkreślał dodatkowo brak rozbudowanej części gospodarczej.

Ogród w Knyszynie przebudowany po raz kolejny za rządów Władysława Krasińskiego po 1862 r. miał odmienny charakter. Renesansowy folwark Zygmunta Augusta znacznie się do tego czasu zmienił i zaczął być utożsamiany z jego główną rezydencją. Do rozpowszechnienia takiego mniemania przyczyniła się walenie romantyczna przebudowa tego założenia eksponująca ruiny studni nazywanej studnią Giżanki i tyłmanowskiego pałacu Gnińskich, jako ruiny zamku królewskiego. Ruiny te otrzymały odpowiednią, nastrojową oprawę roślinną.

Jako element o znaczeniu historycznym pozostawiono również regularny kwadratowy ogród folwarczny, którego stare aleje i trawiaste teraz częściowo wnętrza potęgować miały wrażenie dawności obiektu. W ogrodzie dosadzono też klony, sosny i lipy starając się miejscami zatuszować sztywny podział kwaterowy. Romantyczny nastrój wzmagał nowy, neogotycki dwór z cylindryczną basteją, wzniesiony na granicy ogrodu i dziedzica gospodarczego.

W ogrodzie strabelskim dokonano w I poł. XIX w. lub po roku 1863 tylko częściowych przeobrażeń kompozycji w duchu romantycznym (hasło nr 138). Przebudowa objęła wnętrze dworu i górną boskietową część ogrodu, gdzie zlikwidowano geometryczny układ, wzniesiono romantyczną grotę i zapewne kilka innych podobnych budowli. Poza tym urządzono przed dworem obszerny eliptyczny podjazd, a do części wnętrza pozostałych partii ogrodu wprowadzono trawniki i nowe swobodne nasadzenia. Na łące nieopodal parku wzniesiona została (zapewne w I poł. XIX w.) królikarnia, która otrzymała estetyczną oprawę roślinną. Stała się ona jednym z ważnych punktów kompozycji widokowej Strabli.

Wszystkie wymienione romantyczne kompozycje uległy w II poł. XIX w. kolejnym przekształceniom, podczas których usunięto część romantycznych akcesoriów, a wnętrzom nadano bardziej naturalny charakter.

Wśród krajobrazowych parków województwa wyróżniają się dwa założenia, w których można się dopatrzeć stylu w tym rejonie przejściowego, charakterystycznego dla wczesnych kompozycji swobodnych. Są to parki w Stelmachowie (hasło nr 136) i w Łosośnej Małej (hasło nr 88), w których osnową kompozycji był schematyczny układ komunikacyjny, składający się z kilku zbliżonej wielkości elips połączonych łukowatymi lub prostymi drogami. Pośrodku owych elips znajdowały się klomby składające się z drzew i krzewów lub kwietniki. Pozostałe przestrzenie wypełniały dość gęsto rosnące drzewa i krzewy oraz trawniki w tych partiach, gdzie należało otworzyć widoki.

Park stelmachowski (hasło nr 136) urządzono w I poł. XIX w. w dawnym zwierzyńcu na terenie znacznie zróżnicowanym wysokościowo, co wcale nie sprzyjało schematycznemu układowi dróg. Świadczyłoby to o tym, że układ ten nie był dziełem przypadku, lecz realizacją koncepcji projektowej, w której pobrzmiewają jeszcze echa regularnej manieri domagającej się umieszczenia placu czy gabinetu na skrzyżowaniu dróg ogrodowych.

Podobnie było zapewne w Łosośnej Małej (hasło nr 88), gdzie park założono obok dworu, na płaskim terenie dawnego ogrodu kwaterowego. Kompozycja ta powstała w czasie posesji Sierzputowskich, pomiędzy 1856 a 1870 r. i doczekała się ok. 1878 r. kontynuacji w postaci nowej części parkowej, urządzonej za rządów Wsiewołoda Sytina w taki sam sposób jak stara, tyle że w nieco większej skali.

Z podobnym zjawiskiem mamy też do czynienia w Stelmachowie, gdzie schemat kompozycyjny stosowany był także w innych parkach zakładanych w I poł. XIX w. Parki te albo uległy zniszczeniu, albo zostały przekształcone w czasach późniejszych, toteż trudno dziś podać dalsze przykłady rozwiązań tego typu. O tym, że istniało więcej podob-

nych kompozycji niż te dwie, które udało się poznać, świadczyć może plan ogrodu plebańskiego w Knyszynie, wykonany w 1930 r., przedstawiający zbliżony sposób rozplanowania części założenia.

Pozostałe, w mniejszym lub większym stopniu poznane swobodne kompozycje terenu byłego województwa białostockiego powstawały już pod wpływem rozwiniętego stylu krajobrazowego, który jednak w miejscowych warunkach często ulegał specyficznym modyfikacjom.

b. kompozycje krajobrazowe i naturalistyczne

Od lat 20 - tych XIX w. przekształcanie ogrodów regularnych w duchu krajobrazowym stawało się na Białostocczyźnie coraz popularniejsze. Na ogół zmiany obejmowały tylko część ukształtowanego już układu przestrzennego siedzib magnackich, dworskich, a nawet folwarcznych. W wyniku przekształceń powstawały założenia, w których swobodnie zakomponowany park lub ogród ozdobny sąsiadował z regularnymi częściami - ogrodami użytkowymi, sadami, stawami rybnymi, dziedzińcami gospodarczymi. Kompozycja swobodna obejmowała też często otoczenie podjazdu sytuowanego przed dworem czy pałacem (rys. nr 23 C,D). Modyfikacjom ulegały dawne osie kompozycyjne. Niektóre likwidowano, powstawały za to nowe o odmiennym znaczeniu. Nie były to już często osie podkreślone drogami, nasadzeniami czy budowlami, ale osie widokowe nie znajdujące odpowiednika w terenie, a biegnące poprzez trawiaste wnętrza w różnych kierunkach. Osiom tym jednak podporządkowana była kompozycja nasadzeń otaczających wnętrza i na tych osiach lub w ich pobliżu sytuowano atrakcyjne elementy widokowe (rzeźby, kapliczki, pojedyncze rosnące drzewa, budynki). Nowe kompozycje nie musiały też mieć wyraźnie wyróżniającej się osi głównej, a jeżeli taka była, niekoniecznie musiał być na niej sytuowany dwór.

Tam, gdzie układ pozostawał regularny, nie ulegała też zazwyczaj zmianie większość starych osi kompozycyjnych.

Regularne - użytkowe części siedzib też jednak ulegały różnorodnym zmianom. Mniejsze kwatery mogły być zastąpione większymi wnętrzami. Powstawały przy nich nowe aleje i szpalery. W II poł. XIX w. do wnętrza sadów a nawet warzywników zaczęto wprowadzać drogi spacerowe, którym towarzyszyły swobodne nasadzenia ozdobne, najczęściej grupy krzewów lub kwiaty (np. w Pietkowie, Ostrożanach, Andryjankach, Łosośnej Małej, Nurcu, Nurczyku, Czartajewie, Białostoczku, Bystrem, Zajązkach). Kompozycja regularna takich wnętrz użytkowych ulegała wtedy zatuszowaniu, a całość siedziby nabierała charakteru dużej jednolitej kompozycji krajobrazowej. Mogły się w niej mieścić także pojedyncze budynki o funkcjach użytkowych.

W mniejszych założeniach ozdobne nasadzenia otaczające dwór mogły płynnie przechodzić w sad, który wypełniał całą pozostałą część ogrodu, z której usunięto istniejące niegdyś podziały wewnętrzne, pozostawiając jedynie szpalery, aleje i żywopłoty przy granicach kompozycji (Chreptowce - hasło nr 31, Hornostaje - hasło nr 45, Starowoda).

Większość siedzib ulegała wcześniej czy później rozbudowie, przy czym nowe części mogły być częściami ozdobnymi i posiadać układ swobodny (rys. 23E), ale mogły też służyć celom użytkowym i wówczas charakteryzowała je duża regularność.

Część siedzib została w XIX w. przebudowana dwu - lub trzykrotnie, przy czym ich obszar za każdym razem powiększał się, a kompozycja swobodna obejmowała coraz dalsze wnętrza a nawet otoczenie obiektów. Parki i ogrody uzyskiwały bezpośrednie połączenie z lasami, gajami i łąkami, toteż w niektórych wypadkach trudno było określić, gdzie przebiega granica między ogrodem a otaczającym go krajobrazem.

Po roku 1863 przy każdej niemal siedzibie pojawiła się nowa część - osada folweczna obejmująca budynki mieszkalne (czworaki, dwojaki i inne), towarzyszące im budynki gospodarcze oraz ogrody użytkowe. Część ta miała zazwyczaj regularny układ przestrzenny, mogła natomiast być połączona z parkiem kompozycją dróg i roślinności (Andryjanki, Juchnowszczyzna, Pietkowo, Stelmachowo, Szelałówka, Tołoczki Wielkie, Bystre, Dołubowo, Grodzisk, Makowlany, Dobki). Osobną grupę stanowią obiekty, w których budynki przeznaczone dla służby folwecznej wzniesiono wewnątrz istniejącego już parku lub ogrodu (Klukowicze, Krynki, Nurzec, Bogdaniec, Kudrawka, Nurczyk, Białostoczek). Niekiedy czyniono to celowo starając się wzmocnić nastrój sielskości (np. w Bogdańcu), a niekiedy powodowano się względami użytkowymi, nie chcąc zajmować pod kilka zabudowań terenów uprawnych.

Tym, co najbardziej zwraca uwagę w założeniach dziewiętnastowiecznych jest różnorodność ich form przestrzennych. Nakładają się tam na siebie w różnym stosunku elementy regularne i swobodne. Mamy tu do czynienia nie tylko z sąsiedztwem krajobrazowych i regularnych części kompozycji, ale także z przemieszaniem elementów geometrycznych i swobodnych w obrębie poszczególnych wnętrz parkowych.

Bardzo różnorodne w formie były też budowle parkowe. O ile dwory reprezentowały najczęściej typ polskiego dworu klasycystycznego, to w budowlach ogrodowych śmiało stosowano nie tylko motywy klasyczne, ale również gotyckie, renesansowe lub inne. W ogrodach lub w ich sąsiedztwie mogły się pojawiać *gotyckie* kapliczki i grobowce, kolumny (Jancewicze), kamienne grotty, dekoracyjne piwnice lodownie, studnie, bramy o osobliwej architekturze (Białowieża) i różnego typu mostki. We wnętrzach parkowych i na osiach widokowych mogły się znaleźć proste budynki użytkowe (młyny, wiatraki, kuźnie) oraz chaty wiejskie (domy służby folwarcznej, domy ogrodników, dom młynarza itp.). Bardziej reprezentacyjną architekturę posiadały na ogół rządcówki i pawilony gościnne, a często także stajnie, wozownie, spichlerze i lamusy. Przemieszanie motywów czerpanych z różnych epok historycznych z motywami zupełnie nowymi prowadziło do powstawania budowli nieraz bardzo oryginalnych ale jednocześnie eklektycznych lub nie dających się umieścić w ramach jakiegokolwiek stylu.

Z wyjątkiem kilku parków powstałych późno, bo w końcu XIX lub na pocz. XX w. nigdzie nie można mówić o zupełnie czystym stylu krajobrazowym. Wszędzie pozostawiono jakieś elementy starego regularnego układu, na które nakładają się nowe elementy skomponowane w sposób swobodny.

Jeśli nawet wnętrza niektórych parków (Pietkowa, Ostrożan, Andryjanek, Hieronimowa, Rudki, Kamiennego Dworu, Dojlid) charakteryzowały się dużą czystością stylową, to w ich otoczeniu spotykamy wszędzie regularne części użytkowe, a układ przestrzenny całych siedzib zachował cechy regularności. Zresztą nawet w obrębie wnętrza parkowych można tam odnaleźć szereg elementów regularnych pozostałych z epok wcześniejszych.

W innych obiektach krajobrazowa przebudowa układu przeprowadzona została mniej konsekwentnie, toteż w parkach i ogrodach ozdobnych oprócz elementów skomponowanych w sposób swobodny odnajdujemy często nowe elementy regularne (drogi, aleje, szpalery, żywopłoty, ogrodzenia, budynki).

Wypośażenie ogrodów i zestaw budowli ogrodowych w XIX w. daleko odbiegały od barokowych. W założeniach z terenu województwa białostockiego przedstawiały się one raczej skromnie. Rozbudowane były tu części gospodarcze albo przemysłowe (obejmujące gorzelnie, młyny, folusze, tartaki itp.), natomiast w częściach ozdobnych z rzadka tylko występowały altany (Juchnowszczyzna, Nurzec) czy rzeźby (Ostrożany, Bajki, Zalesie, Bystre, Baciki Średnie). Wystawniejszy wystrój posiadały parki przy tych rezydencjach, gdzie przebudowano bogate w elementy rzeźbiarskie ogrody klasycystyczne wkomponowując część elementów wyposażenia w nowy układ (Białystok, Choroszcz, Krynki, Hieronimowo, Rudka). Bardziej reprezentacyjne założenia posiadały też oranżerie, cieplarnie lub inspekty (nowe lub jeszcze osiemnastowieczne). Do takich należały: Białystok, Pietkowo, Rudka, Siemiatycze i Nurzec. Domki ogrodników spotykamy w parkach w Pietkowie, Krzywej, Czartajewie, chaty wiejskie w Bogdańcu. Uzupełnieniem kompozycji mogły być młyny (Pietkowo, Łosośna Mała, Łosośna Wielka, Bobra Wielka) oraz liczne kapliczki pojawiające się w każdym niemal obiekcie, stojące głównie przy drogach, w obrębie siedziby lub obok niej, ale też czasem i we wnętrzach ogrodowych.

Reprezentacyjne budynki o funkcjach użytkowych takie jak stajnie, spichlerze, kuźnie, lamusy lub inne związane były z kompozycjami ogrodów w Białostoczku, Rudce, Kamiennym Dworze, Pietkowie, Krynkach, Andryjankach, Choroszczy, Jasionówce, Makowlanach i Kudrawce.

Jednym z wcześniej przekształconych w duchu krajobrazowym ogrodów Białostoczczyzny był szachownicowy ogród w Krzywej (hasło nr 78). Podczas przebudowy dokonanej przed 1840 r. przez J. Kuczyńskiego usunięto tam część podziałów kwaterowych, a do stworzonych w ten sposób wnętrza wprowadzono nasadzenia i drogi spacerowe skomponowane w sposób nieregularny. Późniejsze modyfikacje tego obiektu dokonane po 1910 r. spowodowały zatarcie zarówno układu, pochodzącego z pocz. XIX w., jak i wcześniejszych podziałów przestrzennych.

Innym parkiem, przebudowanym dość wcześnie, bo w latach 30 - tych XIX w. prezentującym wysoki poziom umiejętności krajobrazowego kształtowania wnętrza było Hieronimowo (hasło nr 43). Usunięto tam partery i gazon z centralnej części ogrodu i złagodzone skarpy tarasów formując duże trawiaste wnętrza z widokiem na staw. Dawne szpalery i boskiety zamykające to wnętrza po bokach zostały częściowo usunięte. Pozostawionym drzewom pozwolono rosnąć swobodnie, a na ich tle, od strony wnętrza rozmieszczono luźno rosnące grupy drzew i krzewów. Miejsce dziedzińca zajął duży podjazd z gazonem. Użytkowe części założenia pozostały regularne.

Do najpiękniejszych założeń krajobrazowych województwa należą parki w Andryjankach (hasło nr 2), Krynkach (hasło 76), Pietkowie (hasło nr 111), Rudce (hasło nr 122), Tryczówce (hasło nr 150), Zabłociu (hasło nr 161), Zabłudowie (hasło nr 162), Kamiennym Dworze (hasło nr 65), Ostrożanach (hasło nr 106) i część parku w Kudrawce (hasło nr 80). Daje się w nich zauważyć różnorodność gatunków sadzonych roślin oraz różnorodność ich form kompozycyjnych - od samotnie rosnących drzew i krzewów, poprzez grupy, klomby, większe masywy drzew, po aleje i szpalery rosnące przy granicach. Zwraca tam też uwagę duża różnorodność widoków powiązanych ze stawami (Pietkowo,

Rudka, Zabłocie, Zabłudów, Ostrożany, Kudrawka), dolinami rzek i strumieni (Pietkowo, Tryczówka, Zabłocie, Ostrożany) i obiektami architektonicznymi stojącymi poza założeniem (Pietkowo, Rudka, Tryczówka, Zabłudów, Ostrożany).

Wszystkim tym parkom towarzyszyły mniej lub bardziej regularne ogrody użytkowe. We wszystkich też możemy odnaleźć elementy pochodzące z wcześniejszego, regularnego układu. W Andryjankach, Krynkach, Kamiennym Dworze, Pietkowie i Kudrawce pozostały regularne drogi, aleje i szpalery biegnące po granicach parków i oddzielające od siebie poszczególne części funkcjonalne założenia. W Tryczówce pozostawiono fragmenty regularnych nasadzeń wewnątrz parku. W Ostrożanach zachowano całą aleję lipową, a w Zabłociu kanały, aleję lipową i prostą drogę biegnącą wzdłuż osi głównej, w Rudce pozostała część dróg, szpalerów i alei.

Przekomponowany częściowo w duchu krajobrazowym obszerny barokowy ogród w Kudrawce został powiększony o duży park leśny wyposażony w drogi służące do konnej jazdy i spacerów.

Spory obszar naturalnego krajobrazu włączono na pocz. XIX w. W obręb klasycystycznej kompozycji ogrodowej w Ostrożanach. Tereny te obejmowały sąsiadującą z parkiem i stawami dolinę strumienia oraz rosnący obok sadu las. Na przełomie XIX/XX stulecia przeobrażono je w część zwartej krajobrazowej kompozycji całego założenia.

Pięknymi wnętrzami wyróżniał się także przebudowany w końcu XIX w. przez Marię Roniker ogród w Nurcu (hasło nr 102). Co prawda w centralnych częściach kompozycji pozostawiono tam wiele elementów regularnego układu, ale wśród trawników oraz świeżo wprowadzonych grup krzewów i kwiatów nawet one prezentowały się zupełnie inaczej niż dawniej. Mimo że część terenu klasycystycznego parku zamieniono na sady i ogrody użytkowe, wnętrza sadów wykorzystywano również do celów rekreacyjnych i wyposażono w nasadzenia o charakterze ozdobnym. Przez sad biegła też aleja wiodąca do kąpieliska i przystani urządzonej nad rzeką.

Z dążeniem do podkreślenia *swojskości* siedziby i jednocześnie zaakcentowaniem przywiązania do tradycji spotykamy się w parku w Bogdańcu. Tradycyjny, kwadratowy ogród podzielony na cztery kwatery wypełnione sadem sąsiadował tam bezpośrednio z dworem i otoczony był krajobrazowym parkiem, w którego wnętrzach stały budynki mieszkalne dla służby folwarcznej oraz spichlerz (hasło nr 21).

Spośród mniejszych kompozycji urodą wyróżniały się Janowicze (hasło nr 52) posiadające rozległe widoki z dworu i ogrodu. Juchnowiec (hasło nr 59), gdzie wykorzystano stary system wodny, Bystre (hasło nr 25), gdzie zwracały uwagę umiejętnie skomponowane grupy drzew i krzewów części ozdobnej powiązanej w harmonijną całość z sadem i alejami dojazdowymi, Dołubowo (hasło nr 38), z malowniczymi widokami na dwa duże stawy (przebudowane partery wodne), Zubowszczyzna (hasło nr 165) z interesującym wnętrzem położonym w dolnej części ogrodu i z dalekimi widokami z tarasu górnego i wreszcie Słojka (hasło nr 130) o pięknie uformowanych wnętrzach parkowych płynnie przechodzących jedno w drugie.

Na uwagę zasługuje też niewielki park w Koplanach (hasło nr 71), sąsiadujący ze starym, częściowo przekształconym ogrodem kwaterowym. Również Żylicze, mimo że część ozdobna była tam bardzo niewielka, odznaczały się piękną kompozycją widoków i alei (hasło nr 168).

Wszystkie te parki i ogrody krajobrazowe były tylko częściami większych kompozycji obejmujących różnego typu ogrody użytkowe, aleje, budynki i dziedzince gospodarcze, budynki przemysłowe, stawy czy też osady folwarczne. W użytkowych częściach przeważały na ogół regularne układy przestrzenne, chociaż mogły one być łamane przez swobodne nasadzenia, ciekły wodne lub grupy naturalnej roślinności wciągnięte w obręb kompozycji.

Ścisły związek swobodnych kompozycji ozdobnych z użytkowymi częściami siedzib dworskich można obserwować także w innych obiektach: w Juchnowszczyźnie (hasło nr 55), Małyncie (hasło nr 91), Mikicinie (hasło nr 96), Szelągówce (hasło nr 144), Zajączkach (hasło nr 163), Brykach (hasło nr 23), Tołoczach Wielkich (hasło nr 148), Niewodnicy Nargilewskiej (hasło nr 99) i Ostrówkach (hasło nr 107). Wielkość części ozdobnej i udział kompozycji swobodnych w układzie przestrzennym założeń dworsko - ogrodowych bywały różne. W niektórych część taka jest bezpośrednio powiązana z sadem, a ten z kolei również otrzymuje skomponowane w sposób swobodny nasadzenia. W związku z tym część ozdobna i sad zaczynają tworzyć jedną całość kompozycyjną, jak to miało miejsce w Ostrówkach, Niewodnicy Nargilewskiej, Zajączkach i Podbielach (hasło nr 114). W ogrodach folwarcznych funkcje użytkowe przeważały nad ozdobnymi, ale i tu spotykamy wypadki przebudowy kompozycji w duchu krajobrazowym, m. in. w Targowisku (hasło nr 146).

Krajobrazowych przeobrażeń regularnych kompozycji lub ich części, często połączonych z rozbudową siedzib i powiększaniem terenu ogrodów dokonano też w wielu innych założeniach. Nastąpiły one m. in. w Czuprynowie (w II poł. XIX w.), w Michałowie (w II poł. XIX w.), w Moniuszkach, w Hożnej (po 1869 r.), w Popówce, Szyszkach (w

II poł. XIX w.), Tarnopolu (w końcu XIX w.), Topolanach (po 1844 r.) Turośni Dolnej (dwukrotnie w I i II poł. XIX w.), w Tylwicy (w II poł. XIX w.), Wyczółkach, Złotorii (w I poł. XIX w.) i w Żywkowie (w końcu XIX w.).

Z przebudowami tego typu spotykamy się nie tylko w wieku XIX. Dokonywano ich także na początku wieku XX i w okresie międzywojennym. Przykładami są tu Klukowicze (hasło nr 67), gdzie park położony wewnątrz większego kompleksu ogrodów użytkowych skomponowano po roku 1910 oraz Grodzisk, przebudowany po 1920 r., gdzie park zajął wnętrze starego grodziska (hasło nr 41). Także i w tych obiektach kompozycję swobodną wprowadzono głównie w części ozdobnej, nieznacznie tylko naruszając regularny układ użytkowych części założenia.

Z nieco odmienną sytuacją mamy do czynienia w Sidrze (hasło nr 125) i w Jodłówce (hasło nr 57), gdzie obok starych ogrodów użytkowych założono parki.

Liczne - jak już wspomniano - przebudowy regularnych kompozycji dokonywane w duchu krajobrazowym w XIX w. i na pocz. XX w. nie zawsze prowadzone były konsekwentnie. Zdarzało się, że przekształceniom ulegały tylko niektóre elementy układu lub też wprowadzano jednocześnie do tych samych wnętrz kompozycje swobodne i regularne. Nadawało to całości charakter eklektyczny, gdyż stare geometryczne formy zostały wzbogacone o nowe i w sumie dominował w takich założeniach układ regularny. Oderwane od siebie nieregularne elementy nie układały się w zwartą całość, toteż trudno tam było mówić o prawdziwie krajobrazowej kompozycji.

Śród obiektów przekształconych w ten sposób należy wymienić Dobki (hasło nr 35), Hornostaje, przebudowane w latach 80 - tych i 90 - tych XIX w. (hasło nr 44), Nurczyk (hasło nr 101), Białostoczek (hasło nr 6) oraz Hołowiesk (przebudowany w II poł. XIX w.), Białogorce, Antoniuk (przekształcony w latach 30 - tych XIX w.), Choroszczewo (przebudowane w II poł. XIX w.), Czaplino (przebudowane w II poł. XIX w.), Czuprynowo II, Harasimowicze (przebudowane w k. XIX w.), Jaświłki (przebudowane na pocz. XX w.), Juchnowiec Górę, Jurowce (przekształcone po 1920 r.), Krynki II (przekształcone w I poł. XIX w.), Łoknicę, Łukawicę (przebudowaną po 1863 r.), Mikielewyszczynę (przebudowaną w II poł. XIX w.), Milewyszczynę, Oziabły (przebudowane na pocz. XX w.) oraz Starowolę (przebudowaną w II poł. XIX w.). Podobny charakter miała także kolejna przebudowa Dołubowa dokonana po 1905 r.

Już od poł. XIX w. możemy obserwować w większych parkach i ogrodach tendencje naturalistyczne, które nasiliły się w końcu tego stulecia i na początku wieku XX. Tendencje te uwiarydlały się początkowo głównie poprzez wzbogacenie składu gatunkowego stosowanych w ogrodach roślin. Przybywały kolejne gatunki obcego pochodzenia, często eksponowane pojedynczo we wnętrzach lub przy drogach. Urozmaicony też został zestaw gatunków i odmian roślin pochodzenia krajowego. W parkach pojawiły się sosny czarne, wejmutki, jodły białe, klony srebrzyste, azalie, brody brodawkowate odm. Jounga, orzeszniki siedmiolistowe, buki zwyczajne odm. purpurowej, jesiony wyniosłe odm. zwisającej, jesiony pensylwańskie, iglicznie trójcierniowe, stożkowate odmiany świerków, świerki kłujące, orzeszniki, dęby czerwone, dęby szypułkowe odm. stożkowatej, sofory japońskie, jarzęby mączne, lipy amerykańskie, cisy, żywotniki w różnych odmianach, lipy długoogonkowe i srebrzyste, choiny kanadyjskie, wiązy górskie odm. zwisającej oraz liczne gatunki i odmiany krzewów ozdobnych.

Nowe rośliny były masowo wprowadzane do wnętrz przebudowywanych w duchu krajobrazowym parków, ale też wprowadzano je sukcesywnie po dokonaniu przebudowy, stopniowo wzbogacając ukształtowaną już kompozycję. Szczególne efekty osiągnięto w tej dziedzinie w Pietkowie i Ostrożanach.

Dążenie do naturalizmu w sztuce ogrodowej polegało na chęci eksponowania w obrębie parku lub ogrodu całego bogactwa efektów plastycznych i kompozycyjnych, jakie stwarza różnorodność form roślin i różnorodność elementów krajobrazu. Prowadziło to do formowania wnętrz krajobrazowych wzbogaconych w gatunki nigdy ze sobą w naturze nie występujące - wnętrz bardziej urozmaiconych niż naturalne. Podstawową materią kompozycji ogrodu staje się teraz roślinność. Wybierając rośliny i elementy w naturze najpiękniejsze, starano się zmieścić je w ogrodzie i ze sobą zestawiać, aby wydawało się, że ich obecność jest tu całkiem naturalna i nie spowodowana ingerencją człowieka. Jednocześnie zaczęto też doceniać piękno naturalnych zbiorowisk roślinnych, które zaczęły zajmować znaczne przestrzenie większych kompozycji. Czasem zbiorowiska te upiększano dodatkowymi nasadzeniami. Rozwijający się ruch ochrony przyrody spowodował też zwrócenie uwagi na szczególnie cenne jej elementy, które w związku z tym często bywały eksponowane w parkach lub w ich otoczeniu. Szczególnym pietyzmem otaczano też okazałe stare drzewa.

Stopniowo uformowała się szkoła komponowania wnętrz i zestawiania roślin na sposób naturalistyczny, operująca różnogatunkowymi grupami drzew i krzewów (często skonstrastowanych pod względem pokroju i barwy) oraz większymi masywami zieleni i pojedynczymi, eksponowanymi we wnętrzach roślinami.

Zarówno program parków jak i ich układ przestrzenny podporządkowany był przy tym regułom kompozycyjnym właściwym dla założeń krajobrazowych (rys. 24 i 25). Jednak pojawiły się tam nowe charakterystyczne dla naturalizmu elementy - stawy i sadzawki eksponujące rośliny wodne oraz kompozycje różnych gatunków kwiatów zestawianych z krzewami i drzewami.

Pod wpływem tendencji naturalistycznych powstał też typ ogrodu krajobrazowego, zwany obwodnicowym (rys. 26). Płynne drogi o pięknej linii obiegały tam wnętrza i przecinały większe masywy drzew tworząc kilka większych i mniejszych pętli. W ogrodach o małej powierzchni ograniczano się do pojedynczej lub podwójnej obwodnicy. często układ tych dróg przypominał nerkę lub obwarzanek, co stało się powodem nadania tym ogrodom innej nazwy - ogrody obwarzankowe.

Obwodnicowo skomponowanym drogom towarzyszyły na ogół charakterystyczne dla naturalizmu różnogatunkowe kompozycje roślinne i kompozycje wodne.

Jedną z najstarszych kompozycji naturalistycznych Białostoczczyzny są Makowlany Rembielińskich (hasło nr 90), założone po 1816 r., wzbogacone w kolejne kompozycje roślinne przez Baehrów w II poł. XIX w. oraz po roku 1915.

We wnętrzach parku umieszczono tam sadzawkę i wzgórze widokowe z prowadzącą nań spiralnie drogą. Bogata roślinność zwracała uwagę różnaitością gatunków i odmian umiejętnie ze sobą zestawionych.

W II poł. XIX i na pocz. XX w. powstało kilka innych parków o cechach charakterystycznych dla naturalizmu. Do takich należy Ludomirowo (hasło nr 87), założone po 1867 r. przez Ludomira Gąsowskiego, gdzie płynnie poprowadzone drogi obiegały charakterystyczny kwietnik w kształcie gwiazdy i wnętrza parkowe których urozmaicheniem była grupa niewielkich sadzawek, w których eksponowano rośliny wodne.

Za kompozycję naturalistyczną można też uznać niewielki ogród ozdobny w Kundzinie (hasło nr 81), założony po 1872 r. przy nowym dworze Michała Koźmina. Cechowały go: urozmaicony zestaw gatunków i odmian roślin oraz różnorodne powiązania widokowe z sadami, stawami, olszyną, strumieniami i przestrzeniami otaczającego założenia krajobrazu.

Na przełomie XIX/XX w. powstał naturalistyczny park w Kłateczce, niestety już nieistniejący.

W duchu naturalistycznym przekomponowano też ogrody ozdobne w Kundzinie (hasło nr 83), Pokaniewie (hasło nr 116), Siemionach (hasło nr 128) i Waliłach (hasło nr 155). We wszystkich tych założeniach kompozycje naturalistyczne występowały tylko w obrębie części parkowej, nie wkraczając na teren ogrodów użytkowych ani nie obejmując otaczającego krajobrazu.

W duchu naturalistycznym skomponowany został obszerny park pałacowy w Białymstoku Dojlidach (hasło nr 17), założony po 1856 r. na miejscu starego ogrodu użytkowego. Wnętrza parkowe otaczały pałac w stylu renesansowej willi włoskiej, wzniesiony w latach 60 - tych XIX w. dla Zofii Rüdiger w pobliżu dużego stawu. Płynne drogi spacerowe, aleja, swobodne grupy drzew i krzewów, kępy drzew leśnych, kwiaty, egzotyczne gatunki roślin i kilka mniejszych stawów składało się na kompozycję dużego pałacowego parku - jednego z najładniejszych na Białostoczczyźnie.

Za szczytowe osiągnięcie naturalizmu w byłym województwie białostockim należy uznać dwa obwodnicowe parki założone w Białowieży, zaprojektowane przez Walerego Kronenberga na zlecenie cara Aleksandra II - park pałacowy (hasło nr 9) i park dyrekcyjny (hasło nr 8). Powstały one w latach 90 - tych XIX w. i zostały ze sobą powiązane osią widokową poprowadzoną wzdłuż ul. Tropinka.

Zajmujący ok. 50 ha park pałacowy, jeden z najbardziej znanych parków obwodnicowych w Polsce jest przykładem wybitnych umiejętności kształtowania krajobrazowych wnętrz i naturalistycznych kompozycji roślinnych. Bogaty zestaw gatunków i odmian roślin uzupełniany kolejnymi egzotami powoduje, że park ten jest jednocześnie arboretum pełniącym ważne funkcje dydaktyczne i naukowe. Doprowadzono tu do perfekcji sztukę formowania widoków obejmujących rozległe wnętrza trawiaste i wodne, a także wybrane fragmenty krajobrazu w sąsiedztwie parku. Umiejętnie wkomponowano też w krajobrazowy układ elementy starej kompozycji: groblę z obeliskiem, wiekowe dęby i kilka budynków.

Podobny sposób uformowania grup roślin i dróg ogrodowych charakteryzował park dyrekcyjny. Pierwotna kompozycja uległa tam jednak znacznie większym niż w parku pałacowym odkształceniom, gdyż obiekt ten w czasie I wojny światowej został bardzo zdewastowany, następnie w 1935 r. częściowo przebudowany, a w okresie powojennym uległ ponownej dewastacji.

Innym parkiem projektowanym przez W. Kronenberga przy współpracy Teodora Chrząńskiego jest Park Stary w Białymstoku (hasło nr 14). Założono go w latach 1895 - 1897 na miejscu wielkiego stawu młyńskiego przy rezydencji Branickich i był to pierwszy ogród publiczny w mieście. Posiadał charakterystyczną, naturalistyczną kompozycję grup i pojedynczych roślin zestawianych we wnętrzach z kwiatami. Nie posiadał za to obwodnicowego układu dróg, zapewne z powodu niewielkiej powierzchni i publicznego charakteru. Ze względu na dużą frekwencję odwiedzających sieć dróg była tam gęsta i składały się one zarówno z odcinków poprowadzonych płynnie jak i odcinków prostych.

Specyficzną odmianą ogrodu obwodnicowego był styl kaligraficzny, wyróżniający się szczególnie płynną formą dróg. Można by w zasadzie przyjąć, że taki właśnie był zaprojektowany przez Kronenberga park pałacowy w Białowieży, jednak zarówno skalą, jak i sposobem formowania mniejszych wnętrz odbiega on od innych obiektów skomponowanych w tym stylu. Za kompozycję kaligraficzną można natomiast uznać park w Jancewiczach (hasło nr 51) powstały na pocz. XX w. podczas przebudowy siedziby dworskiej należącej wówczas do Romualda Jaczynowskiego. Kompozycja ta powstająca zapewne pod wpływem pobliskiej Białowieży charakteryzowała się wyrafinowanym kształtem obwodnicowych dróg i dużym mistrzostwem w komponowaniu materiału roślinnego.

Innych ogrodów kaligraficznych na terenie Białostocczyzny chyba nie było, w każdym razie nie udało się uzyskać jakichkolwiek informacji o ich istnieniu.

Rozwinięty w XIX w. styl krajobrazowy i kompozycje właściwe dla naturalizmu stanowiły inspirację dla twórców ogrodów w późniejszym okresie. Koncepcje i rozwiązania stosowane w parkach krajobrazowych pod wpływem nowych idei i programów funkcjonalnych przechodziły w XX w. rozmaite metamorfozy. Mimo to w większości ogrodów dwudziestowiecznych odnaleźć można, jeżeli nie krajobrazowe wnętrza, to przynajmniej nasadzenia skomponowane w duchu naturalistycznym.

Wyraźnie widoczny jest też wpływ stylu krajobrazowego na inne ogrody dziewiętnastowieczne. Kompozycje swobodne pojawiają się zarówno w ogrodach kwaterowych (w bezpośrednim sąsiedztwie dworu), jak i w ogrodach eklektycznych, gdzie ulegają modyfikacji.

4. Historyzm i ogrody eklektyczne

Ekлекtyzm w sztuce pojawił się w wyniku poszukiwania nowego stylu odpowiadającego przemianom świadomości szerokich warstw społecznych, jakie dokonywały się w XIX w. Wyraźnie doszedł wtedy do głosu nurt historyczny, głoszący poszanowanie dla starych kultur, a w Polsce okresu zaborów pielęgnujący tradycje i ochraniający pamiątki narodowe. Wyrazem tego nurtu było też kolekcjonerstwo historyczne rozwijające się już nie tylko wśród magnatów, lecz także pośród bardziej oświeconej szlachty, czego przykłady znajdujemy na Białostocczyźnie w Jeżewie, Kudrawce, Ludomirowie i kilku innych dworach.

Jednocześnie pod wpływem prądów naturalistycznych do głosu doszedł rozwijający się ruch ochrony przyrody. Zaczęto chronić całe obszary nieskażonego naturalnego krajobrazu, ochraniać pojedyncze cenne drzewa, tworzyć arboreta i kolekcje botaniczne. Poszukiwanie nowych form kształtowania przestrzeni odbywało się więc pod wyraźnym wpływem krajobrazowego stylu komponowania ogrodów. Utrwalił się także wykształcony przez ten styl emocjonalny stosunek do krajobrazu.

Nowe zadania postawiła przed sztuką rozwijająca się cywilizacja przemysłowa. Zakłady, budynki i budowle przemysłowe wymagały wyznaczenia im miejsca w przestrzeni i nadania określonej formy. Cywilizacja ta pobudzała wyobraźnię i przyniosła ze sobą zmianę stylu życia oraz szereg przemian gospodarczych. Równocześnie z nią wzrastały ruchy społeczne domagające się większego uczestnictwa w życiu społecznym warstw niższych, optujące za szerzeniem oświaty i zwracające uwagę na konieczność poprawy warunków życia i zdrowotności mieszkańców miast i wsi.

Nowe potrzeby i aspiracje znajdowały odbicie w nowych ogrodach i w siedzibach szlacheckich. W miastach otwierano ogrody publiczne, zakładano szerokie arterie wysadzone drzewami, komponowano bulwary, planty i zieleńce oraz nasadzenia towarzyszące budowlom publicznym. Zielenią zaczęto też otaczać fabryki i nowe osiedla. Wyrazem aspiracji bogacących się przemysłowców były liczne ogrody fabrykanckie.

Przy dworach i folwarkach powstawały nowe gorzelnie, browary i manufaktury. Eksperymenty kompozycyjne i próby znalezienia nowych form przestrzennych odpowiednich dla nowych funkcji nie zostały w XIX w. uwięzione powstaniem nowego dominującego stylu. Zresztą coraz szybszy rozwój techniki i przemysłu oraz zmiany strukturalne społeczeństw stawiały przed sztuką coraz to nowe zadania. Eksperymentowanie trwało więc nadal w wieku XX, i tak na początku stulecia jak i w okresie międzywojennym spotykamy w ogrodach podobne próby łączenia i zestawiania

różnorodnych elementów regularnych, swobodnych, nowoczesnych, tradycyjnych i zapożyczonych z epok dawno minionych.

W poszukiwaniach nowej formy ogrodu dominował raz nurt historyczny, innym razem przyrodniczy, kiedy indziej funkcjonalny, a czasem trudno było się doszukać wyraźnej przewagi którejs z wymienionych tendencji. Wspólną cechą ogrodów eklektycznych jest osobliwy sposób łączenia w jedną całość kompozycyjną elementów regularnych i swobodnych. Ani elementy swobodne nie były tam skomponowane w sposób typowo krajobrazowy lub naturalistyczny, ani elementy regularne nie były takie same jak we wcześniejszych epokach historycznych (rys. 11 i 12 B). Poziom artystyczny kompozycji eklektycznych bywał różny. Najlepsze charakteryzowały się dużą biegłością w zestawieniu różnorodnych elementów i doskonałym opanowaniem zasad kompozycyjnych pozwalającym na osiągnięcie zdumiewających nieraz efektów przy użyciu bardzo ograniczonych środków.

W ogrodach Białostockizny mało jest przykładów dobrych kompozycji eklektycznych. Dużo wyższy poziom osiągnęły na tym terenie eklektyczne budowle, wśród których wyróżniały się pałace fabrykanckie w Supraślu, Białymstoku, Dojlidach oraz pałac cesarski w Białowieży. Budynki o eklektycznej formie wznoszono również w parkach i ogrodach krajobrazowych. Formy eklektyczne cechowały również wiele budynków fabrycznych, domów mieszkalnych i kamienic.

Poszukując nowej formy ogrodu dokonywano różnorodnych eksperymentów, nie zawsze udanych. Często też z ambitnymi zamiarami nie szły w parze gust i umiejętności kompozycyjne, co prowadziło do rozwiązań o wątpliwej wartości estetycznej. W wielu ogrodach eklektyczna forma jest wyrazem po prostu nieporadności kompozycyjnej oscylującej pomiędzy przywiązaniem do geometrycznego porządkowania przestrzeni, potrzebami użytkowymi i chęcią przyozdobienia siedziby według nowej, krajobrazowej mody. W byłym województwie białostockim mamy do czynienia z całą grupą takich obiektów. Trudno nawet ocenić co w ich układzie jest wynikiem świadomego komponowania przestrzeni ogrodowej, a co dziełem przypadku. Do takich obiektów należą: Kąty koło Jasionówki (powstała w końcu XIX w.), Knorydy Średnie (przebudowano ok. poł. XIX w.), Krasna Wieś (powstała w XIX w.), Rozalin (założony w II poł. XIX w.), Słowiczyn (pocz. XX w.), Wandalin (założony ok. 1905 r.), Knorydy Podleśne, założono w k. XIX w. (hasło nr 69) i Hornostaje Cegielnia (hasło nr 44). W dużej mierze przypominały one te ogrody, które zostały częściowo przekomponowane w duchu krajobrazowym, lecz nie na tyle, aby znieść dominację formy regularnej i nadać elementom swobodnym zwartą formę.

Wzrost zainteresowania przeszłością wyraził się w ogrodach nie tylko czerpaniem z minionych epok motywów architektonicznych, ale także w formowaniu kompozycji przestrzennych kopiujących rozwiązania barokowe lub romantyczne (rys. 12 A i C).

Ciekawym przykładem historyzmu znajdującego odbicie w formie ogrodu było Jeżewo przebudowane po 1863 r. przez Jana i Michała Glogerów, a następnie przez Zygmunta Glogera (patrz hasło nr 56). Po zniszczeniu pałacu i ogrodu ozdobnego (co stanowiło formę represji za udział Glogerów w Powstaniu Styczniowym) do celów rekreacyjnych i reprezentacyjnych przystosowano tam dawny sad, w którym poprowadzono drogi spacerowe i dosadzono rośliny ozdobne. Przed wzniesionym obok dworem urządzono podjazd również otoczony roślinnością ozdobną.

Ten eklektyczny ogród nie kopiował co prawda żadnych historycznych układów przestrzennych, ale był za to przeznaczony do eksponowania kolekcji zabytkowych przedmiotów zgromadzonych przez właścicieli. Przy drogach poumieszczano zatem kule armatnie, różnego typu narzędzia i kamienie, które można było oglądać spacerując. Gromadzeniu i eksponowaniu kolekcji służyły też niektóre budynki dworskie - lamus, w którego ściany wmurowano medaliony z rozebranego pałacu i biblioteka. Dodatkową atrakcją założenia był odznaczający się ciekawą architekturą zespół zabudowań browaru.

Kompozycje o charakterze neobarokowym powstały w Krasnem (hasło nr 73), Sobolewie (hasło nr 131), Wandzinie (hasło nr 157) i Księżynie (hasło nr 79). O ile założony pomiędzy 1877 a 1908 r. ogród w Wandzinie był niewielkim ogrodem folwarcznym, to ogród przy folwarku sobolewskim cechuje już dużo większy rozmach kompozycji. W tej, powstałej w II poł. XIX w. kompozycji zwraca uwagę rozległy system alei dojazdowych prowadzących do tradycyjnie prostokątnego dziedzińca oraz użytkowego w większości i regularnego ogrodu.

Bardziej reprezentacyjny wygląd posiadało Krasne, założone przez Józefa Manteuffel - Szoęge w latach 1935 - 1937. Wyraźnie podkreślono tam główną oś kompozycji i wprowadzono regularną kompozycję do głównego wnętrza usytuowanego przed dworem. Tym elementom neobarokowym towarzyszyły swobodne nasadzenia w sąsiedztwie dworu, duże sady i grupy drzew leśnych, toteż całość kompozycji posiadała charakter eklektyczny.

Niewielki ogród w Księżynie towarzyszący podmiejskiej siedzibie Bernarda Zaczeniuka założony został ok. 1886 r. i miał użytkowo - ozdobny charakter. Prostokątne wnętrza sadu przecinała tam droga poprowadzona na osi

dworu, obsadzona po bokach krzewami ozdobnymi. Po przeciwnej stronie budynku znajdowały się kwietnik, grupa drzew i sadzawka.

Podobną formę prostokątnego użytkowo - ozdobnego wnętrza przeciętego drogą biegnącą na osi budynku spotykamy w ogrodzie przy willi Nikodema Hryckiewicza w Boufałowie, założonym po 1923 r.

Geometryczne podziały przestrzenne wykazujące podobieństwo do barokowych układów kwaterowych, ale wzbogacone o elementy skomponowane swobodnie występują w Markowszczyźnie (hasło nr 93), Rudakach (hasło nr 121), Czartajewie Podleśnym (hasło nr 33), Dębinie (hasło nr 34) i Marynkach (hasło nr 94). Podobny układ cechował założony po 1819 r. ogród folwarczny w Marylandzie koło Jasionówki (hasło nr 55).

Elementy neoromantyczne spotykamy w Bacikach Średnich (hasło nr 5). Dawny barokowy układ ogrodu folwarchnego został tam po 1890 r. przebudowany przez osiadłego tu na stałe Tadeusza Ciecierskiego, przy czym część kompozycji stanowił park leśny wyposażony w nowe różnogatunkowe nasadzenia, swobodne obwodnice dróg, drewnianą kaplicę wzniesioną na sztucznie podwyższonym kurhanie i w punkt widokowy zajmujący szczyt drugiego, podobnego kurhanu. Funkcje platformy widokowej pełnił tam ponadto wał usypany nie opodal dworu, markujący pozostałości dawnych fortyfikacji. Dwór obsadzono pnączami, otoczono swobodnymi grupami drzew i krzewów oraz kwietnikami. Romantyczny charakter miały też dwie rzeźby sfinksów stojące przed dworem. Zadumie i kontemplacji natury miały ponadto sprzyjać spacer po specjalnie urządzonych drogach biegnących przez sady i przez las do leśniczówki.

Z komponowaniem parków w oparciu o naturalne zbiorowiska leśne mamy również do czynienia w innych obiektach eklektycznych. Różnią się one od siebie zakresem przekształceń, jakim poddano lasy. Łączy je fakt, że części leśne sąsiadowały tam z innymi ogrodami o układzie w dużym stopniu regularnym, a i kompozycję części leśnej cechowało występowanie jakichś regularnych elementów. Najczęściej też całość założenia dzieliły na części proste drogi oraz rosnące obok nich aleje, szpalery lub żywopłoty. Tak było w skomponowanej po 1887 r. Majówce, stanowiącej rezydencję Mikołaja Kawelina. Wśród lasu wytyczono tam proste drogi, które następnie obsadzono alejami drzew i krzewów różnych gatunków. Drogi te oddzielały od siebie poszczególne części kompozycji: ogrody ozdobne, sad i część gospodarczą. Park sąsiadujący z pałacem wzniesionym na wzgórzu w zakolu rzeki Bobrowej skomponowano pozostawiając większość rosnących wcześniej drzew leśnych i wprowadzając pomiędzy nie liczne, różnogatunkowe grupy krzewów.

Park leśny w Stanku założony w latach 1892 - 1915 sąsiadował z eklektycznym pałacem Artura i Eugenii Hasbachów (hasło nr 134). Posadzono w nim wśród drzew leśnych sporo krzewów i przeprowadzono swobodne drogi spacerowe. Obok parku położone były użytkowe części założenia posiadające układ regularny.

W Józefowie, gdzie założony na pocz. XX w. park sąsiadował ze starym ogrodem użytkowym i przecięty był aleją biegnącą po przekątnej układu (hasło nr 58), z elementami regularnymi sąsiadowały swobodne nasadzenia skupiające się w otoczeniu dworu i wewnątrz otoczonych leśnymi drzewami wnętrz parkowych. Podobnie wyglądało Pawlinowo (hasło nr 108), gdzie sukcesywnie poszerzana w XIX w. kompozycja posiadała część leśną i ogród ozdobny sąsiadujący z dworem, wyposażony w regularny kanał. Cechy eklektyczne posiadał także założony na przełomie XIX/XX w. park w Jodłówce (hasło nr 57).

Stosunkowo nieznacznej ingerencji dokonano w lesie pętowskim, który stanowił naturalne uzupełnienie kompozycji składającej się poza tym z regularnych ogrodów użytkowych, prostokątnego dziedzińca oraz dworu poprzedzonego kolistym kwietnikiem otoczonym wyższymi nasadzeniami ozdobnymi (hasło nr 110).

Część leśną posiadał także ogród w Knorydach Podleśnych sąsiadujący ponadto bezpośrednio z lasem, a stanowiący przykład typowej kompozycji eklektycznej (hasło nr 69).

Duży park leśny założono także po 1892 r. przy letniej rezydencji Hasbachów w Majdanie Izbisku (hasło nr 48). Sąsiadował on z innymi ogrodami powstałymi na przełomie XIX/XX w.: z ogrodem ozdobnym (położonym obok dworu) i z sadem. Wskutek zniszczenia nie możemy dziś poznać w szczegółach tej rozległej kompozycji. Miała ona jednak bez wątpienia charakter eklektyczny.

Inne eklektyczne kompozycje ogrodowe powstały w Horodnianach (w latach 70 - tych i 80 - tych XIX w. (hasło nr 43) oraz w Ignatkach (w II poł. XIX w. - hasło nr 47) i w Aulsie (na przełomie XIX/XX w. (hasło nr 4). w sposób eklektyczny skomponowano też po 1915 r. nową część ozdobną w Czartajewie (hasło nr 32).

Styl eklektyczny dominował w przebudowanych i rozbudowanych przez mniszki prawosławne po 1901 r. ogrodach Różanegostoku (hasło nr 120). Różanystok wyróżniał się ponadto dużą liczbą wzniesionych przez mniszki eklektycznych zabudowań.

Innym obiektem zwracającym uwagę był wzniesiony w latach 1905 - 1907 pałacyk fabrykancki Hasbachów w Białymstoku - Dojlidach - przykład architektury powstałej pod wyraźnym wpływem secesji. Towarzyszyły mu inne budynki w tym samym stylu oraz niewielki ogród założony po 1890 r. O typowo eklektycznym charakterze (hasło nr 16).

Dużą umiejętność komponowania różnorodnych elementów widać było w ogrodach Kniaziówki i Nowosiólek.

W Kniaziówce połączono po 1890 r. duże wnętrza użytkowe otoczone szpalerami i alejami z niewielką lecz gustowną częścią ozdobną oraz ze starymi budynkami i ogrodzeniami folwarcznymi (hasło nr 68). Jednocześnie dokonano zmiany nazwy tego obiektu, co wyrażało aspiracje właścicieli do tytułu książęcego. Ze zmianą nazw przebudowywanych w XIX w. folwarków i siedzib dworskich spotykamy się dość często (m. in. w Dobromilu, Bogdańcu, Annopolu, Rozalinie). Nowe, przeważnie romantyczne nazwy towarzyszyły na ogół zmianie charakteru obiektu z użytkowego na ozdobny.

W Nowosiólkach na pocz. lat 80 - tych XIX w. powstały duże szkółki produkujące drzewa i krzewy owocowe i ozdobne. Reklamować je miał m. in. wygląd ogrodów często oglądanych z biegnącej obok szosy warszawskiej. Ogród ozdobny otaczający piękny dwór nie był tam zbyt duży. Uzupełniały go jednak nasadzenia ozdobne przy drogach i strumieniu oraz punkty widokowe na granicach założenia (hasło nr 100).

Eklektyzm cechował również kompozycje ogrodów mieszczańskich i wydaje się, że występował w tych ogrodach powszechnie. Trudno to jednak stwierdzić z całą pewnością, ponieważ większość tych ogrodów uległa zniszczeniu w czasie wojen lub została wchłonięta przez nowe dzielnice rozrastających się miast.

Przykładem eklektycznego ogrodu mieszczańskiego jest ogród Piekarskich w Białymstoku, założony ok. poł. XIX w. przez Piotra Piekarskiego, dzisiaj również prawie doszczętnie zniszczony (patrz hasło nr 10). Eklektyczny charakter nosiły ogrody fabrykantów białostockich: Kommicku'a na Antoniuku, Trylinga przy ul. Lipowej, Steina przy ul. Artyleryjskiej, Beckera przy ul. Świętojańskiej, a także ogród ziemian Kościów przy ul. Słonimskiej oraz urządzony w latach 80 - tych XIX w. ogród Rozkosz w Lesie Zwierzynieckim.

Przemysłowe miasto, gdzie liczył się każdy metr kwadratowy gruntu, nie pozwalało na zbytne przyozdabianie otoczenia fabryk, chociaż i tutaj sadzono drzewa przynajmniej przy drogach i ogrodzeniach. Znacznie większe możliwości komponowania zieleni towarzyszącej zakładom i budowom przemysłowym istniały poza miastem. Tam gdzie budynki przemysłowe sąsiadowały bezpośrednio z siedzibami dworskimi otaczano je na ogół nasadzeniami stanowiącymi przedłużenie kompozycji ogrodów czy parku. Nawet większe kompleksy zabudowań przemysłowych stały się wówczas integralnymi częściami kompozycji założeń dworsko - ogrodowych. Za przykład mogą tu służyć budynki gorzelni w Pietkowie (hasło nr 111), gorzelnia i kaflarnia w Pokaniewie (hasło nr 116) i zabudowania browaru jeżewskiego (hasło nr 56).

Przy fabrykach stojących z dala od siedziby nasadzenia ozdobne były na ogół dość skromne, chyba że zakład lokalizowano w starym ogrodzie dworskim zmieniając przy tym całkowicie funkcje terenu, jak to miało miejsce np. w Dobrzyniewie Fabrycznym (hasło nr 37).

Istnieją jednak przykłady fabryk, którym towarzyszyła bogatsza oprawa roślinna i przy których powstały rozmaite kompozycje ogrodowe. Do takich należały: fabryka w Świnobrodzie założona przed 1892 r. (hasło nr 145) i w Topolach, zakładana od 1856 r. (hasło nr 149). Prowadziły do nich długie aleje wysadzone drzewami i krzewami. Obok budynków rosły inne aleje i szpalery oraz swobodne grupy krzewów, a część tej roślinności odbijała się w lustrach stawów. Nowe potrzeby zrodziły też nowe rodzaje ogrodów i kompozycji zieleni. Oprócz parków miejskich oraz zróżnicowanych zieleńców i zadrzewień towarzyszących fabrykom, ulicom i budynkom miejskim powstawały także arboreta, parki dendrologiczne, ogrody botaniczne czy wreszcie rezerваты przyrody. Równolegle z parkiem pałacowym powstał pierwszy na tych terenach rezerwat w Białowieży, zaprojektowany przez Józefa Paczoskiego.

Nowym kierunkom i tendencjom w sztuce i architekturze towarzyszyło coraz bardziej wyraźne odchodzenie od eklektycznych form ogrodów. Mimo to pojawiały się one jeszcze, chociaż w nieco innej postaci w okresie międzywojennym.

Przykładem takiego ogrodu łączącego na sposób eklektyczny regularny podział terenu na części funkcjonalne i regularny układ ogrodów użytkowych z naturalistyczną w dużej mierze i eksponującą stare okazy drzew kompozycję części ozdobnej jest ogród założony ok. 1921 r. przy siedzibie Nadleśnictwa Białowieży (hasło nr 7).

5. Style i kierunki XX wieku

a. secesja

Pośród rozmaitych poszukiwań nowej formy wyrazu na przełomie XIX/XX w. ukształtował się w sztuce dekoracyjnej styl secesji, będący zasadniczym przeciwieństwem historyzmu. Podstawowym źródłem inspiracji secesyjnej była żywa roślina w całym bogactwie kształtów i kolorów.

Kierunek ten znalazł szerokie zastosowanie w architekturze miejskiej - pałacach i willach fabrykanckich, kamienicach i budowlach użyteczności publicznej. Wkroczył też do budynków sakralnych i wywarł duży wpływ na kompozycje ogrodowe.

Preferował przeniesienie się zieleni i architektury, czego wyrazem miały być między innymi spowite w roślinność kamienice - ogrody. Operował małymi, kameralnymi wnętrzami, których atrybutem była różnogatunkowa, bujna i splątana roślinność. Wyraził się też komponowaniem zawiłych, splątanych dróg ogrodowych, zacisznych nisz, zakątków i altan oplecionych pnączami. W sposób naturalistyczny zestawiał kompozycje roślinne i często nawiązywał do ogrodów kaligraficznych. Lubował się w nastrojach melancholijnych, krajobrazach jesiennych i zimowych. Ogród secesyjny stwarzać miał warunki do indywidualnego kontaktu z naturą i prowokował do fascynacji bogactwem form roślinnych.

Założenia tego stylu najwierniej realizowane były w małych ogrodach miejskich, przy kamienicach i willach. Wydaje się, że znalezienie przykładów większych ogrodów realizujących w pełni założenia secesji jest bardzo trudne, jeżeli nie niemożliwe. Na ogół pojawiają się tam oprócz motywów secesyjnych także eklektyczne lub czysto naturalistyczne. Częściej więc można mówić tylko o wpływie stylu secesyjnego na sposób kształtowania wnętrza, dróg i kompozycji roślinnych.

Jedynym znanym dziś przykładem ogrodu secesyjnego z terenu byłego województwa białostockiego jest kompozycja powstała po 1905 r. przy fabrykanckim pałacu Buchholtzów w Supraślu (hasło nr 140). Pięknej secesyjnej architekturze towarzyszyła tam bogata roślinność ocieniająca i przysłaniająca gęste drogi ogrodowe prowadzące od ukrytych w zieleni ławek, do sadu, altany stojącej obok pałacu i niewielkiego, kolistego wnętrza, w którym pod zwisającymi gałęziami drzew stała rzeźba Flory. Niewielki teren ogrodu otoczony był wysokim parkanem, co podkreślało kameralność i ekskluzywność tej kompozycji.

Mimo że nie zachowały się inne przykłady ogrodów secesyjnych, można przypuszczać, że było ich więcej, zwłaszcza w miejscach, gdzie musiały towarzyszyć wznoszonej w duchu secesyjnym architekturze. Powstała po nich tradycja sadzenia pnączy przy budynkach, altanach i ogrodzeniach, a także bujna roślinność niektórych ogrodów przydomowych, nie odznaczająca się jednak dziś określoną kompozycją.

b. styl zakopiański i „dworkowy”

Wiek XX przyniósł też rozwój kolejnych stylów architektonicznych - podobnie jak secesja - znajdujących częściowe odbicie w kompozycjach ogrodów.

Nawiązujący do rodzinnych tradycji budownictwa góralskiego styl zakopiański, powstały na pocz. XX w. był na terenie Białostocczyzny mało popularny. Spotykamy tu tylko pojedyncze budynki w stylu zakopiańskim, jak plebania w Białowieży (nadające *polski charakter* rosyjskiej uprzednio kompozycji parku dyrekcyjnego), plebania w Różanymstoku i szereg domów w białostockiej dzielnicy Antoniuk. Nie spotykamy natomiast charakterystycznych dla tego stylu kompozycji ogrodowych zawierających elementy zapożyczone z krajobrazu górskiego.

Podobnym nawiązaniem do tradycji rodzinnych charakteryzował się *dworkowy* styl lat 20 - tych. Budynom wznoszonym w tym stylu towarzyszyły często ogrody o formach zbliżonych do ogrodów secesyjnych lub kompozycje ogrodowe stanowiące kontynuację kompozycji ogrodów włoskich. Dawała się tam zauważyć wyraźna osiowość obejmująca podjazd, dwór i główne wnętrza ogrodowe (salon ogrodowy), a często także prospekt widokowy.

Również i ten styl jest słabo reprezentowany w ogrodach województwa białostockiego. W stylu dworkowym wzniesiono m. in. liczne plebanie oraz kilka innych budynków w Knyszynie i Różanymstoku. Zakładane przy nich ogrody nie przyjmowały form właściwych dla tego kierunku.

W Różanymstoku (hasło nr 123) budynki w stylu dworkowym wzniesione zostały obok ukształtowanej już rozległej kompozycji ogrodowej, a otaczające je wnętrza ogrodowe miały charakter bardziej użytkowy niż ozdobny, toteż ich układ przestrzenny zbliżony był do rozwiązań eklektycznych. Podobnie przedstawiały się kompozycje ogrodów plebańskich.

Być może przykłady typowych dla stylu dworskiego kompozycji ogrodowych dałoby się znaleźć przy willach miejskich. Tego typu ogrody miejskie jednak w większości albo uległy zniszczeniu, albo po 1939 r. zostały przystosowane do pełnienia funkcji użytkowych.

c. modernizm

Style i kierunki XIX w. oscylowały pomiędzy buntem przeciw geometryzacji przestrzeni (styl krajobrazowy, naturalizm), zachowywaniem tradycyjnych form regularnych (ogrody kwaterowe), okresowymi nawrotami do kompozycji geometrycznych (historyzm) oraz próbami pogodzenia form regularnych i swobodnych (eklektyzm).

Kolejny bunt przeciw formom geometrycznym przyniosła na pocz. XX w. secesja. Modernizm, który przyszedł po niej, był kolejnym zwrotem w kierunku geometryzacji.

Modernizm stanowił odpowiedź na potrzeby rozwijających się aglomeracji miejskich, wymagających dużych powierzchni zieleni, obszernych parków publicznych wyposażonych w odpowiedni program użytkowy oraz licznych ogrodów przydomowych i osiedlowych.

U podstaw modernizmu legła synteza stylu architektonicznego i krajobrazowego - synteza usiłująca porządkować całość funkcji, jaką miała pełnić. Funkcjonalizm ten doprowadził do powstania różnych rodzajów kompozycji modernistycznych. Inaczej wyglądały parki publiczne, inaczej ogrody willowe i przydomowe, inaczej bulwary i prospekty przecinające układ urbanistyczny, a jeszcze inaczej zieleń osiedlowa i towarzysząca budynkom publicznym.

Za cechy charakterystyczne dla modernizmu uważa się geometryzację planu (niekoniecznie idącą w parze z podziałami przestrzennymi ogrodu na mniejsze wnętrza) połączoną ze swobodnym układem nasadzeń, wód i wnętrz zajmujących przestrzenie podzielone przez regularne drogi i place. Parki modernistyczne przecinały szerokie aleje i prospekty, których regularna kompozycja sąsiadowała z krajobrazowymi wnętrzami i masywami zadrzewień lub lasów. Wśród drzew pojawić się mogły geometrycznie rozplanowane gabinety lub większe wnętrza wyposażone w atrakcyjne elementy architektoniczne, baseny czy rzeźby. We wnętrzach urządzano amfiteatry i punkty widokowe oraz różane ogrody skalne, rabaty bylinowe, sadzawki i baseny z roślinami wodnymi, a nawet całe kolekcje botaniczne. Nowe formy otrzymała również architektura ogrodowa. Jej proste, funkcjonalne kształty uzupełniała różnorodność form roślinnych przeplatających się z murkami oporowymi, schodami, pergolami, trejażami, altanami, pełnymi i ażurowymi ogrodzeniami oraz z różnymi nawierzchniami dróg ogrodowych. Stosowano współczesne techniki budowlane i nowe materiały, a zwłaszcza szkło pozwalające na wyraźniejsze powiązania widokowe wnętrz budynków z ogrodem. Rozpowszechniano nowe gatunki i odmiany roślin, starano się formować kompozycje roślinne atrakcyjne nie tylko w sezonie wegetacyjnym, ale także zimą.

Najpiękniejsze przykłady stylu modernistycznego znajdujemy na Białostocczyźnie w parkach miejskich. Na czoło wysuwają się tu dwa modernistyczne parki Białegostoku - Park Planty (hasło nr 13) i Park Zwierzyniecki (hasło nr 15), oba założone na terenie dawnych zwierzyńców wchodzących w skład rozległej rezydencji Branickich, przy czym Park Zwierzyniecki ulokowany w dawnym Lesie Zwierzynieckim miał charakter parku leśnego. Oba posiadały regularny układ komunikacyjny łączący proste prospekty z kolistymi i eliptycznymi obwodnicami oraz łukowato biegnącymi drogami prowadzącymi do bocznych wnętrz. Szerokim drogą głównego prospektu towarzyszyły tam geometryczne trawniki, kwietniki, szpalery i fontanny. Roślinność skomponowano w części naturalistyczne, a we wnętrzach geometrycznych regularnie. Spotykamy tam też inne charakterystyczne dla modernizmu elementy. Piękną, rozplanowaną na kilku tarasach różankę. Plan białostockich wyposażono w regularny układ dróg i schodów, „basen” z roślinami wodnymi ozdobiony rzeźbą praczek dłuta Horno Popławskiego oraz w trejaże i skonstrastowano z kwietnikami nasadzenia roślin iglastych. W bocznych partiach Plant eksponowano bogaty zestaw gatunków roślin, urządzono dwa kwadratowe, regularnie rozplanowane gabinety, ale też były tam i obła sadzawka skryta wśród drzew i krzewów, i rabata bylinowa na niewielkiej skarpie, i zaciszne miejsca otoczone swobodnymi grupami roślin izolującymi od tłumu i hałasu. Na obrzeżach Parku Zwierzynieckiego ulokowano obiekty sportowe, rozrywkowe i dydaktyczne. We wnętrzach można było odnaleźć miejsca spokojne, naturalne stawy i stare leśne drzewa.

Długo oczekiwana niepodległość stanowiła dodatkowe źródło inspiracji, toteż w parkach pojawiły się elementy nawiązujące do tradycji narodowych i walk niepodległościowych. W Parku Zwierzynieckim takimi elementami były 3 dęby zasadzone w 1921 r. dla upamiętnienia Konstytucji 3 Maja oraz pomnik ku czci poległych oficerów i żołnierzy 42 pułku piechoty, a także cmentarz poległych w 1920 r. żołnierzy, który oprócz symbolicznego ołtarza - pomnika otrzymał atrakcyjną oprawę roślinną. Oprócz tego w obrębie parku mieścił się pięknie zakomponowany cmentarz ewangelicko - augsburski.

Podobne elementy spotykamy i w innych parkach miejskich, które w latach 20 - tych lub 30 - tych przebudowano w duchu modernistycznym. W parku miejskim w Supraślu przekomponowanym w 1925 r. ustawiono obelisk z orłem rozwijającym skrzydła do lotu, symbolizującym Odrodzenie Państwa Polskiego (hasło nr 141).

Po 1925 r. przekształcono w podobnym duchu zieleniec w Supraślu powiązany z nowym Domem Ludowym. Niestety został on ponownie przebudowany po II wojnie światowej i jego obecna kompozycja niewiele ma wspólnego z dawnym układem.

Innym parkiem białostockim, którego części nadano modernistyczny kształt jest Park Stary (hasło nr 14), przebudowany po 1935 r.

Na osi wzniesionego w latach 1936 - 1938 Domu Ludowego (obecnego teatru) poprowadzono tam szeroki ciąg spacerowy z kwietnikami i basenem. Po obu stronach tego ciągu posadzono szpalery topolowe, a w pozostałych partiach ogrodu dokonano nowych nasadzeń uzupełniających stare. Skorygowano także przebieg niektórych dróg spacerowych.

Poza Białymstokiem i Supraślem parkiem modernistycznym mogło się szczycić tylko jedno jeszcze miasto województwa - Bielsk Podlaski. W przeciwieństwie do parków białostockich zakładanych z udziałem profesjonalnych projektantów i artystów, takich jak Jan i Jarosław Girinowie, Stanisław Życieński - Zadora, Stanisław Gralla, Jakub Juszczak i Stanisław Horno-Popławski, park bielski był dziełem artystów domorosłych. Wskutek tego powstała tu w latach 20 - tych kompozycja stała na znacznie niższym poziomie. Założony nad rzeką i w otoczeniu średniowiecznego grodziska park bielski został wydatnie zniszczony w czasie II wojny światowej, a po wojnie przebudowany i zagospodarowany na sposób współczesny. Nowy układ zatarł ślady starego i z tego powodu pierwotna kompozycja tego obiektu jest mało znana.

W ogrodach zakładanych przy willach i domach mieszkalnych następowała miniaturyzacja i kameralizacja elementów i rozwiązań stosowanych w parkach modernistycznych. Sposób urządzania wnętrza niektórych małych ogrodów nawiązywał też do japońskiej sztuki ogrodowej, a zwłaszcza do miniaturowych kompozycji skał, kamieni i pojedynczych dekoracyjnych roślin.

Ciekawy typ modernistycznego ogrodu willowego musiał być na Białostocczyźnie wielką rzadkością, a wśród zachowanych do dziś kompozycji ogrodowych nie znajdujemy żadnego założenia tego typu.

Jedną z charakterystycznych cech okresu modernistycznego był rozwój kultury ogrodniczej, owocujący nie tylko upowszechnieniem wiedzy ogrodniczej, ale także wprowadzeniem do ogrodów wielu kolejnych gatunków i odmian. W Białymstoku władze oświatowe zorganizowały na miejscu zlikwidowanego ogrodu Rozkosz Miejski Ogród Szkolny podzielony na działki uprawiane przez współzawodniczące ze sobą szkoły. Popularyzowano tam mało-znane idee rozwoju polskiego jedwabnictwa w oparciu o drzewa morwowe. Spopularyzowano też topolę włoską. Morwami i topolami przyozdobiono więc najpierw Miejski Ogród Szkolny, a następnie otoczenie zbudowanych wówczas szkół powszechnych (nr 2, 7 i 8). Wysokie topole tych ogrodów szkolnych górowały odtąd nad sąsiadującą z nimi parterową zabudową miasta. Szkołom towarzyszyły także założone wówczas użytkowe ogródki dydaktyczne.

W myśl zalecenia władz oświatowych ogródki szkolne zakładano w okresie międzywojennym również przy szkołach wiejskich, gdzie czasem powstawały też większe kompozycje (m. in. w Jałowie i Dobrzyniewie Dużym).

Od 1926 r. wg projektu Oskara Sosnowskiego realizowana była koncepcja kościoła św. Rocha - pomnika odzyskania Niepodległości. Ten najwybitniejszy architekt polski doby międzywojennej realizował tu swój program architektury związanej z naturą. Bryła budowli była naturalnym przedłużeniem wyniosłego wzniesłego porośniętego starodrzewem w części pochodzącym z dawnego cmentarza grzebalnego św. Rocha, założonego jeszcze przez Jana Klemensa Branickiego, a w części z pozostały z winnicy przy Altarii. Sam kościół ukształtowany został na podobieństwo skały zbudowanej z kryształu, wyłaniającej się z zielonych stoków, nad którą górowała umieszczona na iglicy statua Matki Boskiej - Królowej Korony Polskiej. W otoczeniu budowli, pomiędzy starymi klonami i lipami oraz świeżo posadzonymi krzewami ozdobnymi, pnącymi różami i winoroślami wiły się kręte schody wiodące do kościoła. Pnącza wspinały się po ścianach budynków i ogrodzeń. Krętość schodów sugerowała istniejące nierówności terenu, a wrażenie to potęgować miały ciosy kamienia wmurowane w podstawę sztucznych obwałowań. Zieleń śmiało skomponowana z żelbetonem stanowiła w tych czasach wielkie novum. Ogromną bryłę budowli umiejętnie powiązano z barokowym prospektem ulicy - alei Lipowej, która w tym momencie nabrała charakteru głównej ulicy miasta. Na jej osi usytuowano reprezentacyjną bramę kościelną o formie nawiązującej do Ostrej Bramy, a ponad nią umieszczono rzeźbę Dobrego Pasterza jakby ogarniającego ramionami podążających ulicą ludzi. Jednocześnie obsadzono lipami ul. św. Rocha oraz dokonano nasadzeń w rejonie ul. Dąbrowskiego. Była to jedna z najciekawszych modernistycznych koncepcji okresu międzywojennego, która mogłaby wywierać duży wpływ na szereg późniejszych rozwiązań

kompozycyjnych. Nie została ona niestety w pełni zrealizowana. Przeszkodziły temu śmierć Sosnowskiego i wybuch II wojny światowej.

d. socrealizm

Kierunek ten powstał w Związku Radzieckim wraz z budową pierwszych dużych parków kultury i wypoczynku. Propagował on społeczny typ kompozycji ogrodowych przeznaczonych dla dużej liczby mieszkańców wielkich ośrodków miejskich i przemysłowych. W parkach kultury i wypoczynku miały być zaspokajane bardzo różnorodne potrzeby, toteż parki te pełniły jednocześnie funkcje rekreacyjne, rozrywkowe, kulturalne, oświatowe i polityczne. Kompozycja parków socrealistycznych powstawała podobnie jak w modernizmie w wyniku syntezy układów regularnych i krajobrazowych, ale dawało się tu zauważyć wyraźny krok w stronę większej geometryzacji. W szczególności różnice były jeszcze bardziej widoczne. Proste, funkcjonalne urządzenia zastąpiły socrealistyczne budowle i dekoracje. Na osiach pojawiły się monumentalne budynki i pomniki, a nawet drobne elementy stanowiące wyposażenie ogrodu (takie jak ławki, lampy, schodki i murki) cechowały się znaczną reprezentacyjnością i dominacją formy nad funkcją.

W późniejszych parkach kultury i wypoczynku zakładanych na terenie Polski panuje już długo większy umiar i można obserwować zwrot w stronę rozwiązań bardziej funkcjonalnych. Stąd parki te są mniej socrealistyczne i prezentują szereg rozwiązań, do których pasuje jedynie miano stylu współczesnego.

W regionie byłego województwa białostockim takich parków nie ma. Pod wpływem socrealizmu powstały tu tylko nieliczne budowle ogrodowe (np. baseny z fontannami i amfiteatr w Parku Planty) oraz *Pomnik Wdzięczności Żołnierzom Armii Radzieckiej* wzniesiony na głównej osi Plant w 1951 r. - dzieło rzeźbiarzy Ślusarczyka i Danki.

Innymi objawami uspołecznienia terenów zieleni było urządzenie zieleni osiedlowej i ulicznej oraz poszerzenie programu funkcjonalnego parków, w których lokowano place zabaw, estrady i urządzenia sportowe. Pod wpływem tych tendencji powstała też niewielka ekspozycja zoologiczna w Parku Zwierzynieckim.

Ok. 1949 r. wraz z likwidacją handlu prywatnego rozpoczęto akcję likwidacji targowisk na rynkach miejskich, gdzie masowo zaczęto urządzać zieleńce oraz stawiać pomniki i obeliski upamiętniające przede wszystkim wydarzenia związane z okresem II wojny światowej. Te publiczne zieleńce miały na ogół układ bardzo schematyczny, odzwierciedlający upodobania domorosłych projektantów. Bywały przeładowane roślinnością i w większości nie posiadały wielkich walorów estetycznych. Znacząca była przy tym ilość tych kompozycji, które wcześniej lub później zajęły rynki wszystkich ośrodków miejskich województwa. Nasilenie akcji zakładania takich zieleńców obserwujemy w latach 1949 - 1953, jednak trwała ona, choć w mniejszym nasileniu, do lat 70 - tych.

e. kierunki współczesne

Obecnie mamy do czynienia ze zjawiskami stanowiącymi kontynuację wcześniej powstałych idei i tendencji.

Rozwinięciem kierunków funkcjonalnych i idei socrealistycznych podkreślających społeczne funkcje zieleni są tereny zieleni osiedlowej, ogródki działkowe, ochronne pasy zieleni przy zakładach przemysłowych oraz miejskie i podmiejskie ośrodki sportowe i rekreacyjne. Nie odznaczają się one jednak na Białostocczyźnie szczególnymi walorami kompozycyjnymi, podobnie jak założony w okresie powojennym park osiedlowy w białostockiej dzielnicy Antoniuk. Zupełnie przypadkowy, ubogi układ przestrzenny tego parku powstał bez żadnej koncepcji kompozycyjnej. Drugim parkiem powojennym Białegostoku jest Park Centralny założony w latach 60 - tych w miejscu cmentarza żydowskiego, ale po całkowitej niwelacji terenu i usunięciu starej roślinności. Kompozycja tego parku również nie stanowiła dużego osiągnięcia sztuki ogrodowej.

W połowie lat 70 - tych wzbogacono jego program o pomnik Bohaterów Ziemi Białostockiej, Teatr Lalek i amfiteatr oraz park powiększono przyłączając wzgórze św. Marii Magdaleny porośnięte osiemnastowiecznymi drzewami otaczającymi kaplicę.

Rozwinięciem idei ochrony przyrody są w dobie współczesnej rezerваты, parki narodowe oraz parki, których zadaniem jest ochrona i umiejętne kształtowanie rozległych krajobrazów naturalnych i kulturowych. Te ostatnie nazywane są najczęściej parkami krajobrazowymi, chociaż nazwa ta budzi szereg kontrowersji, ponieważ sugeruje podobieństwo, a nawet tożsamość tych założeń z krajobrazowymi parkami XIX w.

Jedynym parkiem narodowym byłego województwa pozostaje do dziś Białowieski Park Narodowy powstały w 1932 r. W oparciu o utworzone w 1921 r. nadleśnictwo Rezerwat.

Idea ochrony krajobrazu naturalnego i kulturowego nie znalazła tu jeszcze zastosowania. Projektuje się jednak utworzenie parku krajobrazowego Puszczy Knyszyńskiej, obejmującego północną część województwa. Jeden z naj-

popularniejszych współczesnych kierunków w sztuce ogrodowej, a mianowicie kierunek architektoniczno - krajobrazowy w byłym województwie białostockim nie znalazł zastosowania zapewne ze względu na niewielką liczbę założonych tu w okresie powojennym parków czy większych ogrodów. Na niewielkich zieleniach Białegostoku, które powstały po wojnie oraz w ogrodach przydomowych i w zieleni osiedlowej dominują przypadkowość, funkcjonalizm lub układy regularne nie posiadające wyraźnych cech stylowych. Korzystnie wyróżnia się tylko otoczenie kilku nowszych budynków użyteczności publicznej, przy których założono zielen w latach 70 - tych (Teatru Lalek, Rozgłośni Polskiego Radia, Hali Sportowej Akademii Medycznej).

Istotnym osiągnięciem czasów współczesnych jest ochrona zabytkowych założeń ogrodowych idąca w parze z ochroną przyrody i nasilającymi się tendencjami do ochrony krajobrazów naturalnych. Pierwsze próby zabezpieczenia i renowacji zabytków ogrodowych podejmowane były przez urzędy konserwatorskie już w okresie międzywojennym. Zniszczenia wojenne i powojenne dewastacje poczyniły jednak w parkach Białostoczczyzny wielkie spustoszenia. Od lat 70 - tych podejmowane są działania zmierzające do ochrony większej liczby zabytkowych kompozycji tego terenu, nie widać jednak na tym polu większych osiągnięć. Mimo objęcia licznych obiektów ochroną konserwatorską nie podejmuje się tam na ogół prac renowacyjnych.

Mimo że część obiektów posiada opracowane dokumentacje projektowe, tylko w nielicznych podjęto prace renowacyjne i to bardzo ograniczone w stosunku do zamierzeń projektowych. Takimi obiektami są Rudka, Choroszcz, Park Branickich w Białymstoku, ogród przy Pałacu Hasbachów w Białymstoku - Dojlidach, park pałacowy w Białymstoku - Dojlidach i park pałacowy w Białowieży. Ten ostatni jest obecnie najlepiej utrzymanym parkiem województwa. Konkurują z nim jedynie miejskie parki Białegostoku - Park Planty, Park Zwierzyniecki, Park Stary. Na rozpoczęcie prac renowacyjnych lub ich kontynuację oczekują nadal Park Branickich w Białymstoku, park pałacowy w Białymstoku - Dojlidach, parki w Bobrze Wielkiej, Makowlanach, Rudce, Choroszczy, Zabłudowie i Stelmachowie. W stosunku do pozostałych kompozycji ogrodowych nie podjęto żadnych kroków zmierzających do ich zabezpieczenia lub renowacji nawet w zakresie opracowania dokumentacji projektowej.

IX. KLASYFIKACJA I TYPOLOGIA POZNANYCH OBIEKTÓW

Omawiając dzieje kompozycji województwa białostockiego posłużono się klasyfikacją opracowaną specjalnie dla obiektów tego terenu i uwzględniającą ich cechy specyficzne.

Obiekty klasyfikuje się w zależności od funkcji, charakteru miejsca i siedziby, której towarzyszyły oraz w zależności od rodzaju układu przestrzennego.

Pod względem funkcji kompozycje te dzielą się najogólniej na ogrody ozdobne, ogrody użytkowe, ogrody ozdobno - użytkowe oraz kompozycje zieleni nie będące ogrodami a towarzyszące komunikacji, architekturze, zakładom przemysłowym, cmentarzom bądź innym obiektom.

Nazwą park określa się duże założenia o swobodnej lub w wyjątkowych wypadkach klasycystycznej kompozycji ozdobnej. Park jest zatem rodzajem ogrodu ozdobnego.

W zależności od charakteru miejsca i rodzaju siedziby, której towarzyszyły (a częściowo także w zależności od zajmowanej powierzchni) podzielono poznane kompozycje ogrodowe na następujące rodzaje:

- zamkowe (towarzyszące zamkom obronnym i ufortyfikowanym rezydencjom magnackim) i niewielkie kompozycje ozdobne lub użytkowe;
- pałacowe (towarzyszące rezydencjom królewskim, magnackim i pałacom bogatej szlachty), obszerne, reprezentacyjne kompozycje o dominujących funkcjach ozdobnych.
- dworskie (towarzyszące siedzibom szlacheckim, bogatym siedzibom urzędników i administratorów dóbr państwowych oraz dworom i pałacom fabrykanckich); mniej lub bardziej obszerne i reprezentacyjne kompozycje pełniące funkcje zarówno ozdobne jak użytkowe.
- folwarczne (towarzyszące folwarkom dóbr prywatnych, królewskich i państwowych); kompozycje różnej wielkości, nie pełniące funkcji reprezentacyjnych, o dominujących funkcjach użytkowych.
- klasztorom (towarzyszące klasztorom i zgromadzeniom zakonnym różnych wyznań); różnej wielkości kompozycje przynajmniej w części reprezentacyjne i ozdobne.
- kościelne i plebańskie (towarzyszące świątyniom i plebaniom); różnej wielkości kompozycje ozdobne i ozdobno - użytkowe.
- miejskie (osadzone w układzie urbanistycznym); ozdobne parki i zielenie publiczne.

- fabryczne (towarzyszące zakładom produkcyjnym); kompozycje na ogół nie będące ogrodami, gdyż kompozycja zieleni pełni funkcje ochronne i estetyczne.
- przydomowe (towarzyszące willom i domom fabrykantów, urzędników, mieszczan itp.); różnej wielkości, na ogół niezbyt duże kompozycje ozdobne lub ozdobno - użytkowe.

Klasyfikacja obiektów w byłym województwie białostockim pod względem kompozycyjnym nastrocza wiele trudności. Nie można tu trzymać się ściśle podziałów i charakterystyk przyjętych dla ogrodów polskich przez Gerarda Ciołka i Janusza Bogdanowskiego, chociaż na ile to było możliwe starano się nie odbiegać od ogólnie przyjętej klasyfikacji. Niemniej wyróżniono kilka typów kompozycji nie występujących u tych autorów a charakterystycznych, jak się wydaje, dla Białostocczyzny.

Zasadnicze trudności klasyfikacyjne wynikają ze złego stanu zachowania większości obiektów województwa, co nie pozwala na uściślenie przyjętych podziałów na podstawie wystroju wnętrz ogrodowych i drobnych kompozycji roślinnych. z konieczności więc charakterystyka stylów i typów kompozycji oparta została na podziałach przestrzennych ogrodów, układach ich osi kompozycyjnych, układach komunikacyjnych i funkcjach poszczególnych części obiektów. w późniejszych epokach historycznych starano się także uwzględnić sposób formowania kompozycji roślinnych.

Rozwój sztuki ogrodowej przebiegał na ogół dość płynnie, bez nagłych rewolucyjnych przemian, toteż na styku wielkich epok mamy najczęściej do czynienia z ewolucyjnymi przemianami ogrodów i przemieszanie cech właściwych starej i nadchodzącej epoce. Niejednokrotnie też stare wzorce kompozycyjne utrzymują się w jakiejś liczbie założeń jeszcze długo po zmierzchu epoki, w której powstały. Wprowadzone w jednej epoce wzorce organizowania przestrzeni mogą być także przejęte i zachowane w epoce następnej, ulegając tylko modyfikacjom. Najlepszych przykładów tego zjawiska dostarcza rozwój kompozycji kwaterowych trwający od średniowiecza aż po wiek XX.

Tego rodzaju zjawiska oraz różnorodność kompozycji ogrodowych powodują, że każda klasyfikacja będzie w pewnej mierze sztuczna i nieściśła, zwłaszcza w odniesieniu do obiektów powstałych w okresach przejściowych oraz obiektów przebudowanych, w których sąsiadują ze sobą elementy powstałe w różnym czasie.

Ponieważ jednak każda z wielkich epok czerpiąc wzory z okresów poprzednich przynosiła jednocześnie nowe idee i sposoby organizowania przestrzeni oraz nowe techniki i umiejętności ogrodnicze, klasyfikacji omawianych kompozycji ogrodowych dokonano w układzie chronologicznym, starając się scharakteryzować przemiany kompozycji ogrodowych w poszczególnych epokach.

1. Rodzaje zabytkowych kompozycji ogrodowych województwa

Kompozycje średniowieczne:

- kompozycje „naturalne” - wykorzystujące przy znikomym stopniu ingerencji człowieka elementy naturalnego krajobrazu (gaje, lasy, źródła, łąki, pojedyncze drzewa itp., często mające znaczenie kultowe), służące do celów rekreacyjnych, polowań i rozrywek.
- ogrody jednonętrzowe - użytkowe lub ozdobne, nie posiadające poza podziałem na grzędy określonej kompozycji wewnętrznej i nie związane kompozycyjnie z zabudowaniami.
- ogrody kwaterowe - ozdobne, użytkowe lub ozdobno - użytkowe, nie związane kompozycyjnie z zabudowaniami, podzielone w sposób geometryczny na różnej wielkości i często różnego kształtu kwatery.

Kompozycje renesansowe: wieloczęściowe (posiadające dwie lub więcej części funkcjonalnych z wyodrębnionymi ogrodami, rozmieszczonych w odległości wzroku, najczęściej na sąsiednich wzniesieniach) i pojedyncze (w których jednej siedzibie towarzyszy jeden lub kilka ogrodów).

- ogrody kwaterowe - nie związane kompozycyjnie z architekturą, podzielone na kwadratowe lub prostokątne kwatery o zbliżonej wielkości, które odgrywają równorzędną rolę w przestrzeni i posiadają zbliżone funkcje; ozdobne (ogrody kwiatowe, różanki i inne), ozdobno - użytkowe (ogród włoski) lub użytkowe.
- ogrody kwadratowe - o czterech kwadratowych kwaterach oddzielonych drogami krzyżującymi się w centrum układu.
- ogrody siedzib sześciokwadratowych - wypełniające poszczególne części terenu siedziby i różniące się w poszczególnych częściach funkcją oraz sposobem podziału na kwatery.
- ogrody o kwaterach prostokątnych - ozdobne, użytkowe lub ozdobno - użytkowe.
- ogrody szachownicowe - podzielone na równej wielkości kwadratowe lub zbliżone do kwadratu kwatery ułożone szachownicowo.

- zwierzyńce i kompozycje „naturalne” - zbliżone do średniowiecznych towarzyszące większym siedzibom posiadającym na ogół jeden lub kilka ogrodów.

Kompozycje barokowe: regularne, wykazujące ścisły związek kompozycyjny z architekturą, podporządkowane geometrycznym zasadom kompozycyjnym panującym w architekturze o wyraźnie zaakcentowanych głównych osiach kompozycyjnych.

- ogrody kwaterowe - podzielone na zbliżone wielkości kwadratowe lub prostokątne kwatery (niekiedy ułożone szachownicowo), zróżnicowane pod względem funkcji, wysokości nasadzeń i roli w przestrzeni, posiadające przynajmniej jedną, wyraźnie podkreśloną główną oś kompozycyjną.
- ozdobne - posiadające kilka części o odmiennym wystroju i różnych nasadzeniach (salon ogrodowy, gabinety, część boskietową itp.), najczęściej wyposażone w szereg elementów architektonicznych i rzeźbiarskich.
- włoskie - łączące funkcje użytkowe i ozdobne oraz posiadające skromniejszy wystrój architektoniczny i rzeźbiarski.
- użytkowe - samodzielne lub towarzyszące innym ogrodom większych rezydencji, skomponowane głównie w oparciu o materiał roślinny, o wnętrzach przeznaczonych pod uprawy użytkowe.
- ogrody osiowe - o podziałach przestrzennych podporządkowanych głównym osiom kompozycji, przecinającym się pod kątami prostymi, posiadające kwatery różnej wielkości i różnego kształtu a w partiach centralnych często pozbawione podziałów kwaterowych.
- ozdobne - zbliżone pod względem wystroju i nasadzeń do kwaterowych ogrodów ozdobnych.
- ozdobno - użytkowe - wnętrza części kwater bocznych partii ogrodu przeznaczono pod uprawy użytkowe, a części centralne posiadają charakter ozdobny.
- wieloosiowe kompozycje klasycystyczne - o wielu osiach kompozycyjnych przecinających się pod różnymi kątami (czasami tworzących układy promieniste), posiadające kwatery różnego kształtu i różnej wielkości lub pozbawione podziałów kwaterowych, często sprzężone z innymi obiektami lub posiadające kilka części rozmieszczonych w przestrzeni w różnej odległości od siebie.
- ozdobne - o bogatym wystroju architektonicznym i rzeźbiarskim oraz wnętrzach zróżnicowanych w sposób charakterystyczny dla wszystkich barokowych ogrodów ozdobnych.
- ozdobno - użytkowe - zbliżone do ozdobnych, ale posiadające też części lub wnętrza przeznaczone pod uprawy użytkowe.
- ogrody kwaterowe XIX i XX w.: o różnej wielkości i różnego kształtu kwaterach oraz osiach kompozycji przecinających się na ogół pod kątami prostymi, o zróżnicowanej lub nie wysokości nasadzeń poszczególnych kwater.
- użytkowe - o wnętrzach w całości zajętych pod uprawy użytkowe.
- użytkowo - ozdobne - posiadające wydzielone wnętrza o charakterze ozdobnym lub ozdobne (często swobodne) kompozycje w części wewnątrz użytkowych.

Kompozycje swobodne nieregularne, zrywające z geometryzacją przestrzeni, czerpiące wzorce kompozycyjne z krajobrazów naturalnych i starające się kreować wnętrza o różnych nastrojach, mające wywoływać przeżycia emocjonalne.

- romantyczne - ozdobne lub ozdobno - użytkowe nawiązujące w sposób dowolny do minionych epok historycznych, operujące nie tylko tworzywem naturalnym, ale też dużą liczbą budowli ogrodowych służących do wzmocnienia nastrojowych efektów kompozycji.
- sentymentalno - ozdobne lub ozdobno - użytkowe starające się naśladować lub kopiować w mniejszej lub większej skali różne krajobrazy naturalne dostosowując kompozycję do charakteru miejsca, a niekiedy wciągające w jej obręb przestrzenie naturalnego krajobrazu lub dokonując przeobrażeń krajobrazu otaczającego park lub ogród (często sąsiadujące z regularnymi ogrodami użytkowymi).
- naturalistyczne - operujące bogatymi różnogatunkowymi zestawami roślin starające się głównie w oparciu o tworzywo roślinne stworzyć krajobrazy parkowe bogatsze i bardziej urozmaicone niż naturalne (często wykorzystujące naturalne zbiorowisko roślinne).
- typu obwodnicowego - posiadające charakterystyczny obwodnicowy układ dróg.
- typu kaligraficznego - posiadające szczególnie wyrafinowaną formę płynnych obwodnicowych dróg i wysokiej klasy różnogatunkowe kompozycje roślinne.

Kompozycje eklektyczne: ozdobne lub ozdobno - użytkowe, łączące elementy swobodne i regularne, często naśladujące formy stosowane we wcześniejszych epokach historycznych dowolnie je ze sobą mieszając i zestawiając nawet z nowoczesnymi urządzeniami.

- czyste - o układzie przestrzennym nie będącym repliką żadnego stylu historycznego.
- historyzujące - odtwarzające historyczne wzorce organizowania przestrzeni.
- neobarokowe - których układ przestrzenny nawiązuje do rozwiązań doby baroku.
- neoromantyczne - czerpiące wzorce kompozycyjne z ogrodów romantycznych.

Kompozycje typu secesyjnego: szukające inspiracji w różnych formach roślinnych, dążące do organicznego sprzężenia zieleni z architekturą, operujące nastrojami, kameralnymi wnętrzami i naturalistycznymi kompozycjami roślinnymi.

Kompozycje modernistyczne: ozdobne lub ozdobno - użytkowe, prezentujące syntezę elementów swobodnych i regularnych, stosujące nowe techniki i materiały budowlane oraz nowoczesne techniki ogrodnicze, zestawiające budowlę ogrodową z bogactwem kompozycji roślinnych i geometryczny układ dróg lub placów z krajobrazowymi wnętrzami.

Kompozycje socrealistyczne: ozdobne lub ozdobno - użytkowe, realizujące model społecznych terenów zieleni pełniących różnorodne funkcje charakteryzujące się na ogół dominacją formy nad funkcją - na terenie Białostocki - znajdujące odbicie wyłącznie w formie niektórych elementów parków publicznych.

X. PRZYZYNY I OKRESY ZNISZCZEŃ KOMPOZYCJI OGRODOWYCH

Pierwsze poważne zmiany zasobów ogrodowych przyniosła II połowa wieku XVII. Głównym powodem tych zmian było ubożenie średniozamożnej i jednowioskowej szlachty, której dobra ziemskie traciły samodzielność i skupowane były przez magnatów oraz bogatą szlachtę. Trwał stały proces likwidacji działów rodzinnych, gospodarstw folwarcznych i siedzib dworskich. O przemianach własnościowych zlikwidowanych w tym czasie obiektów ani o ich kompozycji prawie nic nie można obecnie powiedzieć. Najczęściej nie jest znana nawet ich lokalizacja. Proces ten trwał przez cały wiek XVIII. Ubożenie biedniejszej szlachty i niszczenie siedzib dworskich były często skutkiem dwóch kataklizmów wojennych jakie przeszły przez te tereny – „potopu” szwedzkiego na Podlasiu i inkursji moskiewskiej z lat 1655 - 1660 w dawnym powiecie grodzieńskim, oraz wojny północnej lat 1700 - 1721.

Z innych wojen, które przetoczyły się przez Białostocką dużą zniszczenia przyniosły też walki w czasie Konfederacji Barskiej, Insurekcji Kościuszkowskiej oraz wojny rosyjsko - polskiej u schyłku Rzeczypospolitej Szlacheckiej.

Upadek państwa i zmiana systemu rządów z oligarchicznego na absolutystyczny wpłynęły na inwestycje rezydencjonalne i ogrodowe bardzo niekorzystnie. Nastąpił kryzys wszystkich siedzib magnackich na tym terenie. Szczególnie dotkliwie odczuły przejście władzy przez Prusaków dobra białostockie.

W innych dobrach ziemskich wystawionych na licytację (m. in. w siemiatyckich i dołubowskich) ogrody uległy znacznej dewastacji.

Represje, które nastąpiły po powstaniach i po wojnie napoleońskiej spowodowały, że zniknęło szereg siedzib dworskich, a pozostałe uległy degradacji. Największe zniszczenia nastąpiły po Powstaniu Styczniowym, kiedy proces ten spotęgowany został przez trudności gospodarcze. Nastąpiły wtedy masowe parcelacje często obejmujące siedliska dworskie. Procesy parcelacyjne nasiliły się ponownie tuż przed i wojną światową.

W 1915 r. znaczna część właścicieli ziemskich wraz z dobytkiem ewakuowała się w głąb Rosji. Ustępujący Rosjanie prowadzili politykę spalonej ziemi, co szczególnie odczuły gospodarstwa dworskie stanowiące własność państwową. Bilans lat 1915 - 1919 był dla założeń dworskich niezwykle tragiczny. Ogołocone z zabudowań, zaniedbane, w części wykarczowane, często pozbawione zostały nawet właścicieli. Nie posiadały też funduszy na odbudowę.

W 1920 r. Armia Czerwona dokonała tu dalszych zniszczeń, rabując, paląc i mordując pozostałych przy życiu właścicieli.

W okresie międzywojennym odbudowa gospodarstw dworskich następowała bardzo powoli. Niemal wszystkie borykały się z dużymi trudnościami finansowymi. Od 1920 r. realizowano też reformę rolną i wiele siedzib dworskich rozparcelowano - głównie w latach 20 - tych. Obłożonych długami majątków nie stać było ani na inwestycje gospodarcze ani na tworzenie i realizowanie w obrębie siedzib dworskich programów estetycznych. Pogoń za nowymi dochodami, powodowała utylitaryzację wielu ogrodów ozdobnych.

Kolejna katastrofa nastąpiła w 1939 r. W wyniku przegranej wojny wkroczyły na Białostocką wojska niemieckie, które po kilku dniach przekazały ten teren swojemu radzieckiemu sojusznikowi. Od października 1939 r. aż do czerwca 1941 r. trwały aresztowania, deportacje i przesiedlenia dawnych właścicieli i dzierżawców dóbr ziem-

skich. Wiele parków i ogrodów zajęło wojsko. Stacjonujące oddziały trzebiły drzewostan i dewastowały zabudowania. Wszystkie gospodarstwa upaństwowiono tworząc sowchozy. Lata 1939 - 1941 stanowią pod względem zniszczeń okres bezprecedensowy.

W czerwcu 1941 r. Białostoczczyznę opanowali Niemcy, którzy przejęli całość gruntów należących do sowchozów. Nieliczni ocalali ziemianie otrzymali od Niemców prawo zarządzania swoimi majątkami. Niemcy zaczęli przystosowywać dwory i towarzyszące im ogrody do swoich potrzeb ale rozpoczęte przez nich inwestycje w większości nie zostały sfinalizowane.

W wyniku walk frontowych 1944 r. proces zniszczeń jeszcze się pogłębił. Ustępujące wojska niemieckie spaliły i zburzyły wiele zabudowań jednocześnie rabując i wywożąc mienie.

Reformę rolną rozpoczęto na Białostoczczyźnie już jesienią 1944 r. W pierwszym rzędzie upaństwowiono gospodarstwa obejmujące ponad 100 ha. W latach 1944 - 1949 wywłaszczono względnie małe majątki liczące niewiele ponad 50 ha. w większości przejętych majątków utworzono Państwowe Gospodarstwa Rolne. Część siedzib dworskich przekazano na cele oświatowe i przejęły je m. in. szkoły rolnicze. Część parków uznano za nieużytki, część przekazano Lasom Państwowym, a część przejęło wojsko. Wielkiej dewastacji uległy obiekty, które po wojnie znalazły się w granicach ZSRR, a po regulacji linii granicznej w 1950 r. wróciły do Polski.

Powojenni użytkownicy obeszlą się z powierzonym mieniem po macoszemu doprowadzając zabudowania do ruiny, zamieniając parki i ogrody w pastwiska, nieużytki lub wysypiska śmieci, wznosząc w nich nowe, szpetne budynki gospodarcze i mieszkalne albo też wycinając drzewostan i zamieniając tereny ogrodowe w łąki i pola uprawne. Część parków zalesiono. Znacznej dewastacji uległa też większość stawów dworskich.

Dewastacja zabytkowych parków i ogrodów trwa do dzisiaj. Proces ten ulegał okresowym nasileniom. W latach 50 - tych przyczyniły się do niego masowo zakładane spółdzielnie produkcyjne. W latach 60 - tych wiele szkód poczyniły liczne, lokalizowane we wnętrzach starych ogrodów zabudowania gospodarcze i bloki mieszkalne.

Stopniowo coraz więcej dawnych parków i ogrodów przechodziło jako nieużytki na własność Państwowego Funduszu Ziemi.

Stosunkowo najmniej zniszczone zostały publiczne parki Białegostoku, które zachowały swoje dawne funkcje ale już inne, mniejsze ogrody miejskie, albo zajęła nowa zabudowa albo zostały one w całości przystosowane do pełnienia funkcji użytkowych.

Na tle innych zniszczonych i zdewastowanych obiektów korzystnie wyróżnia się także park pałacowy w Białowieży, bodajże najlepiej utrzymany w województwie. Jego obecny stan, podobnie jak niezły stan publicznych parków Białegostoku, dowodzą, że główną przyczyną niszczenia i dewastacji zabytków ogrodowych w okresie współczesnym jest fakt, że w większości nie są one swoim użytkownikom potrzebne. Często stanowią nawet wyraźną przeszkodę w realizacji celów produkcyjnych. Tam zaś, gdzie użytkownik wydaje się właściwy i mógłby być zainteresowany poprawą stanu obiektu na przeszkodzie pracom renowacyjnym stają niedobory finansowe i brak możliwości wykonawczych. Sytuacja ta dotyczy takich użytkowników jak szkoły, domy dziecka, dom spokojnej starości i nielicznych użytkowników prywatnych.

Dodatkowym elementem znacznie utrudniającym podjęcie rewitalizacji wielu ogrodów, natomiast bardzo przyspieszającym ich dewastację jest podział terenu pomiędzy kilku użytkowników.

Wiele zabytków ogrodowych nie nadaje się już do renowacji ze względu na śladowy lub szczątkowy stan zachowania dawnej kompozycji. Wiele jest pozbawionych użytkowników i jak wykazała praktyka ostatnich lat, istnieją znikome szanse na przekazanie ich we właściwe ręce. Tym bardziej, że jednocześnie należałoby obmyślić sposób ich wykorzystania i nadać im nowe funkcje, a kompleksowa renowacja takich obiektów wymagałaby znacznych nakładów finansowych. Tak więc wiele zabytkowych założeń ogrodowych, nawet takich, które posiadają jeszcze nadające się do remontu zabudowania nadal nie jest nikomu potrzebna.

XII. STAN ZACHOWANIA I FORMY UŻYTKOWANIA ZABYTEKÓW SZTUKI OGRODOWEJ WOJEWÓDZTWA BIAŁOSTOCKIEGO DO 1988 R.

Wśród 168 zabytkowych kompozycji ogrodowych ujętych w Katalogu Szczegółowym 70 to obiekty o kompozycji zachowanej szczątkowo, a 16 to obiekty po których dawnej kompozycji zostały zaledwie ślady. Z zachowaniem się części starego układu przestrzennego mamy do czynienia w 37 obiektach, przy czym te istniejące części zabytkowych kompozycji są dziś w różnym stopniu przekształcone i zdewastowane. Całość lub większość starego układu prze-

strzennego przetrwała w 45 obiektach. Nie znaczy to jednak, że obiekty te są obecnie w dobrym stanie. Co najmniej 27 zostało w znacznym stopniu zdewastowanych, a 7 wydatnie przekształcono w okresie powojennym wprowadzając nowe zabudowania, drogi lub nasadzenia. Tylko 11 można uznać za dobrze lub względnie dobrze zachowane chociaż i tam procesy dewastacyjne są wyraźnie widoczne, a żaden obiekt nie zachował w całości starego wyposażenia ani wystroju.

Oprócz 168 obiektów posiadających hasła można dziś jeszcze odnaleźć w terenie szczątki lub ślady około 250 innych starych kompozycji. Na podstawie tych pozostałości na ogół nie sposób dokonać nawet bardzo ogólnej rekonstrukcji dawnego układu przestrzennego poszczególnych obiektów. Często przetrwały tylko pojedyncze elementy układu i to nie wchodzące w skład kompozycji ogrodowej (budynki, stawy rybne, drogi dojazdowe itp.).

Lepiej zachowane kompozycje posiadają różnych użytkowników najczęściej w mniejszym lub większym stopniu przyczyniających się do dewastacji zabytkowego układu. Część obiektów niszczy ze względu na brak użytkownika. Wiele jest podzielonych pomiędzy kilku użytkowników.

Obiekty ujęte w katalogu hasłowym posiadają następujących użytkowników:

- Urzędy miast lub Urzędy Miast i Gmin - parki miejskie w Białymstoku (Planty, Stary, Branickich, Zwierzyniecki, pałacowy w Dojlidach), park miejski w Supraślu, część parku w Zabłudowie, część ogrodu Piekarskich w Białymstoku, ogród w Orli, część ogrodu w Sokółce,
- Szkoły - Park Dyrekcyjny w Białowieży, park pałacowy w Białymstoku Dojlidach (część), Czartajewie, Dołubowo (część), Hermanówka (część), Jałówka (część), Jasionówka (część), Kalnica (część), Lebedzin, Mień (część), Ostrożany, Pawłowicze, Pietkowo - Gabrysin, Różanystok (część), Rudka (część), Siderka (część), Sikory (część), Sokółka (część), ogród Bazylianów w Supraślu, ogród Buchholtzów w Supraślu, Tołoczki Wielkie (część), Zabłudów (część),
- Państwowy Dom Dziecka - Krasne
- Prewentorium Przeciwgruźlicze dla Dzieci - Baciki Średnie (część),
- Agencja Rolna Skarbu Państwa - Bobra Wielka, Chobotki Wieś, Bystre, Kamienny Dwór, Dobki (część), Górka, Hieronimowo, Ignatki, Jasionówka (część), Kalno (część), Knyszyn Zamek, Krzysztoforowo, Makowlany, Małynka, Mikicin, Ogrodniki Kolonia, Ogrodniki, Pokaniewo, Rudka (część), Sidra (część), Sobolewo, Stelmachowo, Stośnewo, Strabla (część), Walily,
- Spółdzielnie Produkcyjne - Baciki Średnie (część), Grodzisk (część), Jaryłówka, Klukowicze, Nowosiółki, Nurzec, Siderka (część), Sidra (część), Słójka (część), Wandzin, Zajączki (część),
- Lasy Państwowe - Baciki Średnie (część), ogród przy siedzibie Nadleśnictwa w Białowieży, Izbisk Majdan, Jakubín, Jodłówka (część), Kudrawka (część), Siemiony, Stanek, Szelągówka, Świnobród, Żylicze (część),
- Parafie i inne instytucje Katolickie - Korycin, Różanystok (część), Siderka (część), Siemiatycze (część ogrodu klasztornego OO. Misjonarzy), Tykocin,
- Polski Związek Wędkarski - Kalno (część),
- Państwowy Ośrodek Maszynowy - Białostoczek,
- Przedsiębiorstwo Produkcji Leśnej *Las* - Bogdaniec,
- Dyrekcja Białowieskiego Parku Narodowego - Park Pałacowy w Białowieży,
- Dom Pomocy Społecznej - ogród klasztorny w Siemiatyczach (część),
- Muzeum Okręgowe w Białymstoku - Choroszcz (część),
- Pracownia Konserwacji Zabytków, Oddział w Białymstoku, Oddział Wojewódzkiej Państwowej Służby Ochrony Zabytków - ogród Hasbachów w Białymstoku Dojlidach,
- Szpital dla Nerwowo i Psychicznie Chorych w Choroszczy - Choroszcz (część),
- Wojsko Polskie - Chreptowce.

W rękach pojedynczych właścicieli prywatnych znajdują się kompozycje w następujących miejscowościach: Auls, Boufałowo, Bryki, Chojnowszczyzna, Czartajew podleśny, Dębina, Gąsówka Stara, Horodniany, Janowicze, Jodłówka (część), Kamienna Stara, Kopłany, Księżyno, Kundzin, Ludomirowo, Łosośna Mała, Marynki, Miszkienniki Wielkie, Mostowlany, Nurczyk, Pawlinowo, Pętowo, Pisarzewo, Podgrodzisk, Słójka (część), Szczyty Nowodwory, Tołoczki Małe, Tryczówka, Zdrojki, Zubowszczyzna, Zubrzyca Wielka, Żuchowo.

Rozparcelowano pomiędzy indywidualnych rolników założenia w: Alteinie, Andryjankach, Andrzejewie, Biszowie, Boćkach, Buzunach, Chobotkach Kolonii, Chmielewszczyźnie, Dobkach (część), Dobrzyniewie Fabrycznym, Dołubowie (część), Janowiczach Górze, Jaryłówce, Jasionówce - Marylandzie, Jeżewie, Józefowie, Juchnowcu Dolnym, Juchnowszczyźnie, Kulejczycach, Kalnicy (część), Kamionce (część), Kniaziówce, Knorydach Podleśnych,

Krupicach Boguszkach, Krupicach Erdmana, Krzywej, Kudrawce (część), Kurnatowszczyźnie, Kuścinie, Lewickich, Łosośnej Wielkiej (część), Markowszczyźnie I i II, Mieniu (część), Niewodnicy Nargilewskiej, Ostrówkach Kolonii, Pietkowie (część), Podbielach, Połominie, Ponarlicy, Potrubowszczyźnie, Rudkach, Rybołach, Sikorach (część), Starym Dworze, Supraślu (część ogrodu klasztornego), Tołoczkach Wielkich (część), Topolach, Trzyrzeczu, Turku, Tu- rośni Kościelnej, Wałkach, Widowie, Wojnowce, Wólce, Zabłociu, Zajączkach (część) i Żyliczach (część).

Podzielona pomiędzy kilku użytkowników państwowych i prywatnych jest też dziś teren dawnego założenia pałacowo - ogrodowego w Siemiatyczach.

W gestii Urzędów Gmin, Państwowego Funduszu Ziemi i innych instytucji pozostają nieużytkowane lub wydzie- rzawione indywidualnym rolnikom tereny zabytkowych ogrodów w: Grodzisku (część), Krynkach, Kundzinie (czę- ść), Pietkowie (część), Siemiatyczach (część ogrodu klasztornego), Sobótce, Strabli (część), oraz w Szczytach Dzieciołowie.

Mniej więcej zgodnie ze swoim przeznaczeniem i charakterem użytkowanych jest tylko 14 obiektów: Park Pałacowy w Białowieży, ogród przy siedzibie Nadleśnictwa w Białowieży, parki miejskie Białegostoku, ogród w Czartajewie Podleśnym, park miejski w Supraślu, ogród w Różanymstoku, oraz częściowo ogrody w Bacikach Śred- nich, Dołubowie, Ostrożanach i w Rudce.

Dobrze lub dość dobrze utrzymane są wśród nich tylko parki miejskie i park pałacowy w Białowieży.

XII. OGÓLNA OCENA ZASOBÓW ZABYTKOWYCH KOMPOZYCJI OGRODOWYCH WOJEWÓDZTWA I MOŻLIWOŚCI ICH OCHRONY

Liczebność zabytkowych kompozycji ogrodowych województwa nie idzie dziś w parze z wysokimi walorami es- tetycznymi tych obiektów. Zły stan zachowania większości kompozycji drastycznie umniejsza ich wartości estetycz- ne i przyrodnicze. W wielu wypadkach przekreśla też szansę na rewaloryzację i wykorzystanie tych obiektów w przyszłości. Dotyczy to w zasadzie wszystkich założeń, których kompozycja zachowała się szczątkowo lub ślado- wo. Powrót do dawnych funkcji i dawnej formy ogrodu jest tam niemożliwy, a elementy które przetrwały z dawnego układu przestrzennego mogą ewentualnie stać się częściami współczesnych układów urbanistycznych lub ruralistycz- nych, albo nawet nowych parków czy ogrodów. Część szczątkowo zachowanych obiektów, głównie tych, które leżą z dala od innych osad nie posiada szansy nawet i na takie wykorzystanie.

Koniecznym warunkiem zachowania szczątków i śladów większej liczby dawnych kompozycji ogrodowych jest jak się wydaje kompleksowa ochrona krajobrazów kulturowych. Powinna ona prowadzić do planowego zagospodaro- wania tych krajobrazów - zagospodarowania uwzględniającego historyczne i estetyczne wartości poszczególnych ele- mentów. Efektem świadomej działalności planistycznej byłoby wówczas harmonijne związanie starych elementów z nowymi układami funkcjonalnymi. Dotychczas spotykamy jednak niewiele przykładów działań tego typu.

Postępująca dewastacja zabytków ogrodowych województwa wymownie świadczy o zupełnie przeciwnych po- stawach jakie przyjmują w stosunku do nich zarówno władze jak i użytkownicy. Niewłaściwy sposób użytkowania większości starych parków i ogrodów, powszechny brak użytkowników skłonnych przejmować niszczące dotąd założenia i dokonywać ich renowacji, jak również niedobory finansowe część obecnych użytkowników stają na prze- szkodzie rewaloryzacji nawet lepiej zachowanych kompozycji. Jak wspomniano wcześniej większość użytkowników traktuje zabytki ogrodowe jako rzecz niepotrzebną. Odmienne co prawda przedstawiają się w tym zakresie potrzeby ogólnospołeczne ale jak wykazała praktyka nie mają one wpływu na subiektywnie pojmowany interes aktualnych właścicieli parków i ogrodów.

W tej sytuacji nie może być mowy o masowym rewaloryzowaniu zabytkowych ogrodów przez użytkowników, nawet jeżeli spotkaliby się oni z wydatną pomocą finansową udzielaną z (bardzo skromnych obecnie) zasobów Woje- wódzkiego Konserwatora Zabytków. Dlatego ochrona większej liczby kompozycji zachowanych lepiej niż szczątko- wo, możliwa jest wyłącznie przy zastosowaniu przemyślanej polityki konserwatorskiej zabiegającej o rewaloryzację obiektów szczególnie cennych i dążącej w miarę możliwości do zahamowania procesu dewastacji pozostałych objek- tów. Usunięcie przyczyn dewastacji, zmiana sposobu użytkowania części wewnątrz ogrodowych, dokonanie podstawo- wych zabiegów pielęgnacyjnych i prostych prac porządkowych znakomicie poprawiłoby stan jakże wielu obiektów. Przeprowadzenie niezbędnych zabiegów konserwatorskich pozwoliłoby też na wyraźne przedłużenie egzystencji ogrodów, co w efekcie znacznie zwiększyłoby ich szansę na doczekanie kompleksowej renowacji w przyszłości.

Za najcenniejsze zabytki sztuki ogrodowej uznaje się te, które charakteryzują się największymi wartościami este- tycznymi, przyrodniczymi i historycznymi, a jednocześnie posiadają dość dobrze zachowany stary układ przestrzen-

Za najcenniejsze zabytki sztuki ogrodowej uznaje się te, które charakteryzują się największymi wartościami estetycznymi, przyrodniczymi i historycznymi, a jednocześnie posiadają dość dobrze zachowany stary układ przestrzenny. Takie obiekty pełnią na ogół istotne funkcje w krajobrazie i są lub mogą być wykorzystane do celów rekreacyjnych. Ochroną i rewaloryzacją tych obiektów należałoby zatem uważać za główne i pierwszoplanowe zadanie właściwej polityki konserwatorskiej.

Skompletowanie listy najcenniejszych kompozycji ogrodowych województwa nie jest łatwe zwłaszcza, gdy próbuje się ocenić wartości obiektów bardzo starych, pozostających dziś na ogół w nienajlepszym stanie. Względy historyczne nakazywałyby dążyć do zabezpieczenia przykładów kompozycji najstarszych bez oglądania się na stopień ich zniszczenia. Tym bardziej, że spotykamy na Białostocczyźnie założenia o metryce jeszcze renesansowej prezentujące nie stosowane w innych rejonach rozwiązania kompozycyjne. Nie zawsze jednak renowacja takich szczątkowo zachowanych kompozycji jest celowa. Zasadniczą przeszkodą jest tu brak koncepcji i możliwości właściwego wykorzystania tych obiektów po renowacji.

Spis najcenniejszych zabytków ogrodowych województwa białostockiego sporządzono zatem uwzględniając istniejące możliwości ich użytkowania, ale też zwracając uwagę na pozycję jaką zahamują w rozwoju sztuki ogrodowej tych terenów.

Za szczególnie cenne i godne ochrony oraz renowacji należałoby uznać kompozycje ogrodowe w: Andryjankach, Białowieży (park pałacowy), Białymstoku (Park Branickich, Park Planty, Park Stary, Park Zwierzyniecki i park pałacowy w Dojlidach), Bobrze Wielkiej, Choroszczy, Hieronimowie, Jancewiczach, Kamiennym Dworze, Knyszynie Zamku, Krynkach, Makowlanach, Nurcu, Ostrożanach, Pietkowie, Różanymstoku, Rudce, Siderce, Stelmachowie, Strabli, Supraślu (ogród klasztorny, park miejski, ogród Buchholtzów), Tryczówce, Zabłociu i Zabłudowie.

Nie tak cenne jak wymienione wyżej, niemniej również wartościowe i wymagające ochrony oraz zabiegów renowacyjnych są kompozycje w: Bacikach Średnich, Bogdańcu, Bystrem, Dobromilu, Dołubowie, Górcie, Grodzisku, Janowiczach Górcie, Jaryłówce, Jasionówce, Juchnowszczyźnie, Kalejczycach, Kalnicy, Kalnie, Klukowiczach, Koplanach, Korycinie, Kundzinie, Łosośnej Małej, Markowszczyźnie (I i II), Pietkowie - Gabrysinie, Pawłowiczach, Pisarzowcach, Podbielach, Siemiatyczach (ogród klasztorny), Siemionach, Słójce, Stożnowie, Szczytach Nowodworcach, Turośni Kościelnej, Waliłach, Zubowszczyźnie, Zubrzycy Wielkiej, Zuchowie i Żyliczach.

Wśród wielu innych wymagających zabezpieczenia na uwagę zasługują też kompozycje w Alteinie, Białowieży (Park Dyrekcyjny, ogród przy siedzibie Nadleśnictwa), Boufałowie, Chojnowszczyźnie, Czartajewie, Czartajewie Podlesnym, Hermanówce, Ignatkach, Jodłówce, Juchnowcu Dolnym, Krzywej, Książynie, Lebedzinie, Lewickich, Mikicinie, Niewodnicy Nargilewskiej, Nowosiólkach, Nurczyku, Orli, Ostrówkach Kolonii, Pawlinowie, Pętowie, Pokaniewie, Połoninie, Ponarlicy, Sobolewie, Sobótce, Sokółce, Starym Dworze, Szelągówce i Tykocinie (ogród klasztorny OO. Bernardynów). Niestety większość z nich jest obecnie w bardzo złym stanie i zachowała tylko fragmenty dawnego układu przestrzennego.

Omawiając możliwości ochrony zabytkowych ogrodów województwa należy podkreślić, że obiekty te są organizmami żywymi ulegającymi w miarę upływu czasu różnorodnym zmianom. Przywrócenie im formy identycznej jaką posiadały w którejś z epok historycznych jest zatem niemożliwe choćby z powodu naturalnych praw rządzących wzrostem i rozwojem roślin. Jeżeli więc mówimy o rewaloryzacji lub nawet o rekonstrukcji ogrodów mamy na myśli zachowanie istniejących elementów starego układu przestrzennego oraz odtworzenie albo wydobycie ogólnego schematu kompozycyjnego. Tworzenie kopii dotyczyć może tylko martwych składników kompozycji (budynków, budowli, rzeźb). Jedynie w wyjątkowych wypadkach zmierzać można do w miarę wiernego odtworzenia dawnego wyglądu poszczególnych wnętrz i to praktycznie tylko wtedy, gdy operuje się w terenie pustym, pozbawionym substancji zabytkowej. Stopniowanie historycznego stanu całego założenia nie jest możliwe zarówno ze względu na brak dostatecznie szczegółowych informacji jak i dlatego, że należałoby wówczas założyć obiekt od nowa.

Istotny problem ochrony zabytków ogrodowych polega więc nie na tym jak przywrócić im dawny wygląd ale na tym, jak zabezpieczyć je przed zniszczeniem i właściwie wykorzystać oraz w jaki sposób zapewnić rozwój tych kompozycji w przyszłości.

Kruchą równowagę dzieł sztuki ogrodowej stanowią wynik współdziałania człowieka i natury naruszyć może zarówno nadmierna lub niewłaściwa ingerencja człowieka jak i pozostawienie ogrodu bez opieki (stałej pielęgnacji, konserwacji itp.). Dlatego tak ważną sprawą dla każdego obiektu jest właściwy sposób użytkowania i tym samym posiadanie właściwego użytkownika. Niekorzystny pod tym względem obraz województwa białostockiego nie odbiega zasadniczo od sytuacji spotykanej w innych rejonach Polski. Mimo to ogrody Białostocczyzny wydają się być w gorszej sytuacji niż gdzie indziej. Są ogólnie bardziej zniszczone, a część z nich leży w *martwym* dziś pasie przygranicz-

nym i posiada znikome szansę na zagospodarowanie. Mniej rozwinięty niż w innych województwach przemysł nie powoduje tu co prawda wielkich zagrożeń ekologicznych ale też nie dostarcza sponsorów skłonnych przejmować i zagospodarowywać niszczące parki i ogrody. Tylko niewielkie nadzieje można wiązać z ograniczonym do tej pory rozwojem miejscowej turystyki.

Stawia to przyszłe losy zabytkowych kompozycji ogrodowych województwa pod znakiem zapytania i powinno dopingować do jak najszybszego podjęcia kroków zmierzających do zabezpieczenia przynajmniej najcenniejszych obiektów.

WYKAZ DRZEW POMNIKOWYCH ORAZ DRZEW RZADKICH GATUNKÓW I ODMIAN

Abies alba – jodła biała

Rudka (hasło nr 122)

Abies balsamea – jodła balsamiczna

Białowieża – Park Pałacowy Rudka (hasło nr 9)

Acer platanoidea – Klon pospolity

Andryjanki (hasło nr 2)

Białystok – Park Planty (hasło nr 15)

Buzuny (hasło nr 24)

Bystre (hasło nr 25)

Chobotki Wieś (hasło nr 28)

Kalno (hasło nr 63)

Klukowicze (hasło nr 67)

Knyszyn Zamek (hasło nr 70)

Krynki (hasło nr 76)

Krzywa (hasło nr 78)

Makowlany (hasło nr 90)

Markowszczyzna i (hasło nr 92)

Nurzec (hasło nr 102)

Pawlinowo (hasło nr 108)

Pawłowicze (hasło nr 109)

Pietkowo (hasło nr 111)

Pietkowo Gabrysia (hasło nr 112)

Podbiele (hasło nr 114)

Pokaniewo (hasło nr 116)

Różanystok (hasło nr 120)

Rudka (hasło nr 122)

Siderka (hasło nr 124)

Sikory (hasło nr 129)

Słójka (hasło nr 130)

Stary Dwór (hasło nr 135)

Strabla (hasło nr 138)

Supraśl – park miejski (hasło nr 141)

Tryczówka (hasło nr 150)

Turek (hasło nr 152)

Tykocin (hasło nr 154)

Wałki (hasło nr 156)

Zabłocie (hasło nr 161)

Zabłudów (hasło nr 162)

Zdrojki (hasło nr 164)

Acer platanoidea „Globesum” – klon pospolity
odm. kulista

Białystok Park Planty (hasło nr 13)

Acer pseudo platanus – klon jawor

Andryjanki (hasło nr 2)

Rudka (hasło nr 122)

Siderka (hasło nr 134)

Acer saocharinum – klon srebrzysty

Ostrożany (hasło nr 106)

Rudka (hasło nr 122)

Supraśl – ogród Bucholtzów (hasło nr 14)

Aesculus hippocastanum – kasztanowiec biały

Andryjanki (hasło nr 2)

Białowieża – Park Dyrekcyjny (hasło nr 8)

Biszowo (hasło nr 18)

Bystra (hasło nr 25)

Dołubowo (hasło nr 58)

Drohiczyn – ogród ss. Benedyktynek

Juchnowiec Dolny (hasło nr 59)

Juchnowszczyzna (hasło nr 60)

Klukowicze (hasło nr 67)

Krynki (hasło nr 76)

Krzysztoforowo (hasło nr 77)

Makowlany (hasło nr 98)

Mień (hasło nr 95)

Mostowlany (hasło nr 98)

Orla (hasło nr 105)

Pietkowo (hasło nr 111)

Różanystok (hasło nr 120)

Rudka (hasło nr 122)

Siemiatycze – Park Pałacowy (hasło nr 120)

Siemiony (hasło nr 128)

Sikory (hasło nr 129)

Słójka (hasło nr 130)

Sobótka (hasło nr 132)

Stelmachowo (hasło nr 136)

Strabla (hasło nr 138)

Szczyty Nowodwory (hasło nr 145)

Tołoczki Małe (hasło nr 147)

Tryczówka (hasło nr 150)
 Turośń Kościelna (hasło nr 153)
 Wólka (hasło nr 160)
 Zabłocie (hasło nr 161)
Alnus glutinosa – olsza czarna
 Białystok – Park Zwierzyniecki (hasło nr 15)
 Choroszcz (hasło nr 30)
 Kolno (hasło nr 63)
Azalea pontica – azalia pontyjska
 Białystok – Park Planty (hasło nr 13)
Betula verrucosa – brzoza brodawkowata
 Białystok Dojlidy park pałacowy (hasło nr 17)
 Kundzin (hasło nr 81)
Botula verrucosa „Youngii” – brzoza brodawkowa
 odm. Younga
 Bogdaniec (hasło nr 21)
 Kundzin (hasło nr 81)
Carpinus betulus – grab pospolity
 Choroszcz (hasło nr 30)
 Orla (hasło nr 105)
 Sobótka (hasło nr 132)
 Sokółka (hasło nr 133)
Caria laciniata – orzesznik siedmiolistkowy
 Białowieża – Park Pałacowy (hasło nr 9)
Pagus silvatica – buk zwyczajny
 Białystok – ogród Piekarskich (hasło nr 10)
 Pietkowo (hasło nr 111)
Pagus silvatica V. atropurpurea – buk zwyczajny odmiana purpurowa
 Pietkowo (hasło nr 111)
Fraxinus excelsior – jesion wyniosły
 Andryjanki (hasło nr 2)
 Baciki Średnie (hasło nr 5)
 Białystok – Park Planty (hasło nr 13)
 Białystok Dojlidy – park pałacowy (hasło nr 17)
 Bogdaniec (hasło nr 21)
 Bystre (hasło nr 25)
 Choroszcz (hasło nr 30)
 Dołubowo (hasło nr 38)
 Juchnawszczyzna (hasło nr 60)
 Kamienny Dwór (hasło nr 65)
 Knyszyn Zamek (hasło nr 70)
 Kundzin (hasło nr 81)
 Markowszczyzna i (hasło nr 92)
 Pietkowo (hasło nr 111)
 Różanystok (hasło nr 120)
 Rudka (hasło nr 122)
 Sobolewo (hasło nr 131)
 Sokółka (hasło nr 133)
 Stelmachowo (hasło nr 156)
 Supraśl – park miejski (hasło nr 141)
 Szczyty Nowodwory (hasło nr 145)

Targowisk (hasło nr 146)
 Tryczówka (hasło nr 150)
 Trzyrzecze (hasło nr 151)
 Turek (hasło nr 152)
 Turośń Kościelna (hasło nr 153)
 Zabłudów (hasło nr 162)
 Zubrzyca Wielka (hasło nr 166)
Fraxinus excelsior „Divareifolia” – jesion wyniosły
 odm. jednolistkowa
 Białowieża Park Pałacowy (hasło nr 9)
Fraxinus excelsior „Peniula” – jesion wyniosły odm.
 zwisająca
 Andryjanki (hasło nr 2)
 Białostoczek (hasło nr 6)
 Białystok – Park Stary (hasło nr 14)
 Słójka (hasło nr 130)
Fraxinus pennsylvanica – jesion pensylwański
 Ostrożany (hasło nr 106)
Gleditsia triacanthos – iglicznia trójcierniowa
 Bystre (hasło nr 25)
 Pietkowo (hasło nr 111)
 Rudka (hasło nr 122)
Larix europaea – modrzew europejski
 Andryjanki (hasło nr 2)
 Kundzin (hasło nr 81)
 Nurzec (hasło nr 102)
 Pietkowo (hasło nr 111)
 Rudka (hasło nr 122)
 Siderka (hasło nr 124)
Larix japonica – modrzew japoński
 Białystok – Park Stary (hasło nr 14)
Picea alba – świerk biały
 Białowieża – Park Dyrekcyjny (hasło nr 8)
Picea excelsa „Pyramidata” – Świerk pospolity odm.
 stożkowata
 Białystok – Park Zwierzyniecki (hasło nr 15)
 Kundzin (hasło nr 81)
Picea omorica – świerk serbski
 Białystok – Park Zwierzyniecki (hasło nr 15)
Picea obovata – świerk syberyjski
 Białowieża – Park Pałacowy (hasło nr 9)
Picea pungens – świerk kłujący
 Białystok – Park Stary (hasło nr 14)
Picea pungens „Glaucata” – świerk kłujący odm. sina
 Białystok – Park Planty (hasło nr 13)
Pinus mugo var. *mugus* – kosodrzewina
 Białowieża – Park Pałacowy (hasło nr 9)
 Białystok – Park Stary (hasło nr 14)
Pinus nigra – sosna czarna
 Białowieża – Park Pałacowy (hasło nr 9)
 Ostrożany (hasło nr 106)
Pinus silvestris – sosna pospolita

Białystok – Park Zwierzyniecki (hasło nr 15)
 Pętowo (hasło nr 110)
 Pinus strobus – sosna wejmutka
 Andryjanki (hasło nr 2)
 Białowieża (hasło nr 9)
 Białystok – Park Stary (hasło nr 14)
 Juchniewszczyzna (hasło nr 60)
 Ostrożany (hasło nr 106)
 Rudka (hasło nr 122)
 Zabłudów (hasło nr 162)
 Platanus acerifolia – platan klonolistny
 Białystok – Park Planty (hasło nr 13)
 Populus alba – topola biała
 Białowieża – Park Dyrekcyjny (hasło nr 8)
 Białystok Dojlidy – ogród przy pałacu Hasbachów (hasło nr 16)
 Bobra Wielka (hasło nr 19)
 Buzuny (hasło nr 24)
 Kamienna Stara (hasło nr 64)
 Klukowicze (hasło nr 67)
 Krzysztoforowo (hasło nr 77)
 Kundzin (hasło nr 81)
 Orla (hasło nr 105)
 Ostrożany (hasło nr 106)
 Pietkowo (hasło nr 111)
 Podbiele (hasło nr 114)
 Siderka (hasło nr 124)
 Wałki (hasło nr 156)
 Populus x canadensis „Serotina” – topola kanadyjska odm. późna
 Korycin (hasło nr 72)
 Populus x canescens – topola szara
 Chobotki Kolonia (hasło nr 27)
 Nurzec (hasło nr 102)
 Populus nigra – topola czarna
 Białystok Dojlidy – ogród przy pałacu Hasbachów (hasło nr 16)
 Buzuny (hasło nr 24)
 Czaczki Wielkie
 Kalejczyce (hasło nr 61)
 Kalno (hasło nr 63)
 Kamionka (hasło nr 66)
 Koplany (hasło nr 71)
 Markowszczyzna II (hasło nr 93)
 Pietkowo (hasło nr 111)
 Różanystok (hasło nr 120)
 Rudka (hasło nr 122)
 Siderka (hasło nr 124)
 Strabla (hasło nr 138)
 Targowisk (hasło nr 146)
 Topola (hasło nr 149)
 Populus x robusta – topola bujna

Ostrówki Kolonia (hasło nr 107)
 Populus tremula – topola drżąca
 Białowieża – Park Dyrekcyjny (hasło nr 8)
 Prunus padus – czerecha pospolita
 Orla (hasło nr 103)
 Ptarocarya fraxinifolia – skrzydłoorzech kaukaski
 Kundzin (hasło nr 81)
 Pietkowo (hasło nr 111)
 Rudka (hasło nr 122)
 Quercus borealis – dąb czerwony
 Andryjanki (hasło nr 2)
 Białowieża – ogród przy siedzibie Nadleśnictwa (hasło nr 7)
 Białystok Park Planty (hasło nr 13)
 zapewne Jagiellonka
 Ostrożany (hasło nr 106)
 Quercus palustris – dąb błotny
 Białowieża – Park Pałacowy (hasło nr 9)
 Quercus robur – dąb szypułkowy
 Andryjanki (hasło nr 2)
 Białowieża – Stara Białowieża
 Białowieża – ogród przy siedzibie Nadleśnictwa (hasło nr 7)
 Białowieża – Park Dyrekcyjny (hasło nr 8)
 Białowieża – Park Pałacowy (hasło nr 9)
 Białystok – ogród Piekarskich (hasło nr 10)
 Chobotki Kolonia (hasło nr 27)
 Knorydy Podleśne (hasło nr 69)
 Krynki (hasło nr 76)
 Krzywa (hasło nr 78)
 Malewice
 Miskieniki Wielkie (hasło nr 97)
 Ogrodniki Kolonia (hasło nr 103)
 Ostrożany (hasło nr 106)
 Pawlinowo (hasło nr 108)
 Pietkowo (hasło nr 111)
 Podbiele (hasło nr 114)
 Prybutki
 Różanystok (hasło nr 120)
 Rudka (hasło nr 122)
 Siemiony (hasło nr 128)
 Sobótka (hasło nr 132)
 Supraśl – ogród Bazylianów (hasło nr 159)
 Sutno
 Tryczówka (hasło nr 150)
 Turośń Kościelna (hasło nr 153)
 Waliły (hasło nr 155)
 Widowo (hasło nr 158)
 Zabłudów (hasło nr 162)
 Glejsk II
 Quercus robur „Fastigiata” – dąb szypułkowy odm. stożkowata

Białowieża – Park Pałacowy (hasło nr 9)
 Białystok – Park Stary (hasło nr 14)
 Białystok – Park Zwierzyniecki (hasło nr 15)
 Choroszcz (hasło nr 30)
 Rudka (hasło nr 122)
 Salix alba – wierzba biała
 Kamionka (hasło nr 66)
 Krupice Boguszki (hasło nr 74)
 Lewickie (hasło nr 86)
 Ostrożany (hasło nr 106)
 Rudka (hasło nr 122)
 Trzyrzecze (hasło nr 151)
 Zubrzyca Wielka (hasło nr 166)
 Sophora japonica – sofora japońska
 Ostrożany (hasło nr 106)
 Sorbus aria – Jarzab mączny
 Białowieża Park Pałacowy (hasło nr 9)
 Bogdaniec (hasło nr 21)
 Taxus baccata – cis pospolity
 Białystok – Park Planty (hasło nr 13)
 Białystok – Park Stary (hasło nr 14)
 Ostrożany (hasło nr 106)
 Thuja occidentalis – żywotnik zachodni
 Białystok – Park Planty (hasło nr 13)
 Białystok – Park Stary (hasło nr 14)
 Białystok Dojlidy ogród przy pałacu Hasbachów
 (hasło nr 16)
 Ostrówki Kolonia (hasło nr 107)
 Ogrodniki Kolonia (hasło nr 103)
 Zubowszczyzna (hasło nr 165)
 Tilia americana – lipa amerykańska
 Pietkowo (hasło nr 111)
 Tilia cordata – lipa drobnolistna
 Andryjanki (hasło nr 2)
 Białowieża – Park Dyrekcyjny (hasło nr 8)
 Białystok – Park Planty (hasło nr 13)
 Białystok Dojlidy – ogród pałacu Hasbachów
 (hasło nr 16)
 Białystok Dojlidy – park pałacowy (hasło nr 17)
 Biszewo (hasło nr 18)
 Bobra Wielka (hasło nr 19)
 Bogdaniec (hasło nr 21)
 Bryki (hasło nr 23)
 Bystre (hasło nr 25)
 Chobotki Wieś (hasło nr 28)
 Chojnowszczyzna (hasło nr 29)
 Choroszcz (hasło nr 30)
 Czartajew (hasło nr 32)
 Dołubowo (hasło nr 38)
 Drohiczyn – ogród oo. Franciszkanów
 Juchnowiec (hasło nr 59)
 Juchnowszczyzna (hasło nr 60)

Kalejczyce (hasło nr 61)
 Kalnica (hasło nr 62)
 Kalno (hasło nr 63)
 Kamienny Dwór (hasło nr 65)
 Klukowicze (hasło nr 67)
 Knyszyn Zamek (hasło nr 70)
 Koplany (hasło nr 71)
 Korycin (hasło nr 72)
 Krynki (hasło nr 76)
 Krzysztoforowo (hasło nr 77)
 Krzywa (hasło nr 78)
 Kurnatowszczyzna (hasło nr 82)
 Kuścin (hasło nr 85)
 Leńce (hasło nr 85)
 Lewickie (hasło nr 86)
 Łukawica
 Makowlany (hasło nr 90)
 Markowo Wielkie
 Markowszczyzna I (hasło nr 92)
 Markowszczyzna II (hasło nr 93)
 Mień (hasło nr 95)
 Miszkienniki (hasło nr 97)
 Nurczyk (hasło nr 101)
 Nurzec (hasło nr 102)
 Ogrodniki (hasło nr 104)
 Orla (hasło nr 105)
 Pawlinowo (hasło nr 108)
 Pawłowicze (hasło nr 109)
 Pętowo (hasło nr 110)
 Pietkowo (hasło nr 111)
 Pietkowo – Gabrysin (hasło nr 112)
 Podbiele (hasło nr 114)
 Pokaniewo (hasło nr 116)
 Ponarlica (hasło nr 118)
 Różanystok (hasło nr 120)
 Rudka (hasło nr 122)
 Sidorka (hasło nr 124)
 Siemiatycze – park pałacowy (hasło nr 126)
 Siemiatycze ogród klasztorny (hasło nr 127)
 Siemiony (hasło nr 128)
 Sikory (hasło nr 129)
 Słójka (hasło nr 130)
 Sobótka (hasło nr 132)
 Sokółka (hasło nr 133)
 Stary Dwór (hasło nr 135)
 Stelmachowo (hasło nr 136)
 Strabla (hasło nr 138)
 Supraśl ogród Bazylianów (hasło nr 139)
 Supraśl – park miejski (hasło nr 141)
 Szczyty Dzieciółowo (hasło nr 142)
 Szczyty Nowodwory (hasło nr 143)
 Szelągówka (hasło nr 144)

Targowisk (hasło nr 146)
 Tołoczki Małe (hasło nr 147)
 Topole (hasło nr 149)
 Tryczówka (hasło nr 150)
 Turek (hasło nr 152)
 Turośń Kościelna (hasło nr 153)
 Tykocin (hasło nr 154)
 Waliły (hasło nr 155)
 Wałki (hasło nr 156)
 Zabłocie (hasło nr 161)
 Zabłudów (hasło nr 162)
 Zdrojki (hasło nr 164)
 Zubowszczyzna (hasło nr 165)
 Zubrzyca Wielka (hasło nr 166)
 Żuchowo (hasło nr 167)
 Żylicze (hasło nr 168)
 Tilia euchlora – lipa krymska
 Bogdaniec (hasło nr 21)
 Tilia petiolaris – lipa długoogonkowa
 Białowieża – Park Pałacowy (hasło nr 9)
 Tilia platyphyllos – lipa szerokolistna
 Białystok Dojlidy – ogród przy pałacu Hasbachów
 (hasło nr 16)
 Białystok Dojlidy – park pałacowy (hasło nr 17)
 Bogdaniec (hasło nr 21)
 Choroszcz (hasło nr 30)
 Tilia tomentosa – lipa srebrzysta
 Białystok Dojlidy – park pałacowy (hasło nr 17)
 Tsuga canadensis – choina kanadyjska
 Białystok – Park Stary (hasło nr 14)
 Kundzin (hasło nr 81)
 Ostrówki Kolonia (hasło nr 107)
 Ulmus carpinifolis var. suberoes – wiąz polny
 odm. korkowa

Choroszcz (hasło nr 30)
 Ulmus glabra „Pendula” – wiąz górski odm. zwisająca
 Białystok – Park Stary (hasło nr 14)
 Rudka (hasło nr 122)
 Słójka (hasło nr 130)
 Ulmus laevis – wiąz szypułkowy
 Andryjanki (hasło nr 2)
 Białystok – Park Planty (hasło nr 13)
 Białystok Dojlidy – ogród przy pałacu Hasbachów
 (hasło nr 16)
 Bielsk Podlaski – Hołowiesk
 Buzuny (hasło nr 24)
 Bystre (hasło nr 25)
 Choroszcz (hasło nr 30)
 Drohiczyń – ogród oo. Franciszkanów
 Juchnowiec (hasło nr 59)
 Kopłany (hasło nr 71)
 Korycin (hasło nr 72)
 Kułygi
 Lewickie (hasło nr 86)
 Makowlany (hasło nr 90)
 Pawlinowo (hasło nr 108)
 Pawłowicze (hasło nr 109)
 Rudka (hasło nr 122)
 Sobótka (hasło nr 132)
 Stary Dwór (hasło nr 135)
 Szczyty Nowodwory (hasło nr 143)
 Usnarszczyzna
 Zabłudów (hasło nr 162)
 Zblutowo
 Zdrojki (hasło nr 164)

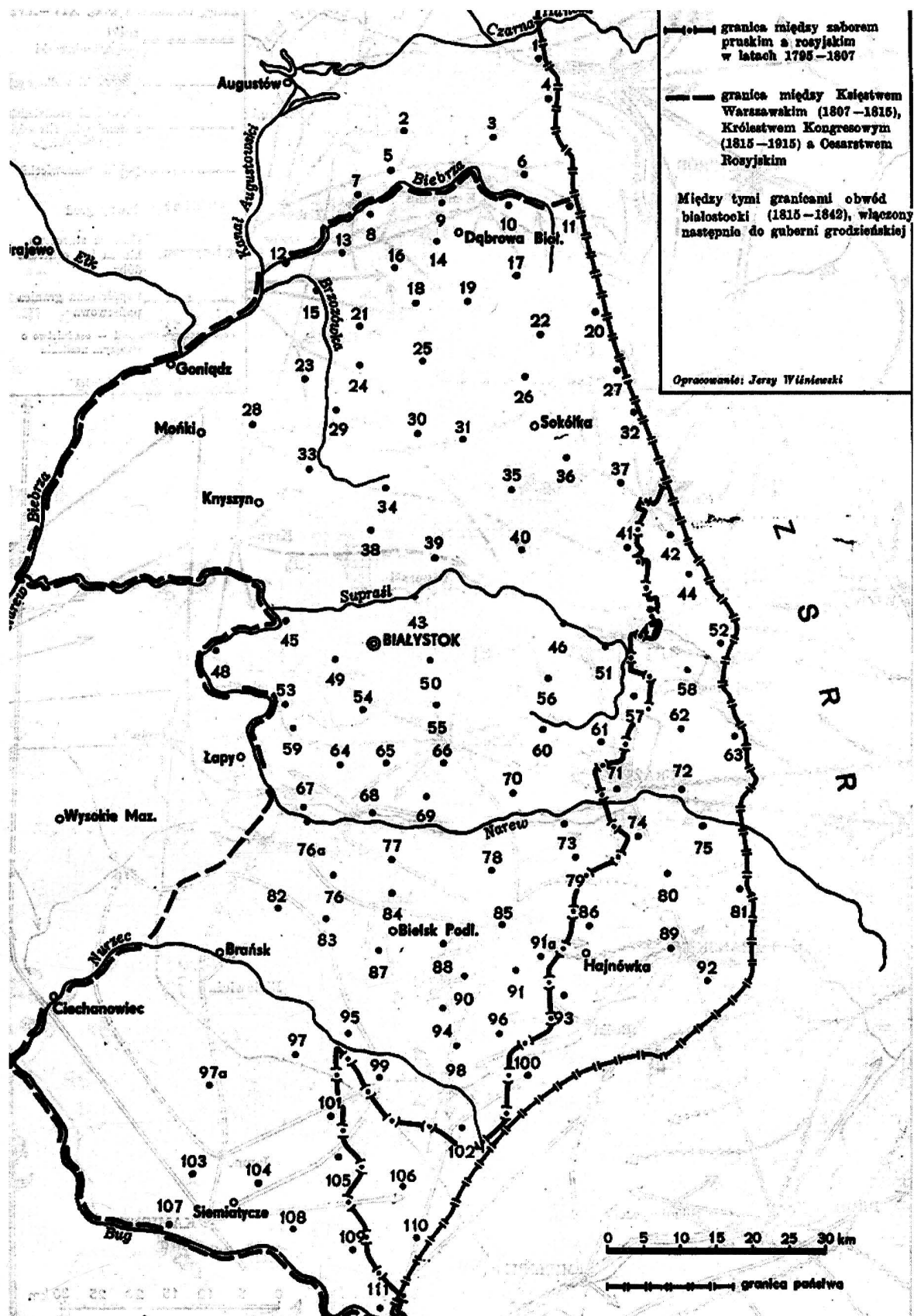
156559

SPIS TREŚCI

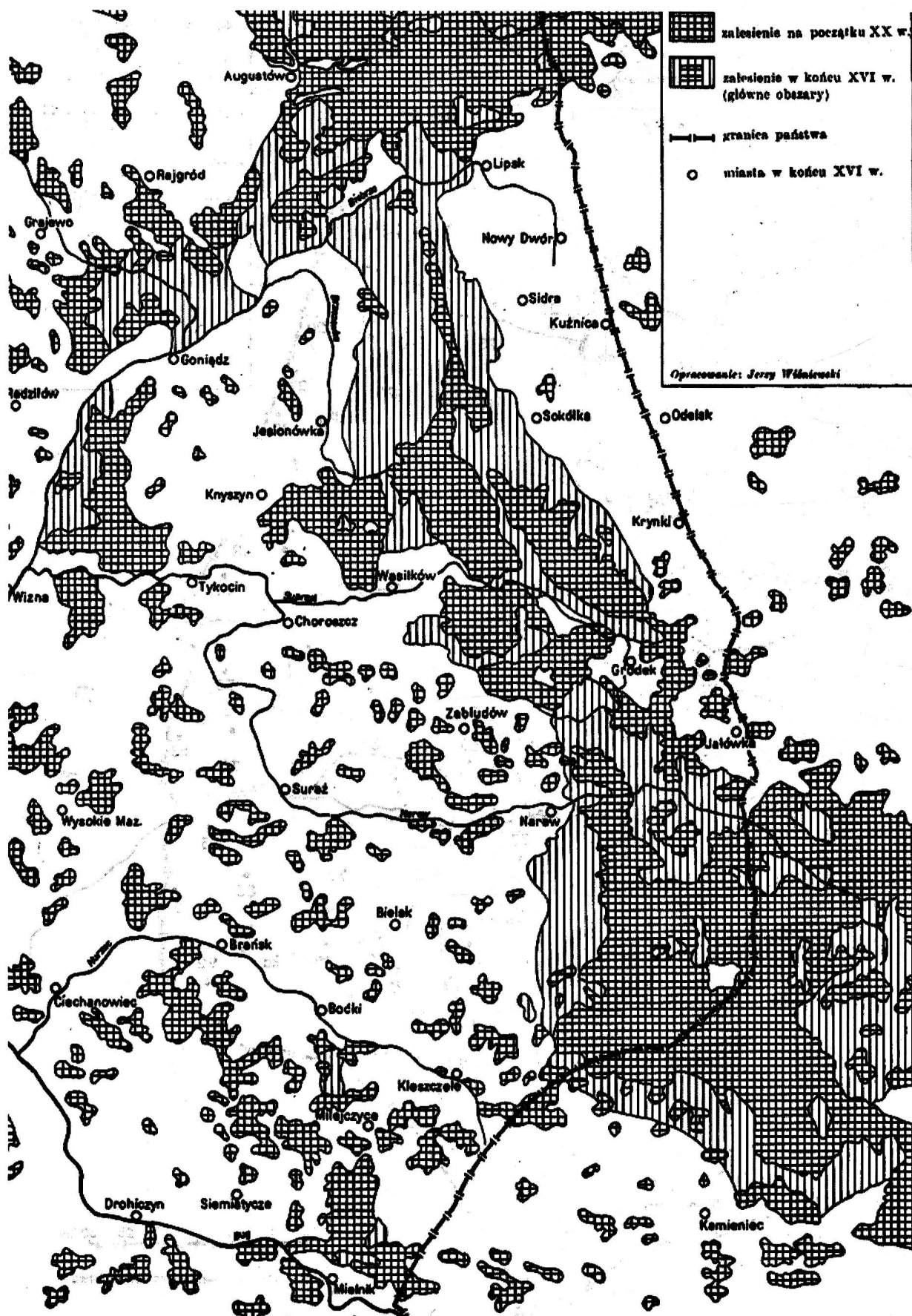
I	Wstęp	s. 7
	1. Kompozycje ogrodowe jako przedmiot opracowania	s. 7
	2. Zakres problematyki	s. 7
	3. Przyjęte nazewnictwo	s. 8
II.	Ogrody województwa w świetle najnowszych badań	s. 8
	1. Zakres badań prowadzonych dla potrzeb „katalogu”	s. 8
	2. Krótka charakterystyka stanu wiedzy w odniesieniu do wyników prac badawczych	s. 9
	3. Spis obiektów przebadanych w opracowaniu	s. 10
III.	Środowisko geograficzne	s. 17
	1. Geomorfologia i stosunki wodne	s. 17
	2. Klimat	s. 18
	3. Gleby	s. 19
	4. Roślinność i świat zwierzęcy	s. 20
IV.	Ogrody średniowiecza	s. 22
V.	Ogrody odrodzenia	s. 24
	1. Mecenat królowej Heleny i Aleksandra Jagiellończyka	s. 24
	2. Okres pomiaru włącznej i okres kształtowania się wzorców organizowania przestrzeni	s. 25
	3. Krajobraz i sposoby dysponowania przestrzenią	s. 28
VI.	Ogrody kwaterowe końca XVI w. i pierwszej połowy XVII w.	s. 32
VII.	Ogrody baroku	s. 34
	1. Ogólna charakterystyka epoki	s. 34
	2. Nowe prądy w sztuce ogrodowej i rozpowszechnianie się nowych wzorców dysponowania przestrzenią	s. 36
	3. Miejscowe wzorce sztuki ogrodowej	s. 39
	4. Typy i rodzaje barokowych kompozycji ogrodowych terenu byłego województwa białostockiego	s. 42
VIII.	Ogrody XIX i XX w.	s. 51
	1. Sytuacja regionu po rozbiorach Polski	s. 51
	2. Ogrody kwaterowe XIX i XX w.	s. 53
	3. Kompozycje swobodne	s. 55
	4. Historyzm i ogrody eklektyczne	s. 63
	5. Style i kierunki XX w.	s. 67
IX.	Klasyfikacja i typologia poznanych obiektów	s. 71
	1. Rodzaje zabytkowych kompozycji ogrodowych województwa	s. 72
X.	Przyczyny i okresy zniszczeń kompozycji ogrodowych	s. 74
XI.	Stan zachowania i formy użytkowania zabytków sztuki ogrodowej do 1988 r.	s. 75
XII.	Ogólna ocena zasobów zabytkowych kompozycji ogrodowych województwa i możliwości ich ochrony	s. 77
	Wykaz drzew pomnikowych oraz drzew rzadkich gatunków i odmian	s. 79

PLANY, ZDJĘCIA, ILUSTRACJE

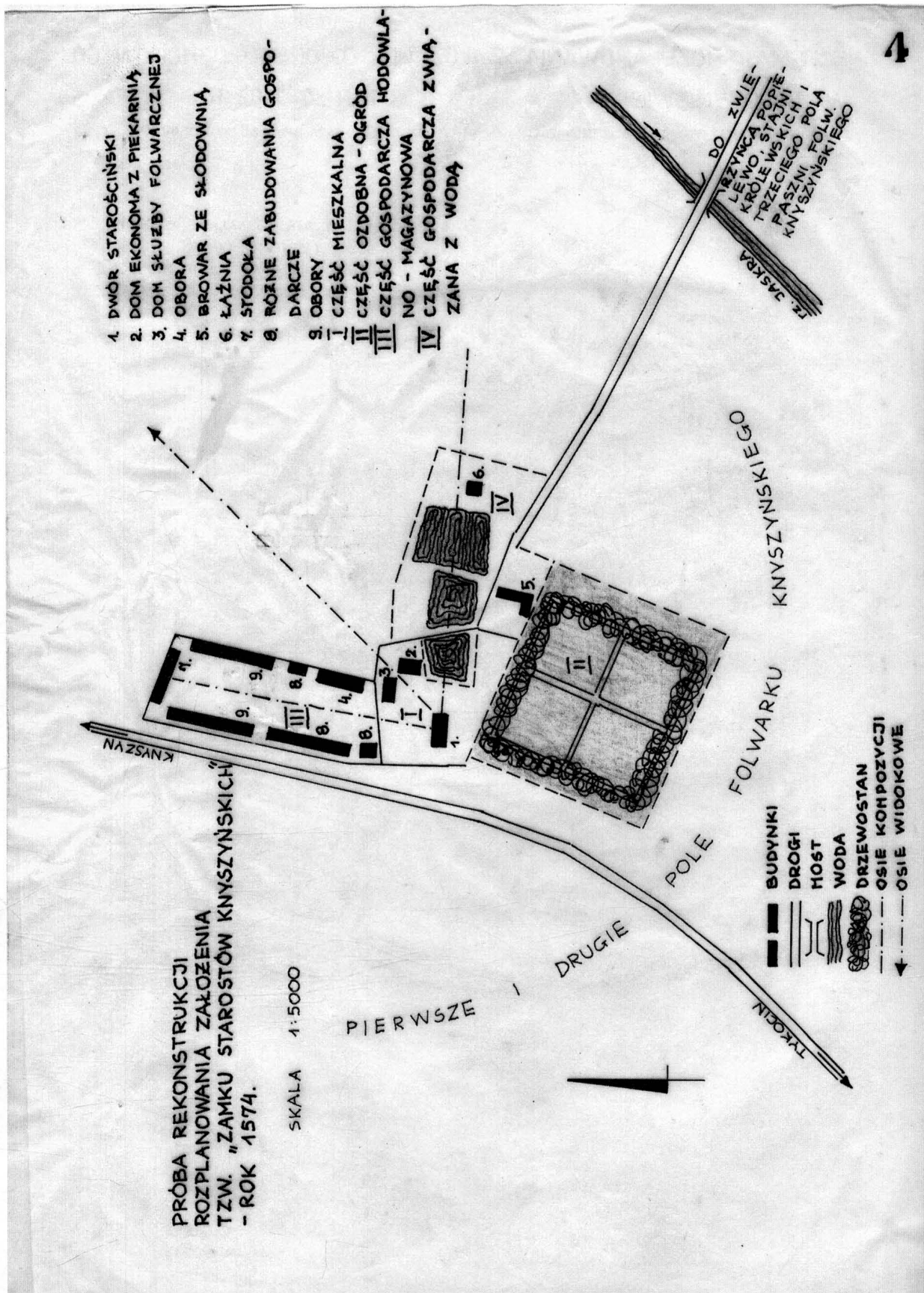
str. 86 – 160

2. Podziały polityczne i administracyjne terenu województwa białostockiego w latach 1795 - 1915 według J. Wiśniewskiego. Zob. *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostocczyzny*, t. I mapa IV

3. Stan zalesienia na terenie województwa białostockiego w końcu XVI i na początku XX w. według J. Wiśniewskiego, *Zob. Atlas gwar wschodniostowiańskich Białostoczczyzny*, t. I, mapa VI

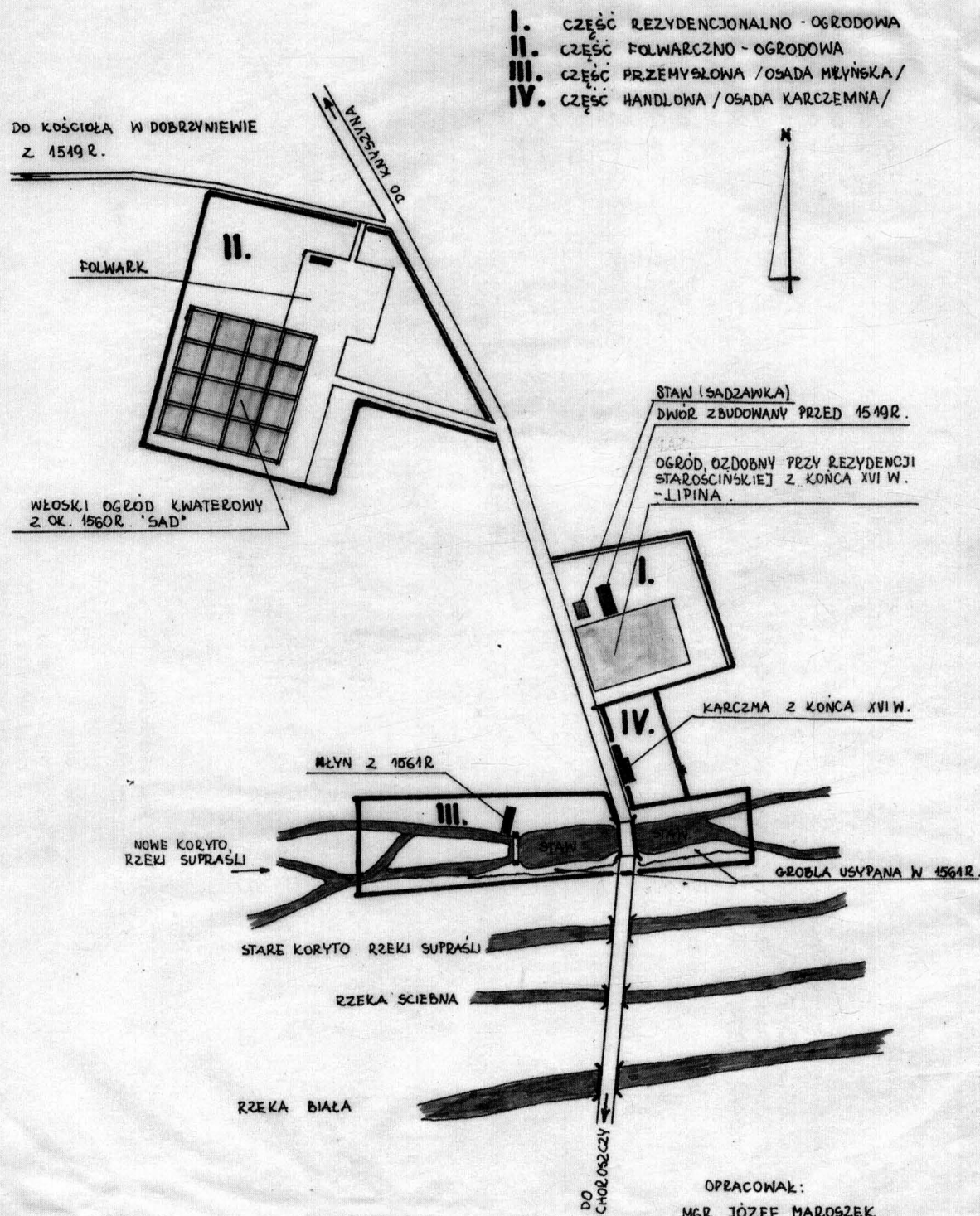

4. Próba rekonstrukcji rozplanowania założenia, tzw. „Zamku starostów knyszyńskich” – rok 1574.

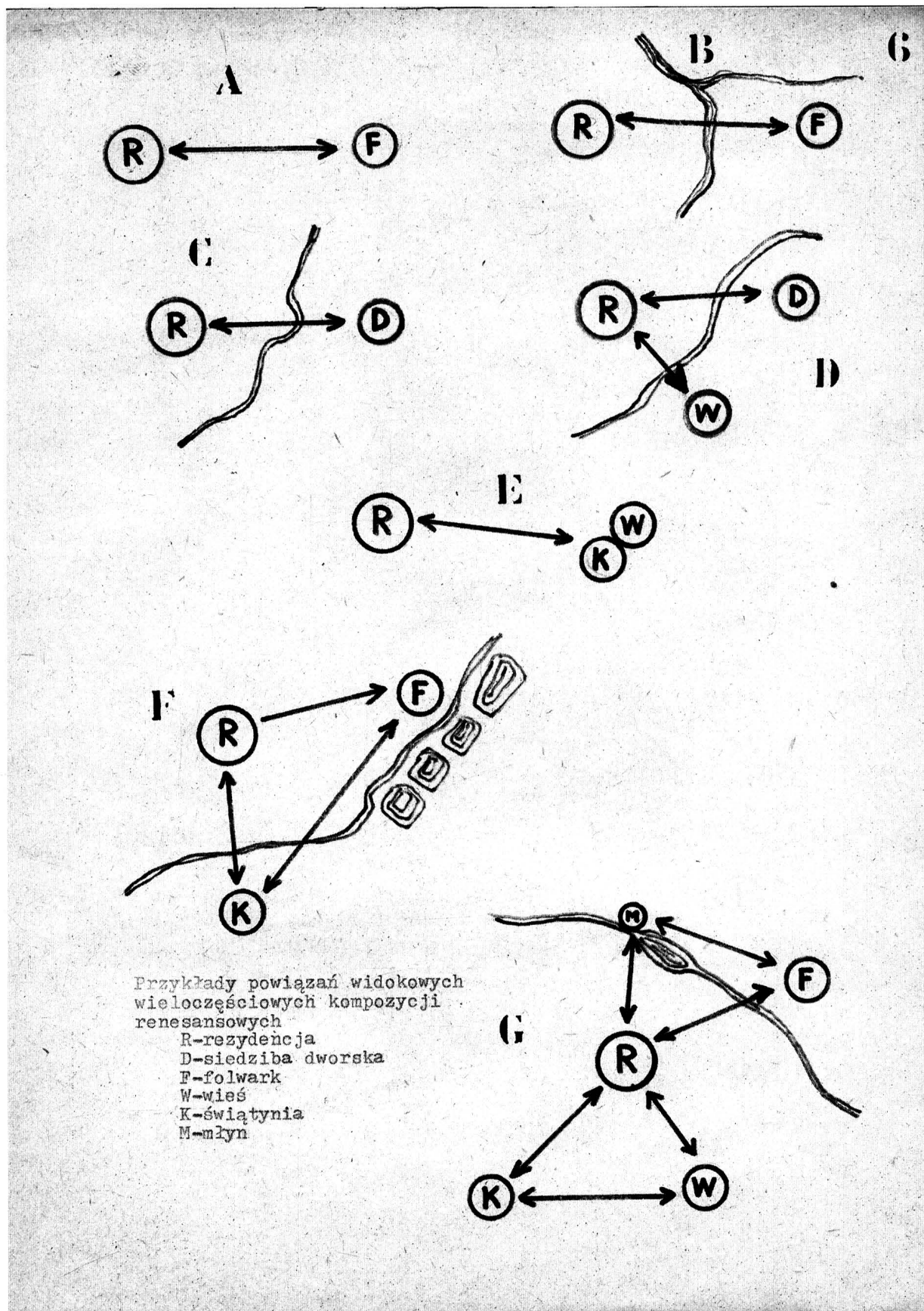
SCHEMAT ROZPLANOWANIA ZAŁOŻENIA DWORSKO-OGRODOWEGO W DOBRZYNIEWIE

STAN Z 1602 R.

/INWENTARZ STAROSTWA KNYSZYŃSKIEGO 1602 r. - AGAD, ARCHIWUM SKARBU KORONNEGO /.

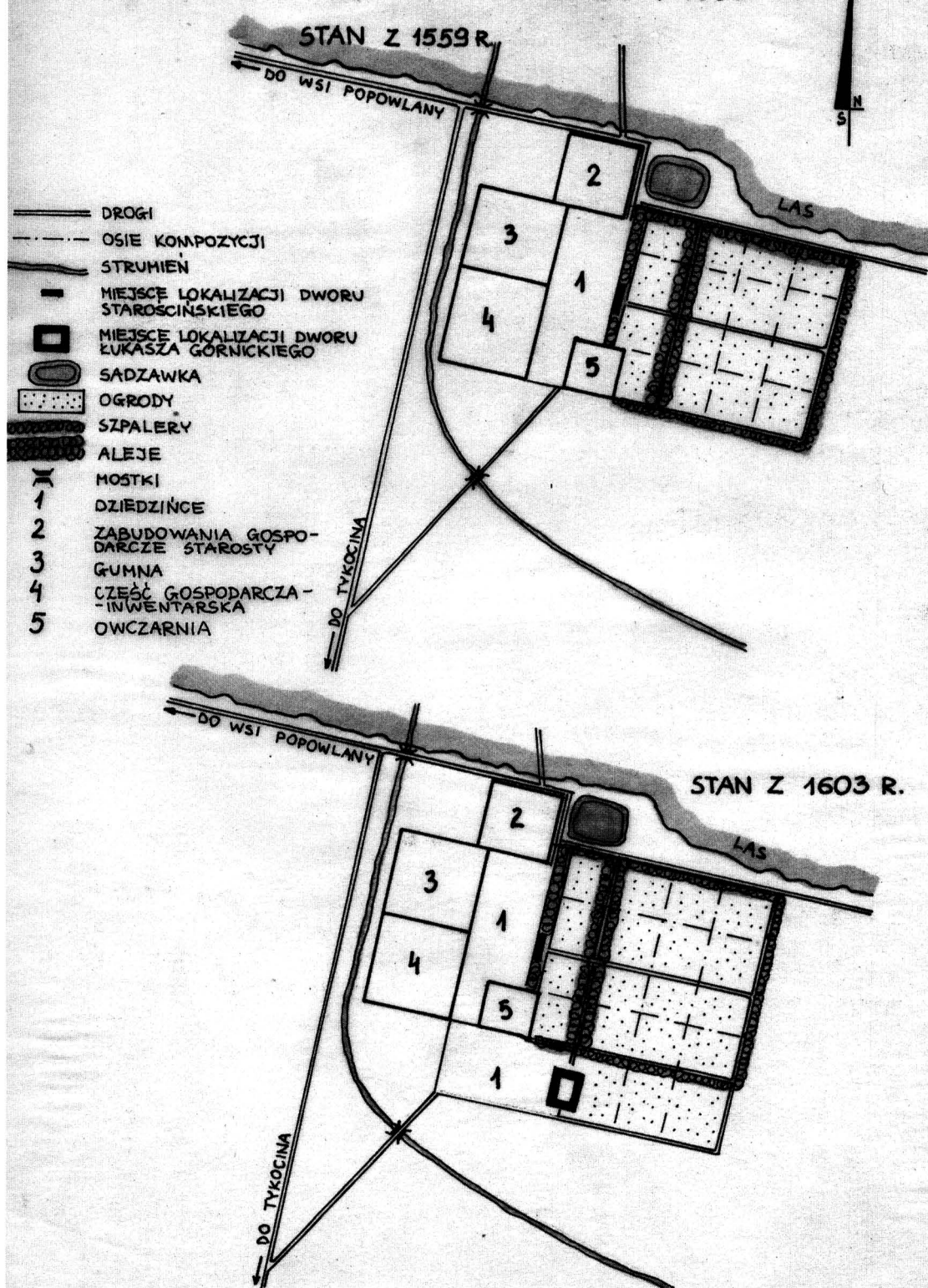
5. Schemat rozplanowania założenia dworsko – ogrodowego w Dobrzyniewie stan 1602 r. (inwentarz starostwa knyszyńskiego 1602 r. – AGAD, Archiwum Skarbu Kororonnego).

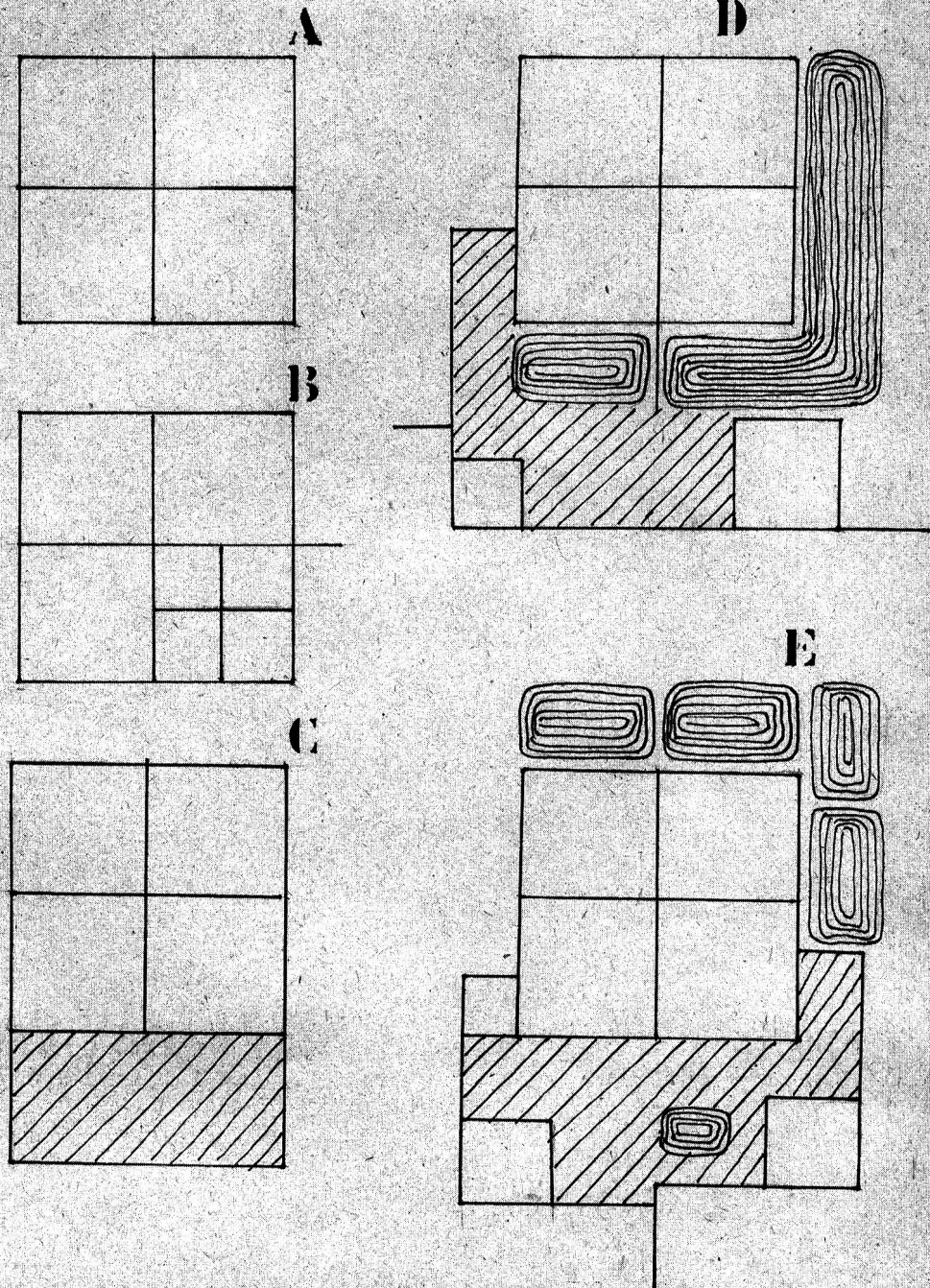
6. Przykłady powiązań widokowych wieloczęściowych kompozycji renesansowych R – rezydencja, D – siedziba dworska, F – folwark, W – wieś, K – świątynia, M. – młyn.

SCHEMAT ZAŁOŻENIA DWORSKO-OGRODOWEGO W LIPNIKACH W WIEKU XVI I NA POZĄATKU WIEKU XVII - PRÓBA REKONSTRUKCJI

SKALA 1:4000

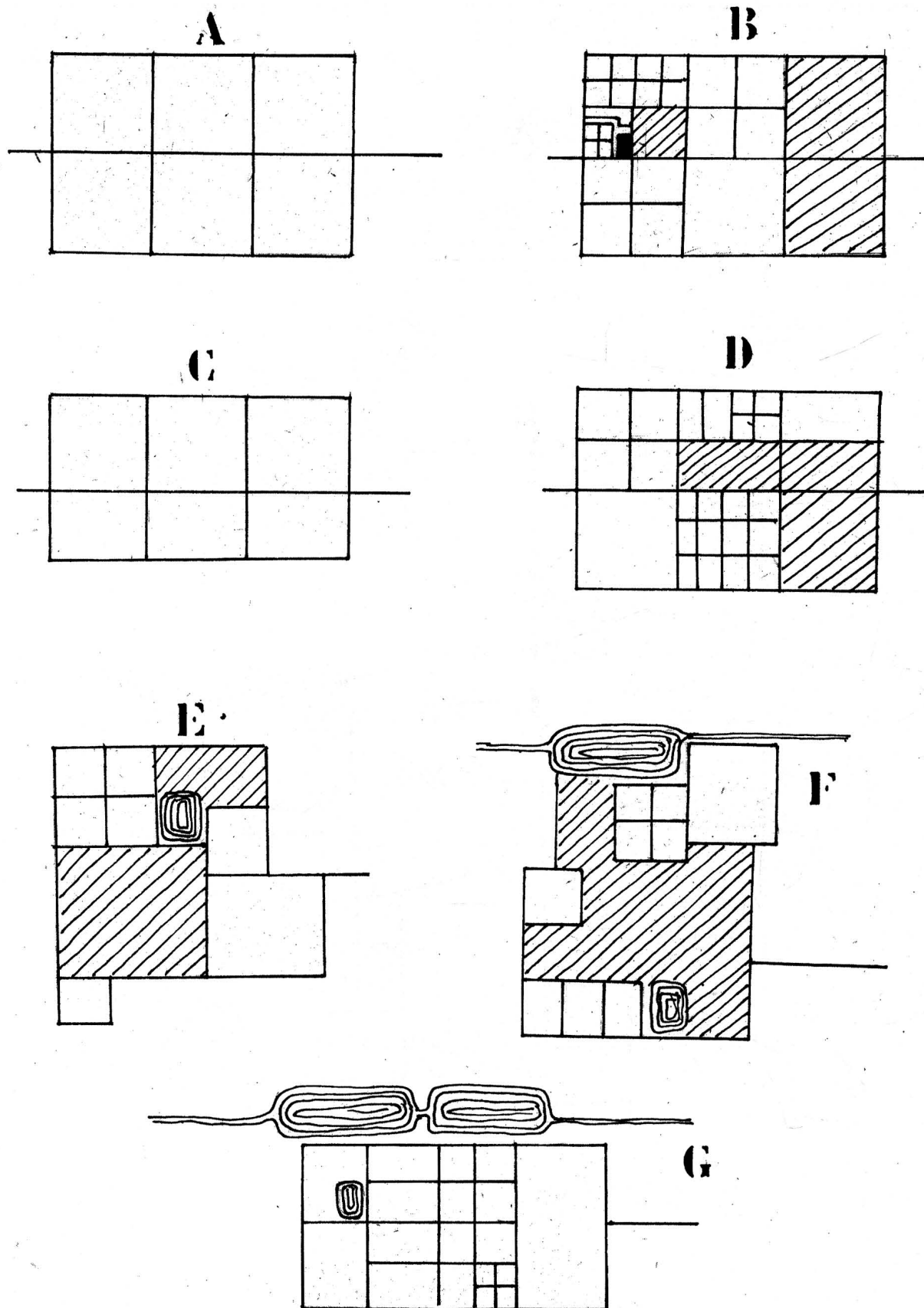

7. Schemat założenia dworsko – ogrodowego w Lipnikach w wieku XVI i na początku wieku XVII – próba rekonstrukcji.

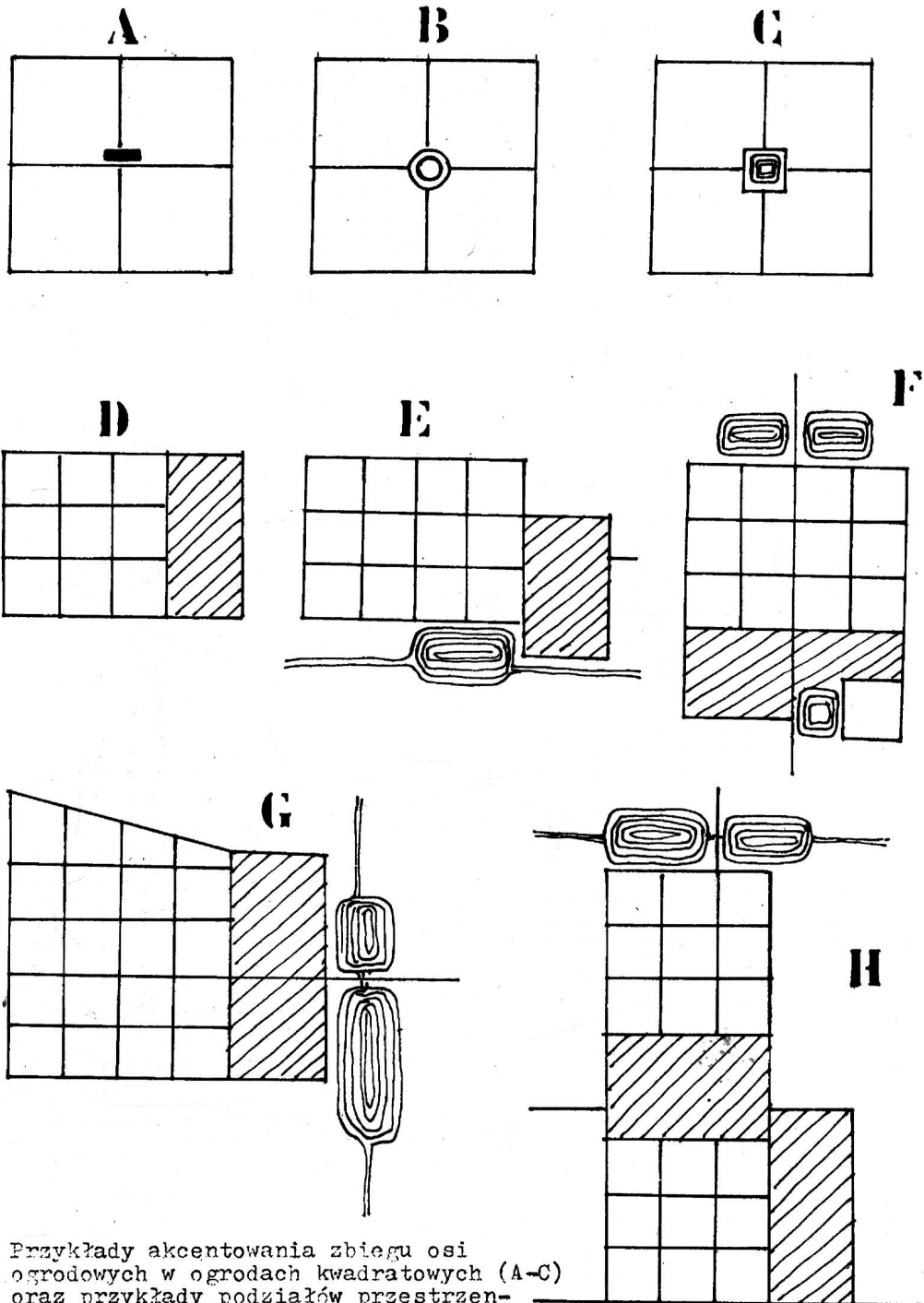

Przykłady podziałów przestrzennych ogrodów kwadratowych i siedzib posiadających takie ogrody

8. Przykłady podziałów przestrzennych ogrodów kwadratowych i siedzib posiadających takie ogrody.

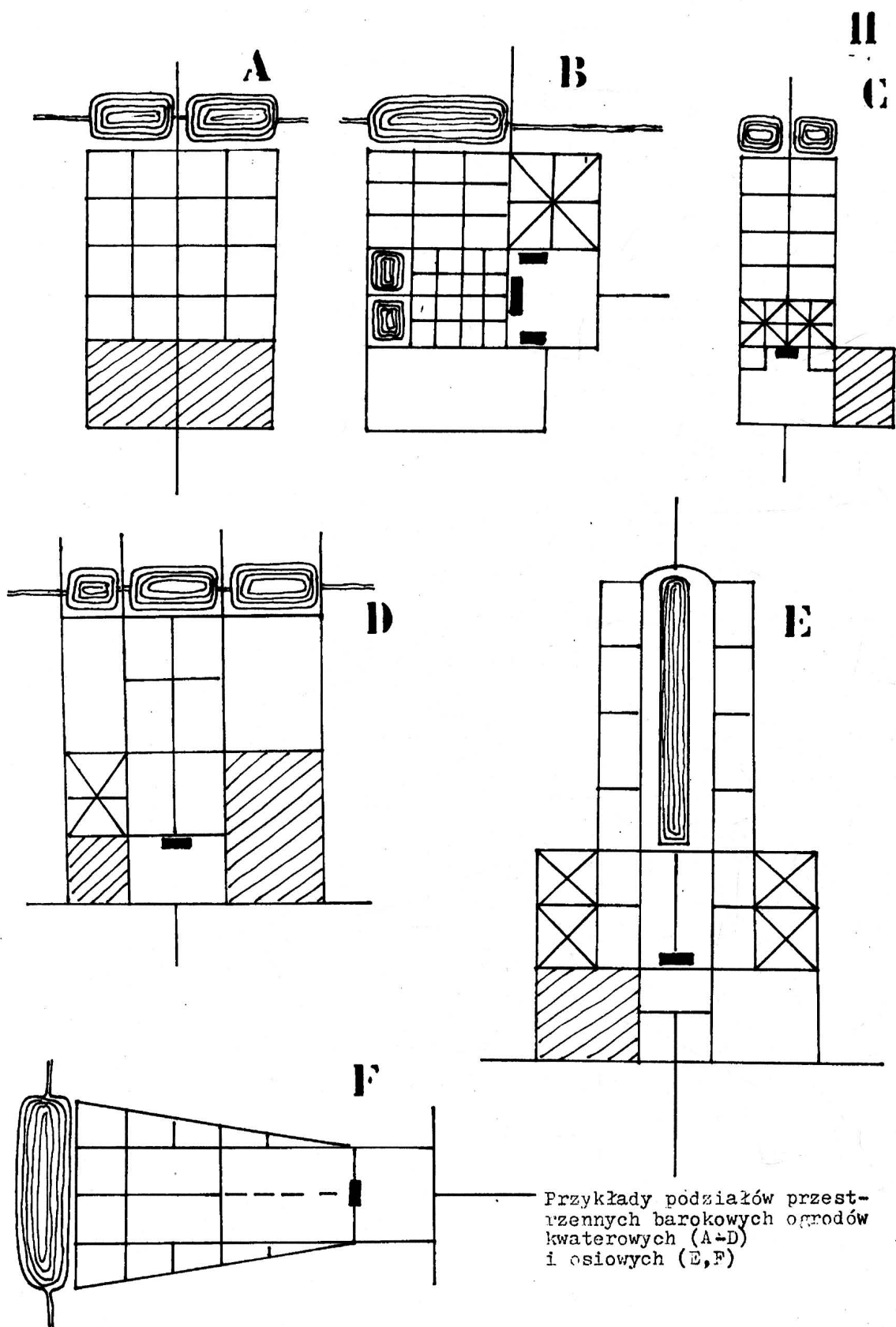

9. Przykłady podziałów przestrzennych renesansowych siedzib sześciokwadratowych i ich ogrodów (A-D) oraz przykłady podziałów przestrzennych innych siedzib i ogrodów kwadratowych (E-G).

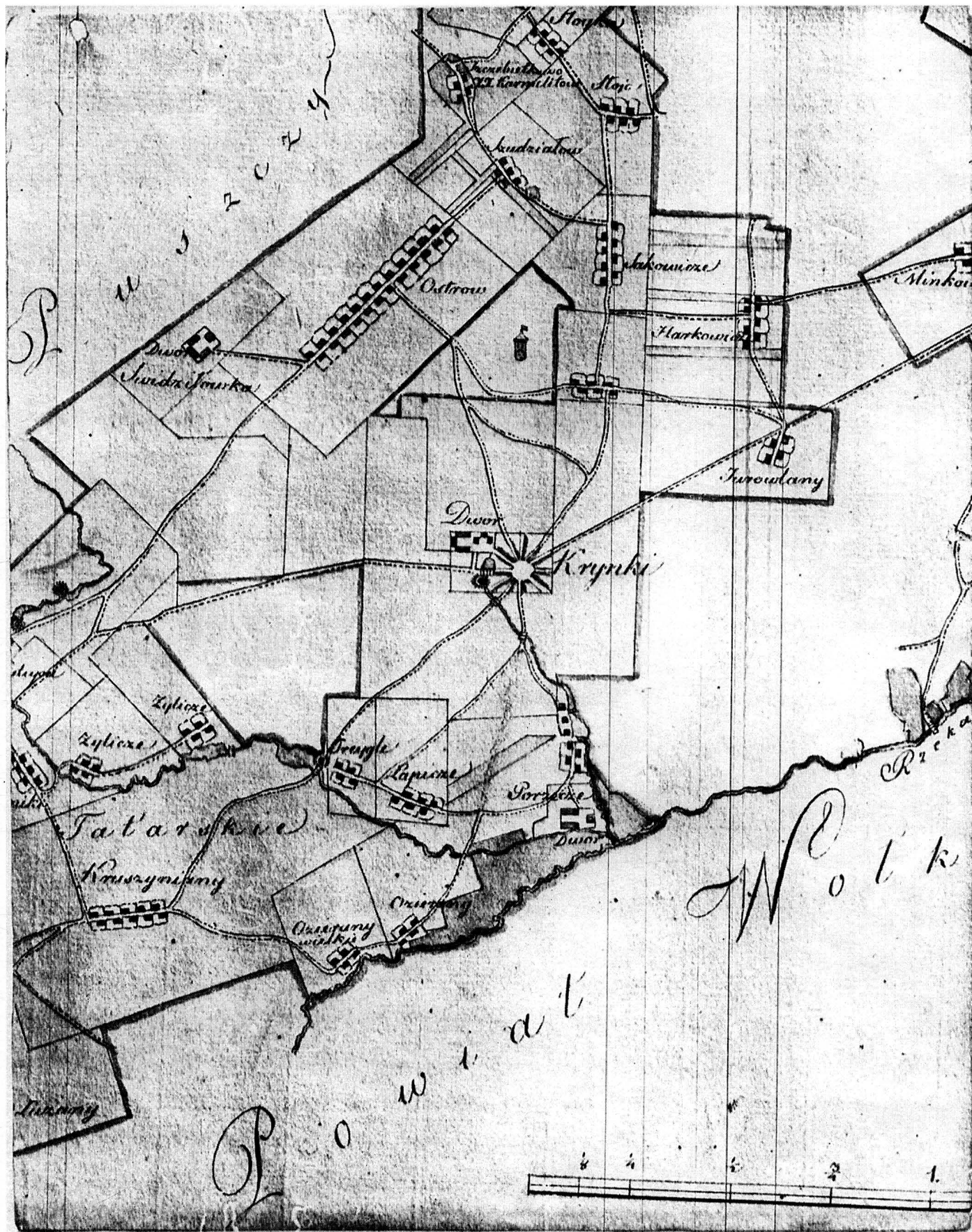

Przykłady akcentowania zbiegu osi ogrodowych w ogrodach kwadratowych (A-C) oraz przykłady podziałów przestrzennych kompozycji szachownicowych (D-H)

10. Przykłady akcentowania zbiegu osi ogrodowych w ogrodach kwadratowych (A-C) oraz przykłady podziałów przestrzennych kompozycji szachownicowych (D-H).

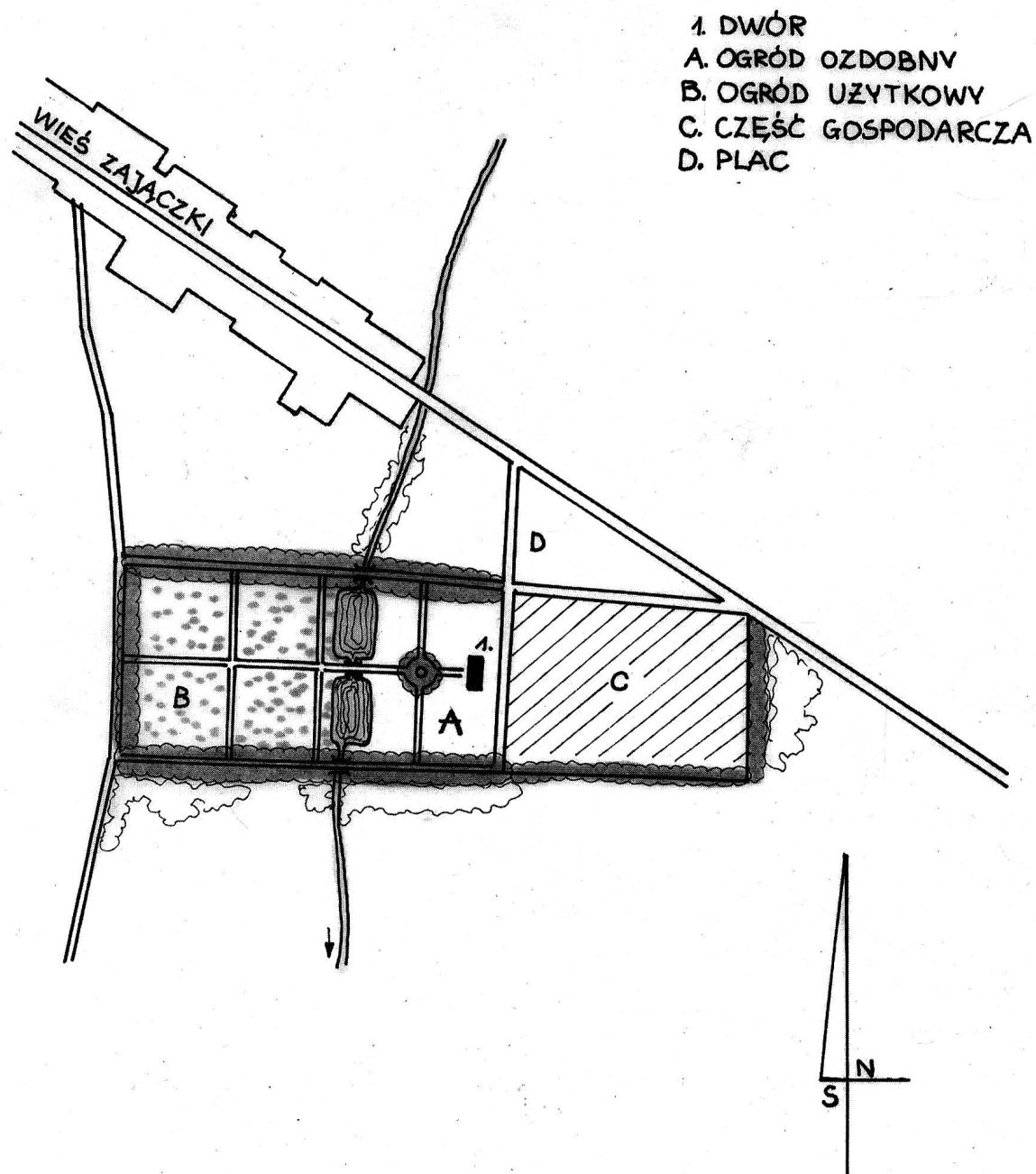

11. Przykłady podziałów przestrzennych barokowych ogrodów kwadratowych (A-D) i osiowych (E,F).

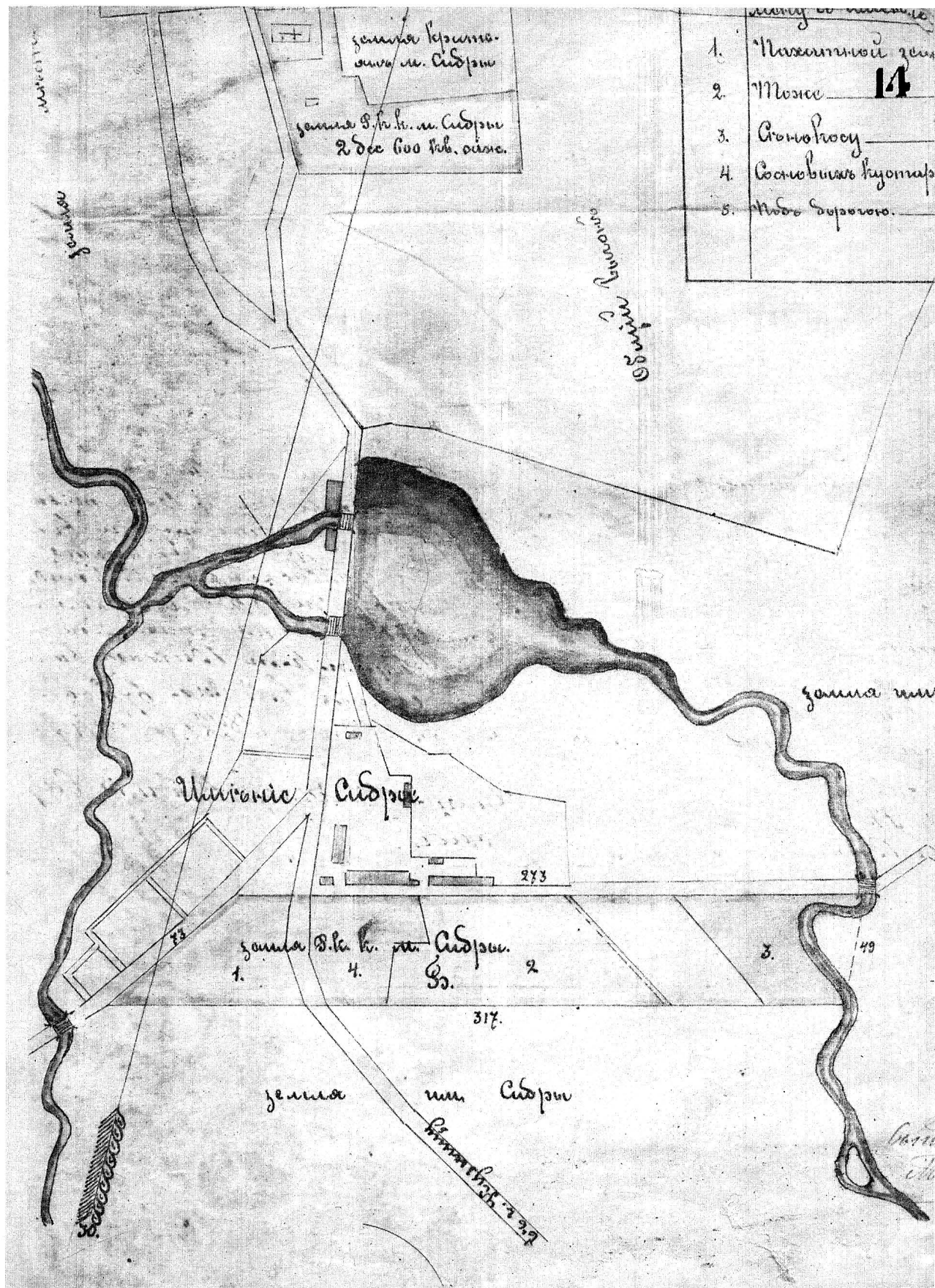

12. Krynki na Mapie ekonomii grodzieńskiej z lat 1793-1795 – AGAD, Zb. Kart., AK 66-3.

SCHEMAT KOMPOZYCJI OGRODU W ZAJĄCZKACH PRZED KRAJOBRAZOWĄ PRZEBUDOWĄ, - PRÓBA REKONSTRUKCJI

13. Schemat kompozycji ogrodu w Zajączkach przed krajobrazową przebudową – próba rekonstrukcji.

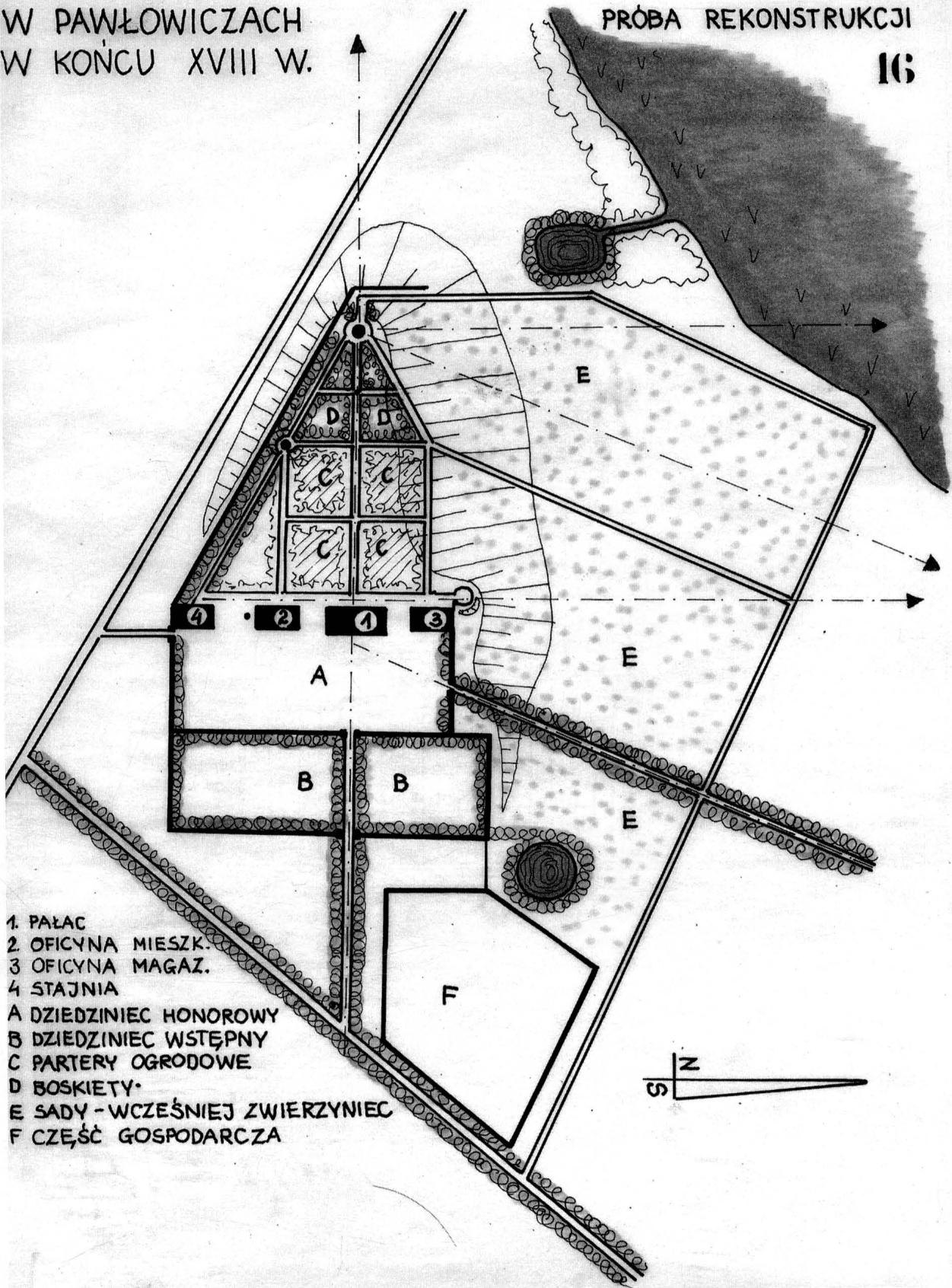

14. Założenie parkowo – dworskie w Sidrze.

SCHEMAT KOMPOZYCJI ZAŁOŻENIA PAŁACOWO-OGRODOWEGO
W PAWŁOWICZACH
W KOŃCU XVIII W.

PRÓBA REKONSTRUKCJI

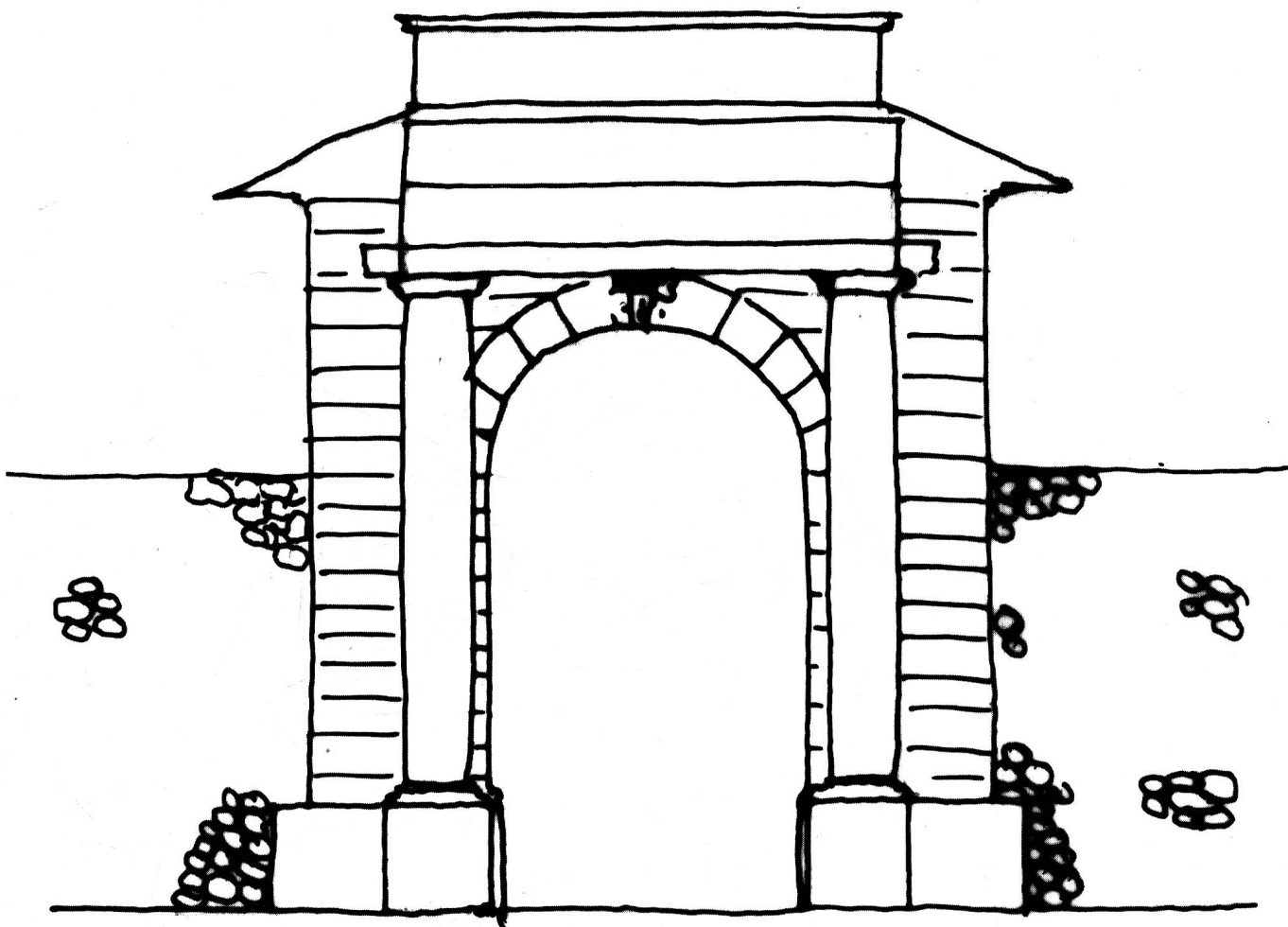
16

16. Schemat kompozycji założenia pałacowo – ogrodowego w Pawłowiczach w końcu XVIII w.

17. Pałac ks. Anny Jabłonowskiej w Siemiatyczach z 1777 roku, Arch. S. B. ZUG. (na podstawie rysunku z. Vogla)

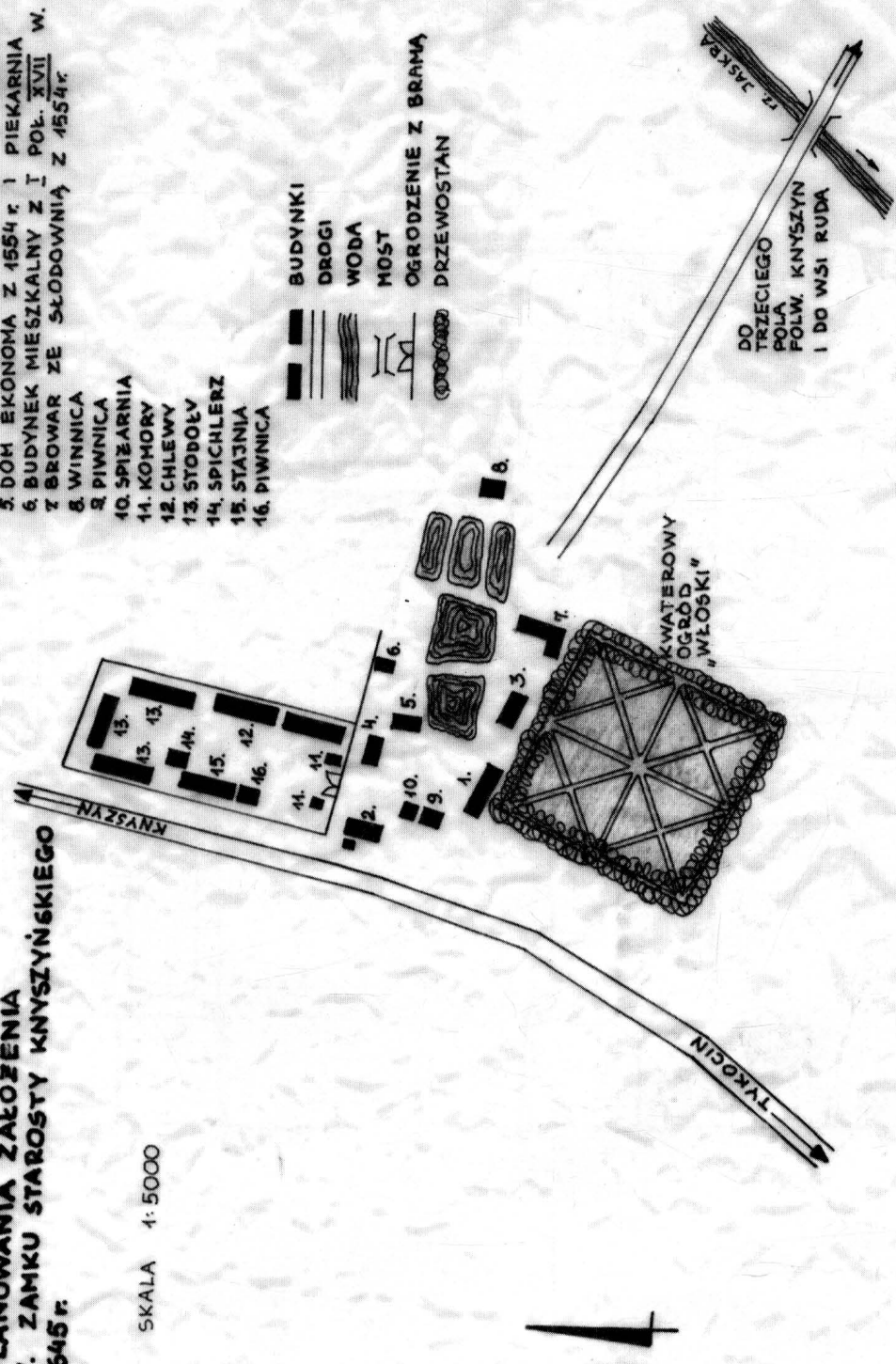

18. Brama wjazdowa założenia pałacowo-ogrodowego w Siemiatyczach, arch. S.B. Zug.(?) około 1772 r.
(na podstawie rysunku Z. Vogla)

- 1. REZYDENCJA STAROSTY KNYSZYŃSKIEGO Z 1602 r.
- 2. OFICyna MIESZKAŁNA WZNIESIONA PO 1602 r.
- 3. MIESZKANIE DLA URZĘDNIKA Z I POL. XVII W.
- 4. DOM SŁUŻBY FOLWARCZNEJ Z 1554 r.
- 5. DOM EKONOMA Z 1554 r. I PIEKARNIA
- 6. BUDYNEK MIESZKAŁNY Z I POL. XVII W.
- 7. BROWAR ZE SŁODOWNIĄ Z 1554 r.
- 8. WINNICA
- 9. PIWNICA
- 10. SPIŻARNIA
- 11. KOMORY
- 12. CHLEWY
- 13. STODOŁY
- 14. SPICHLEZ
- 15. STAJNIA
- 16. PIWNICA

**PRÓBA REKONSTRUKCJI
ROZPLANOWANIA ZAŁOŻENIA
TZW. ZAMKU STAROSTY KNYSZYŃSKIEGO
Z 1645 r.**

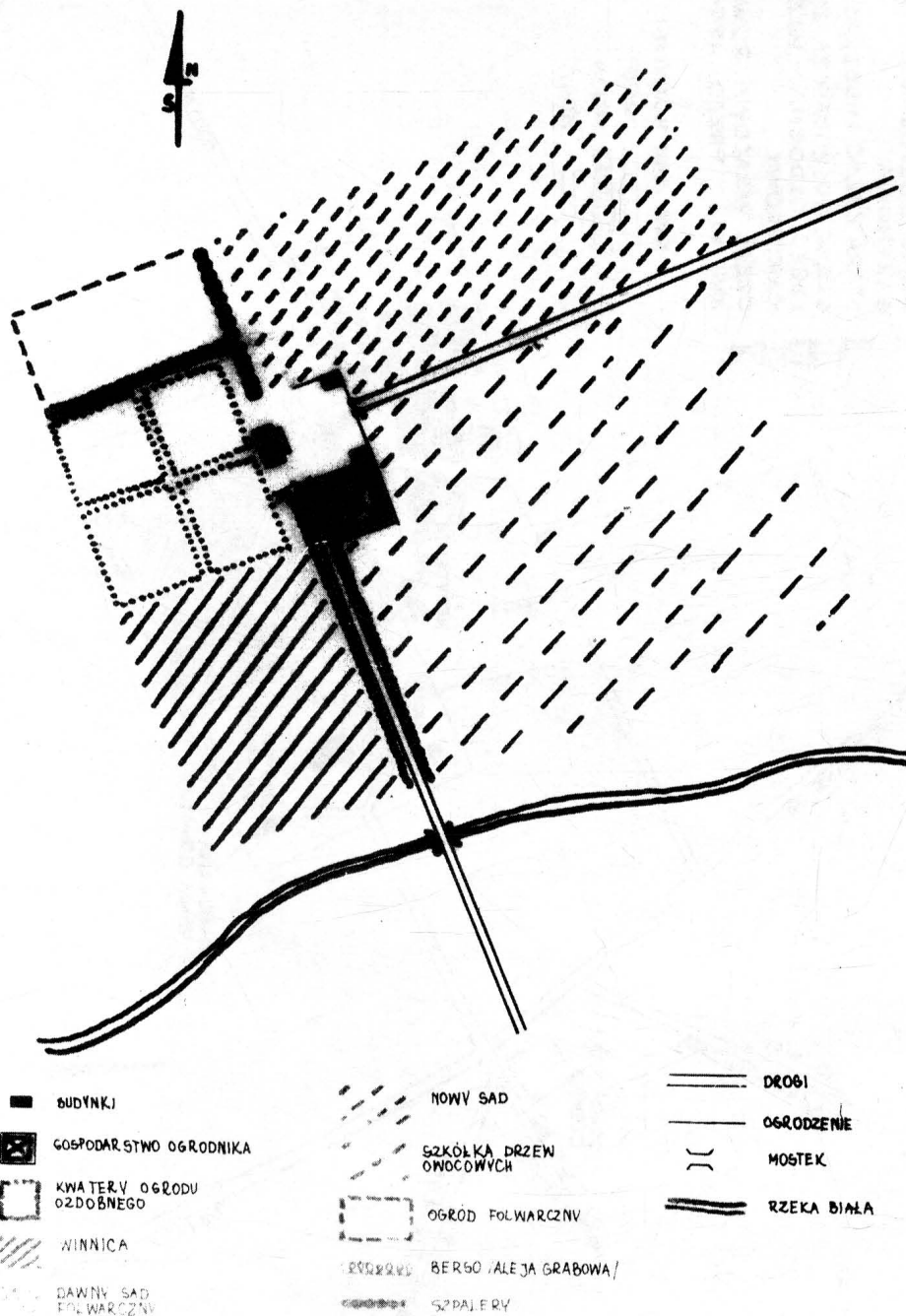
SKALA 1:5000

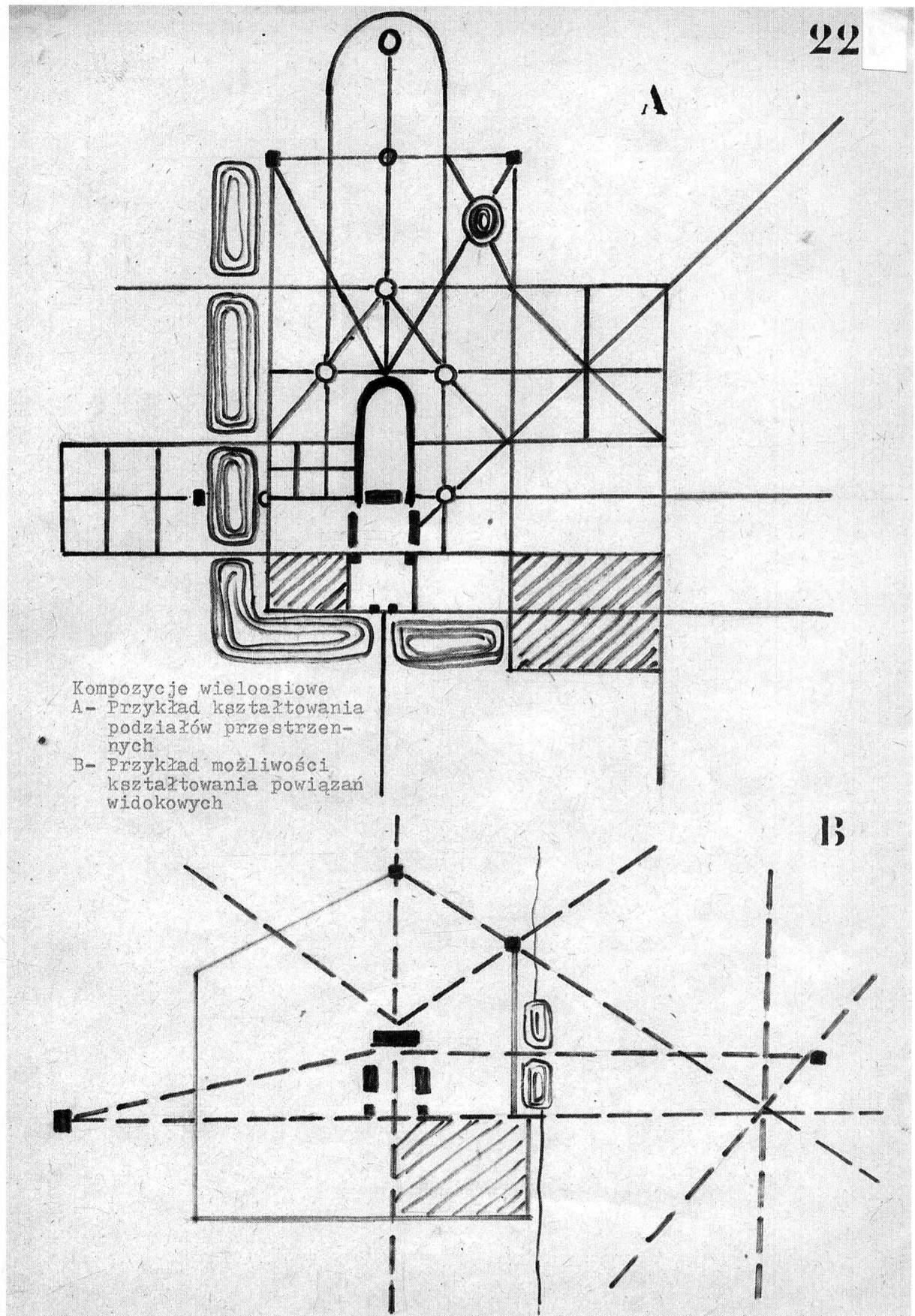
19. Próba rekonstrukcji rozplanowania założenia tzw. Zamku starosty knyszyńskiego z 1645 r.

WYSOKI STOCZEK
PROBA REKONSTRUKCJI ROZPLANOWANIA ZAŁOŻENIA OGRODOWO -
-PAŁACOWEGO NA PODSTAWIE INWENTARZA Z 1772 R.

21

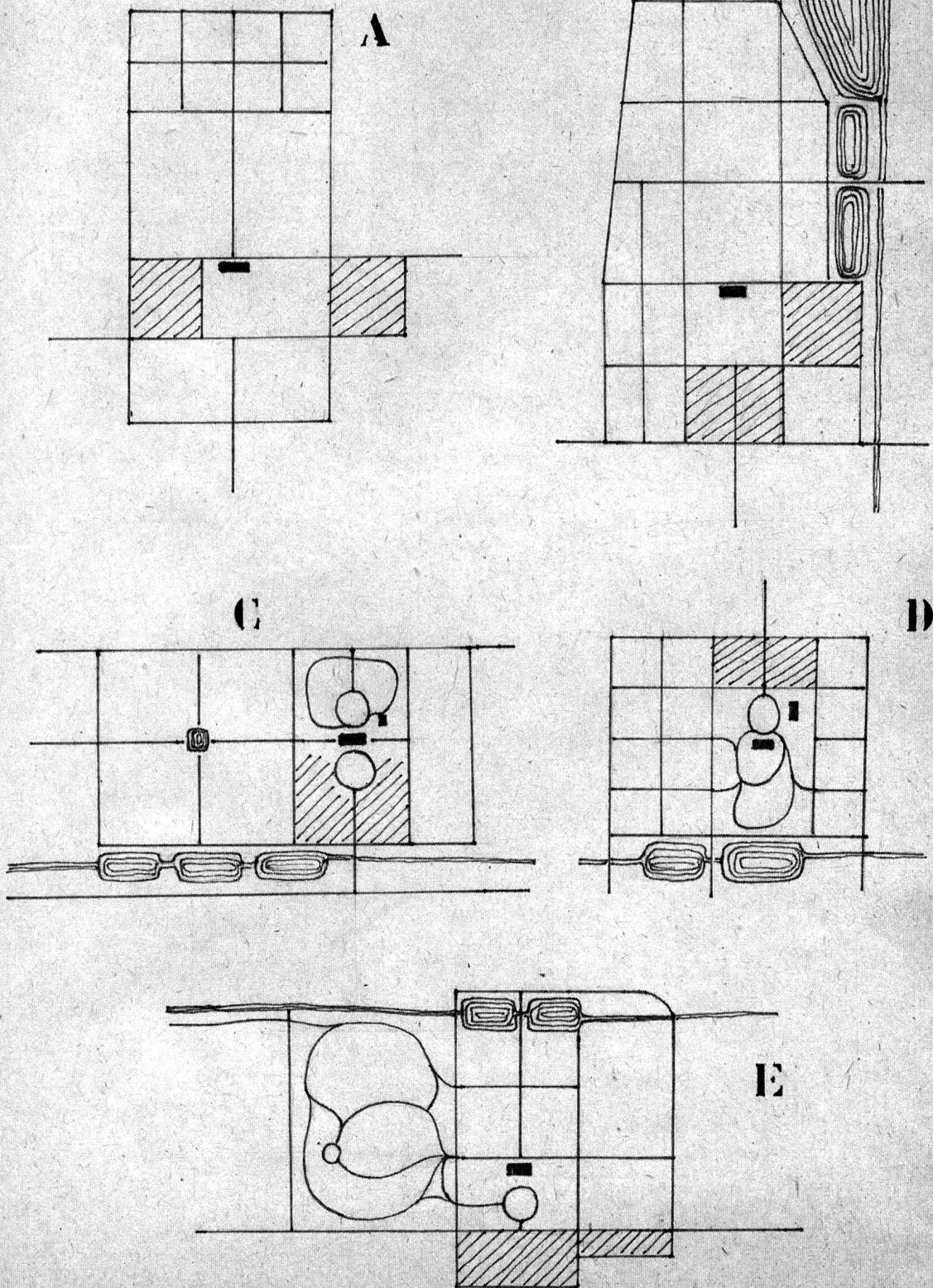
21. Wysoki Stoczek. Próba rekonstrukcji rozplanowania założenia ogrodowo - pałacowego na podstawie inwentarza z 1772 r.

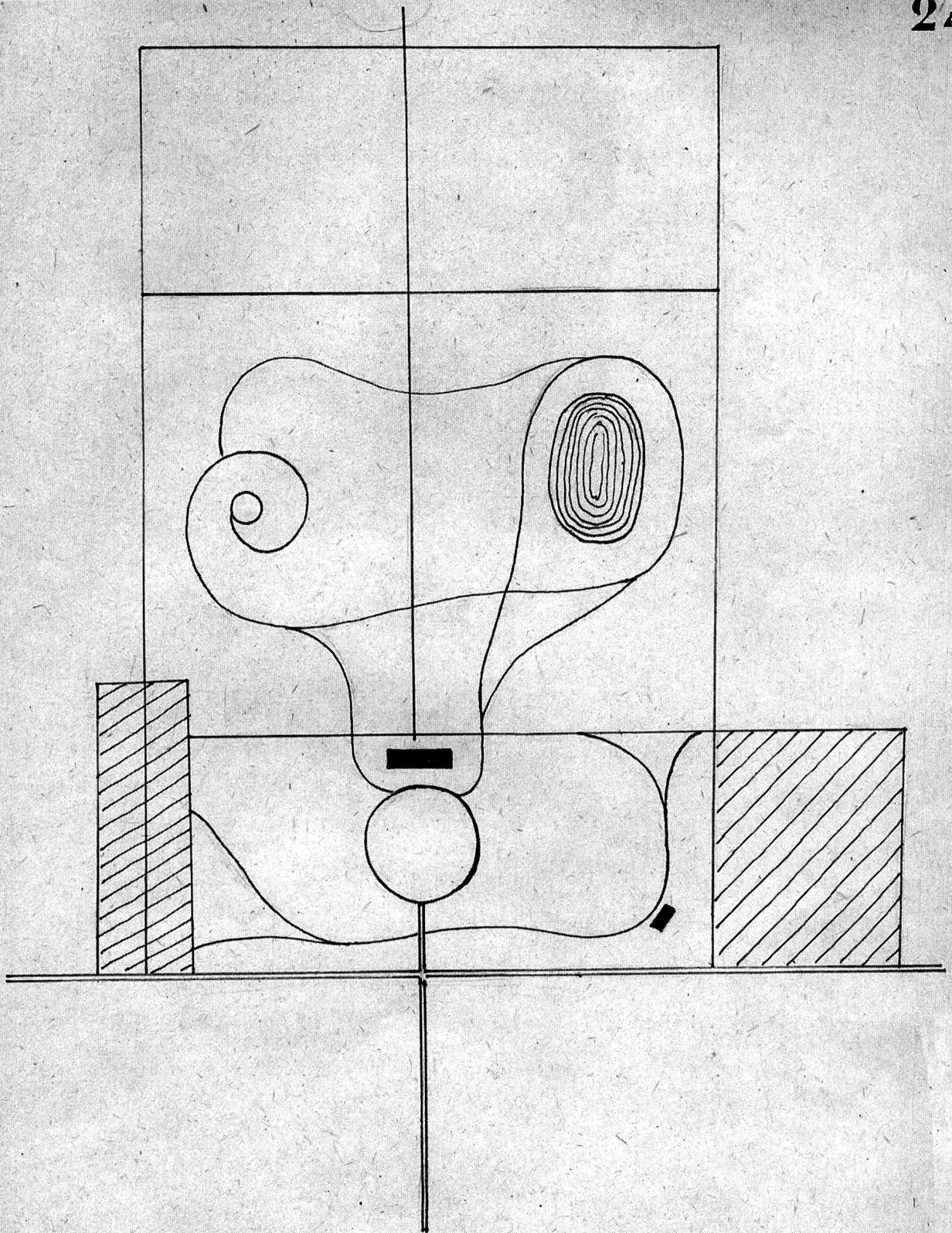
22. Kompozycje wieloosiowe A – Przykład kształtowania podziałów przestrzennych. B – Przykład możliwości kształtowania powiązań.

Przykłady podziałów przestrzennych ogrodów
kwaterowych XIX i XX w. (C-E)
oraz przykłady podziałów przestrzennych ogrodów
przebudowywanych w duchu krajobrazowym (C-E)

23

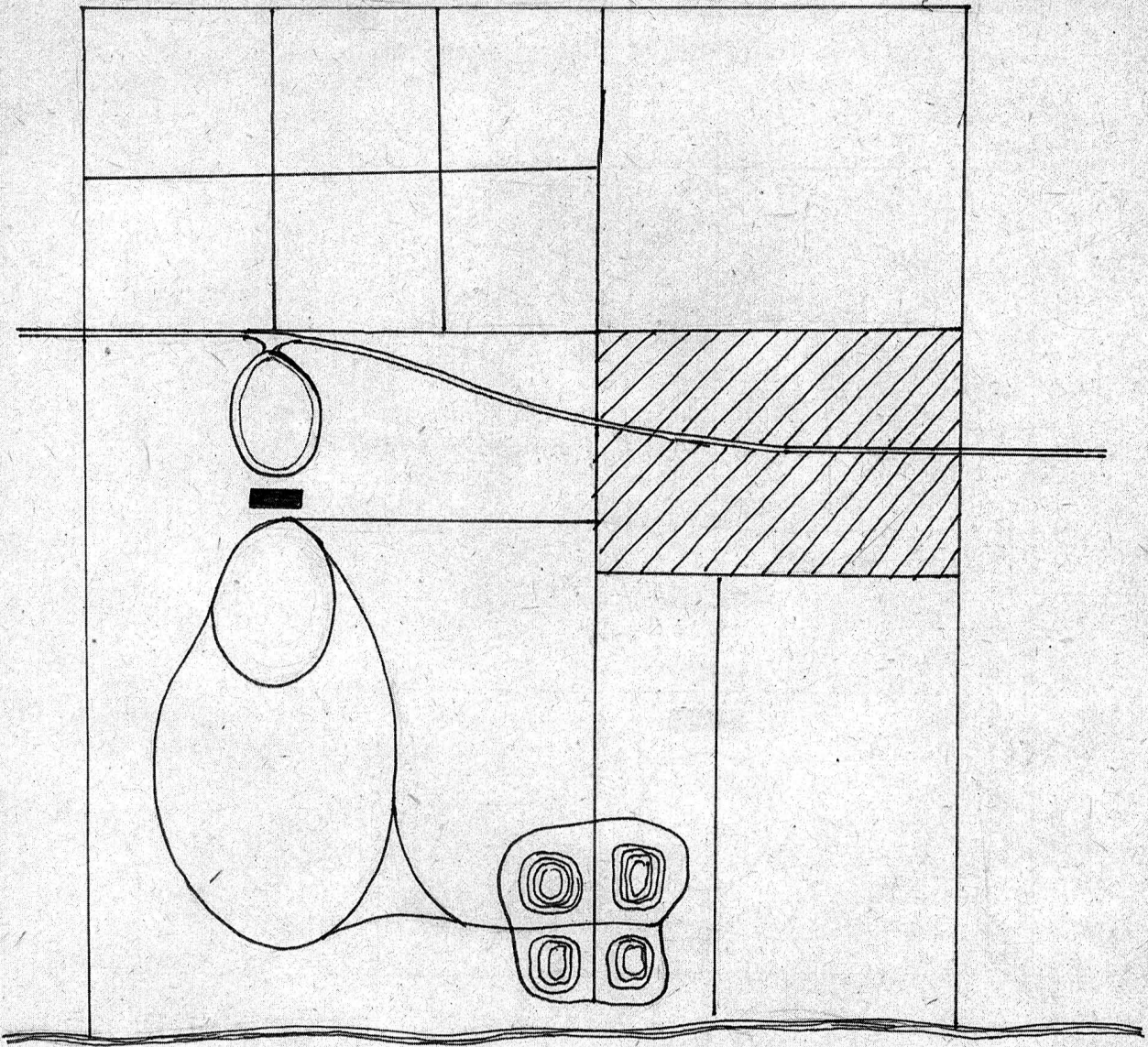

23. Przykłady podziałów przestrzennych ogrodów kwaterowych XIX i XX w. (C-E) oraz przykłady podziałów przestrzennych ogrodów przebudowywanych w duchu krajobrazowym (C-E).

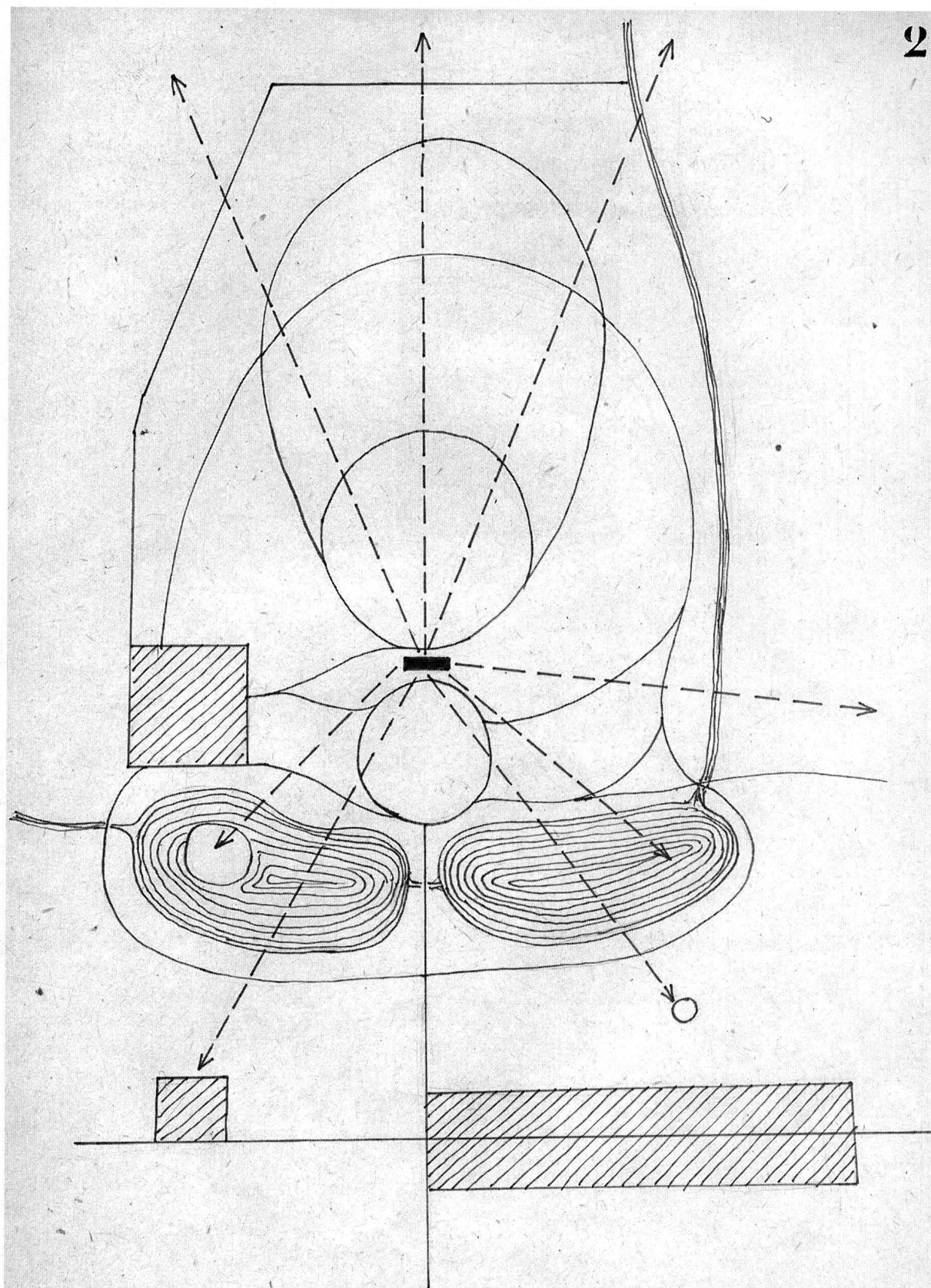
Przykład podziałów przestrzennych kompozycji naturalistycznej (Makowlany)

24. Przykład podziałów przestrzennych kompozycji naturalistycznej (Makowlany).

Przykład podziałów przestrzennych kompozycji naturalistycznej
(Ludomirowo)

25. Przykład podziałów przestrzennych kompozycji naturalistycznej (Ludomirowo).

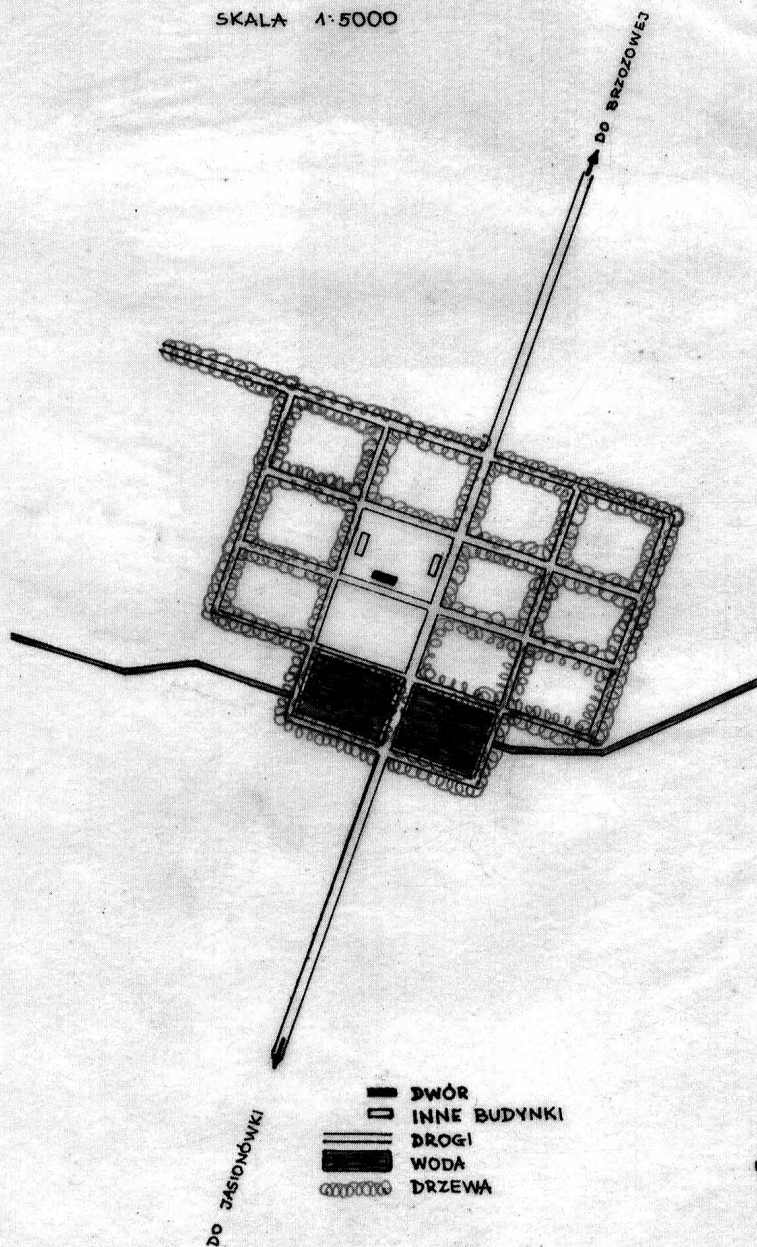

Przykład podziałów przestrzennych parku obwodnicowego

26. Przykład podziałów przestrzennych parku obwodnicowego.

SCHEMAT KOMPOZYCJI ZAŁOŻENIA DWORSKO-OGRODOWEGO
W KRZYWEJ W WIEKU XVIII /PO ROKU 1740/
-PRÓBA REKONSTRUKCJI

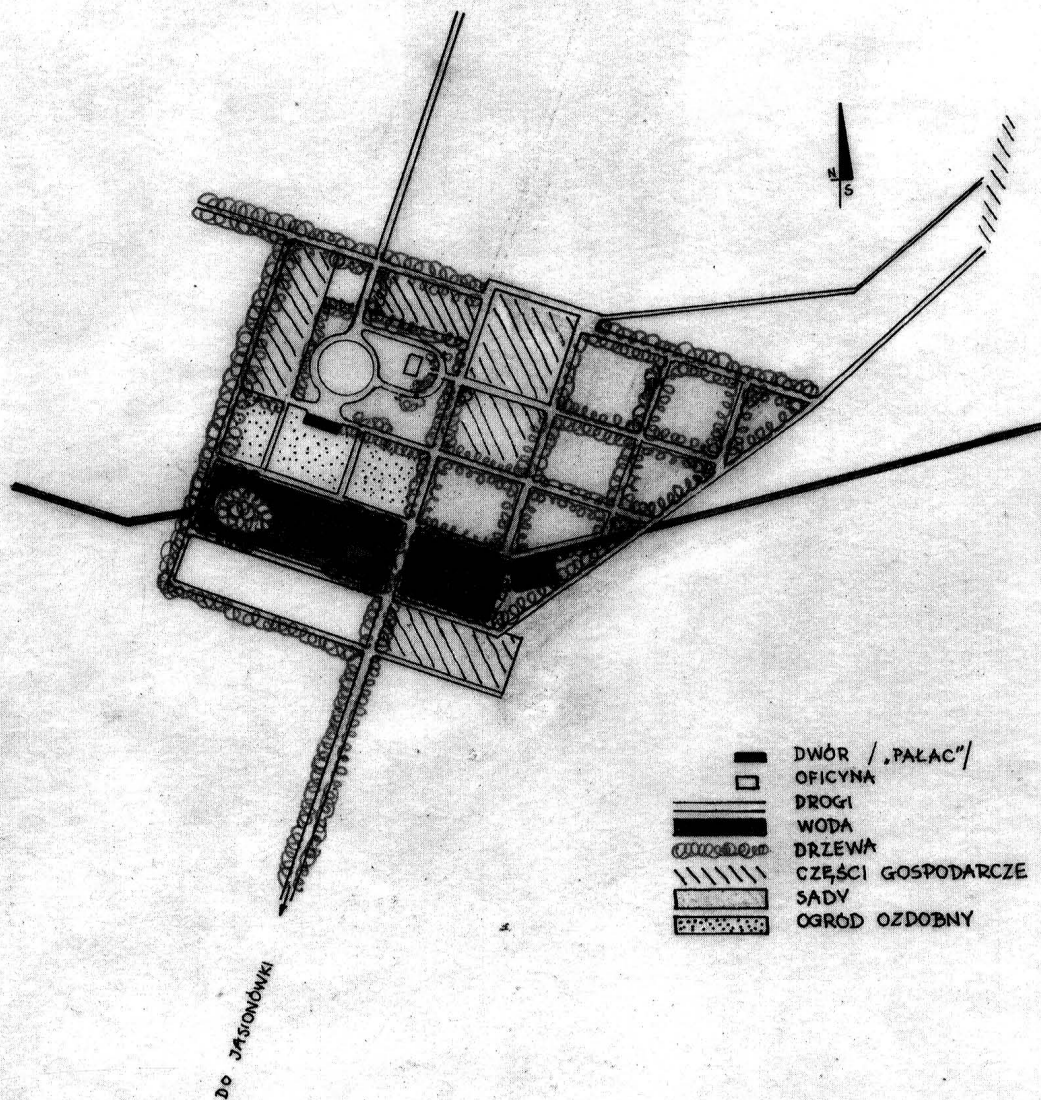
SKALA 1:5000

27. Schemat kompozycji założenia dworsko – ogrodowego w Krzywej w wieku XVIII (po roku 1740)
– próba rekonstrukcji.

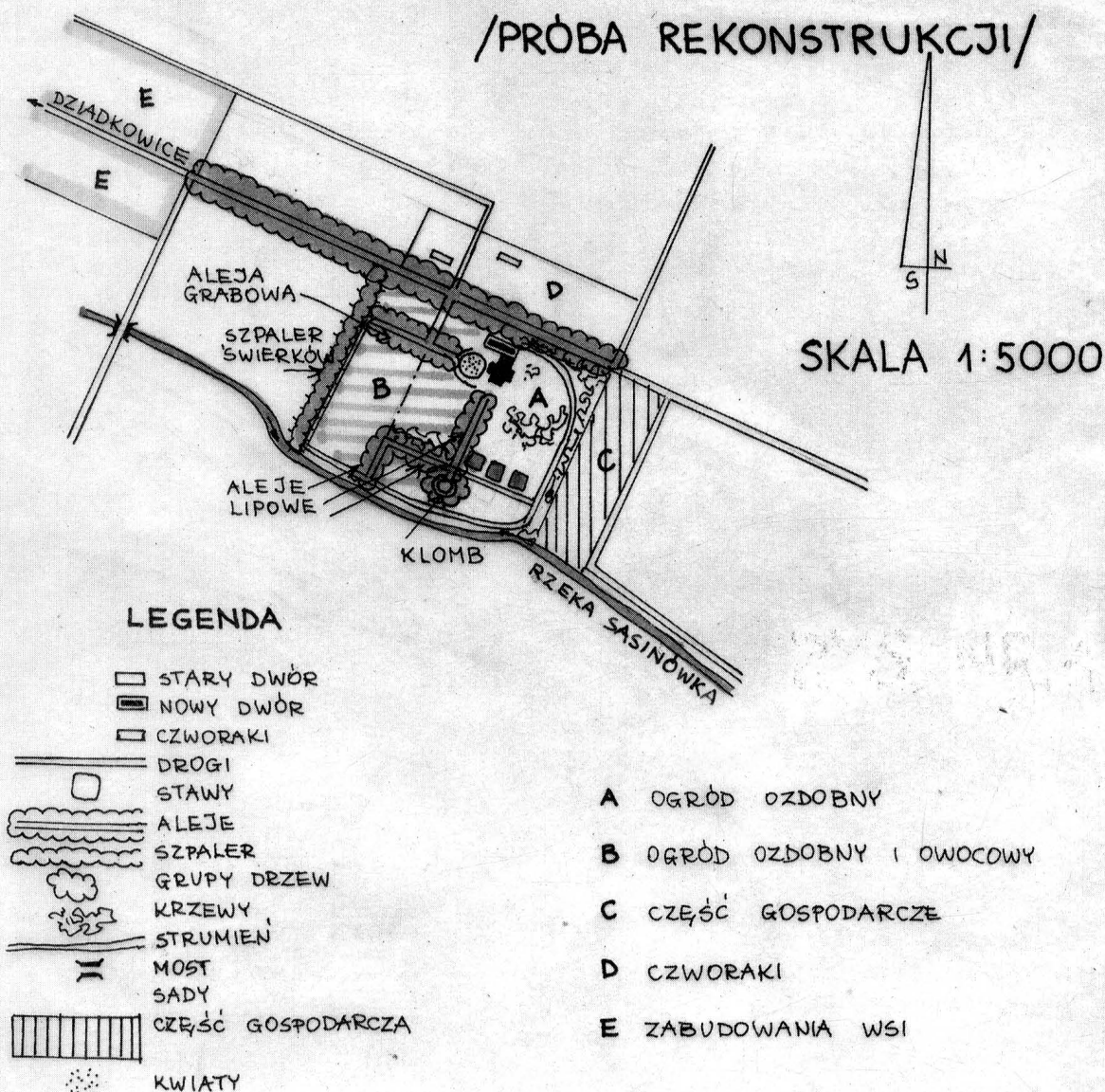
SCHEMAT KOMPOZYCJI ZAŁOŻENIA DWORSKO-OGRODOWEGO
W KRZYWEJ, PO ROKU 1881.
- PRÓBA REKONSTRUKCJI

SKALA 1:5000

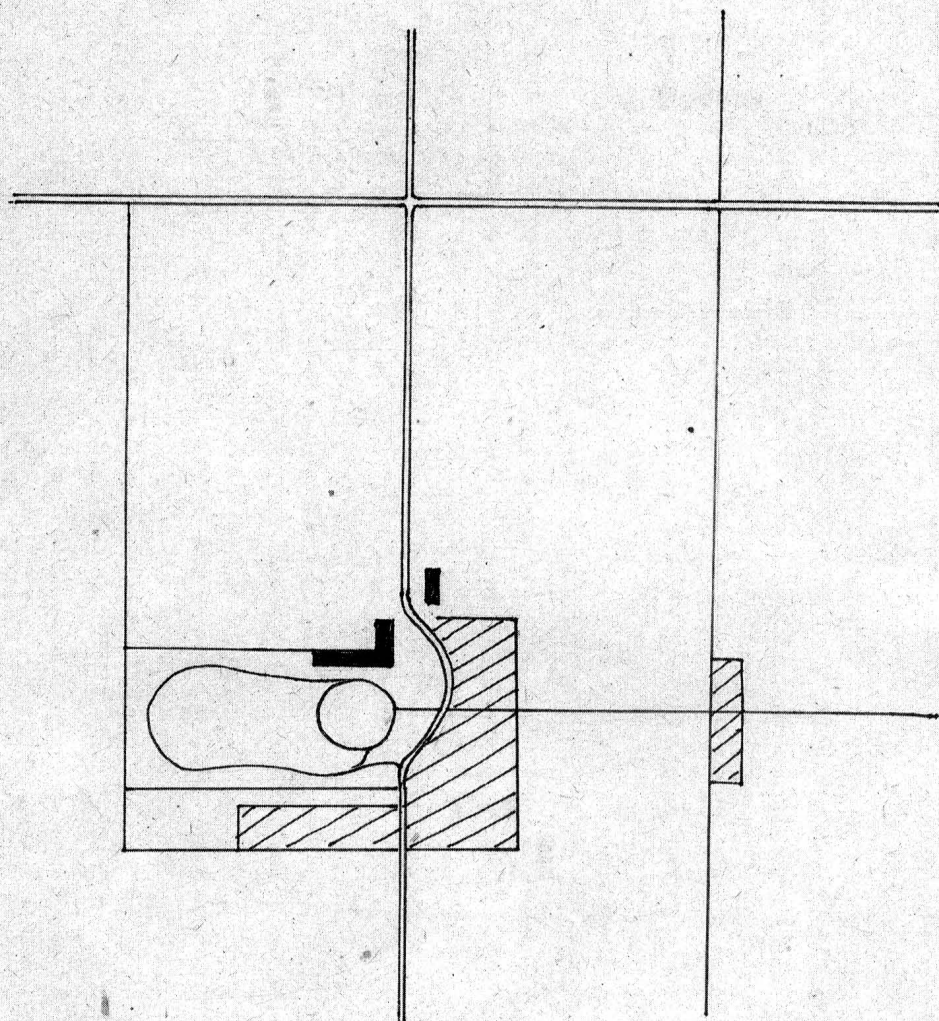
28. Schemat kompozycji założenia dworsko – ogrodowego w Krzywej, po roku 1881 r. – próba rekonstrukcji.

SCHEMAT ROZPLANOWANIA ZAŁOŻENIA DWORSKO - OGRODOWEGO W KĄTACH KOŁO DZIADKOWIC NA PO CZĄTKU XX W.

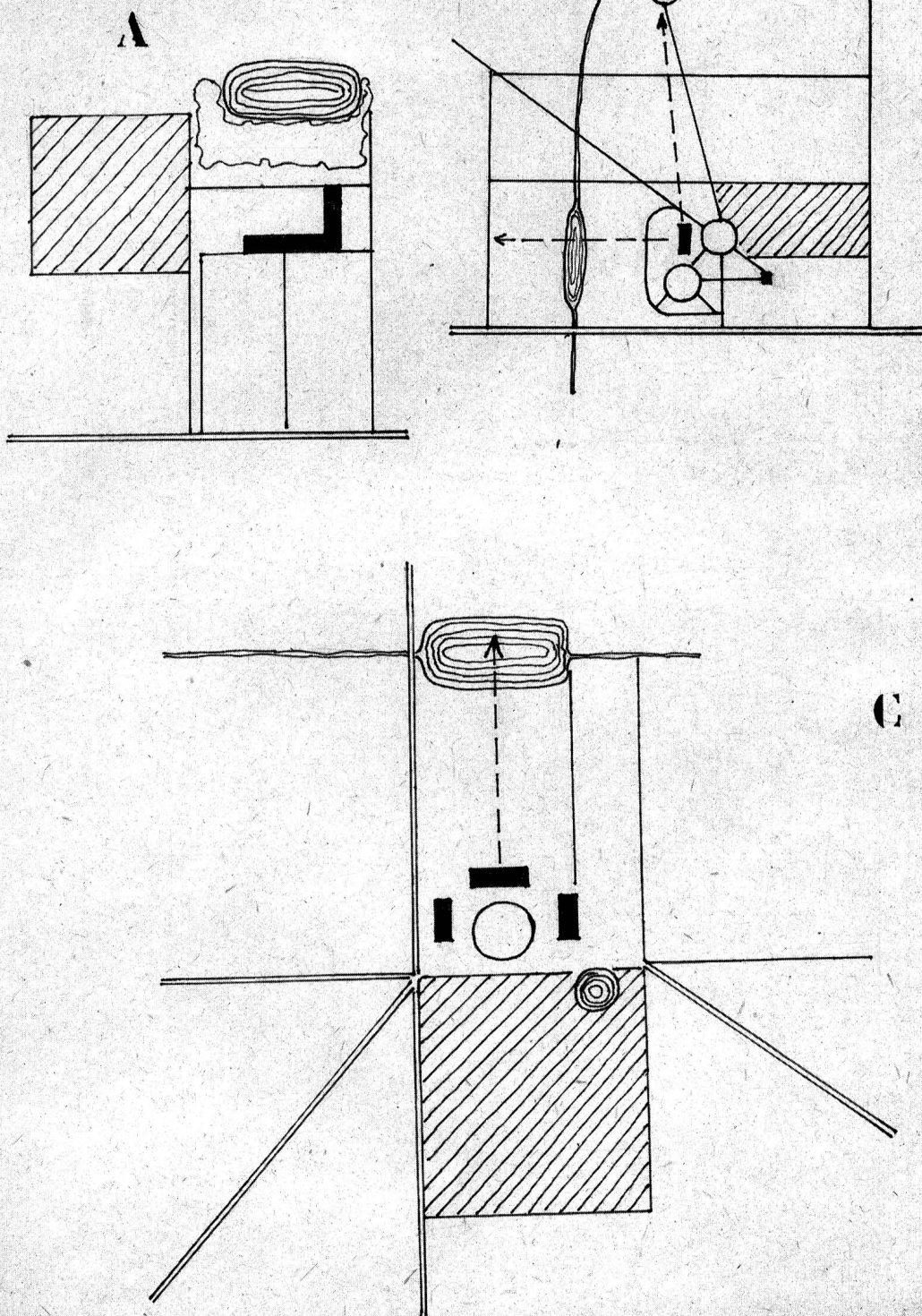
WYK: MGR INŻ. EWA BÓNCZAK KUCHARCZYK

29. Schemat rozplanowania założenia dworsko – ogrodowego w Kątach koło Dziadkowic na początku XX w. (próba rekonstrukcji).

Przykłady podziałów przestrzennych kompozycji
eklektycznej (Kniazioŭka)

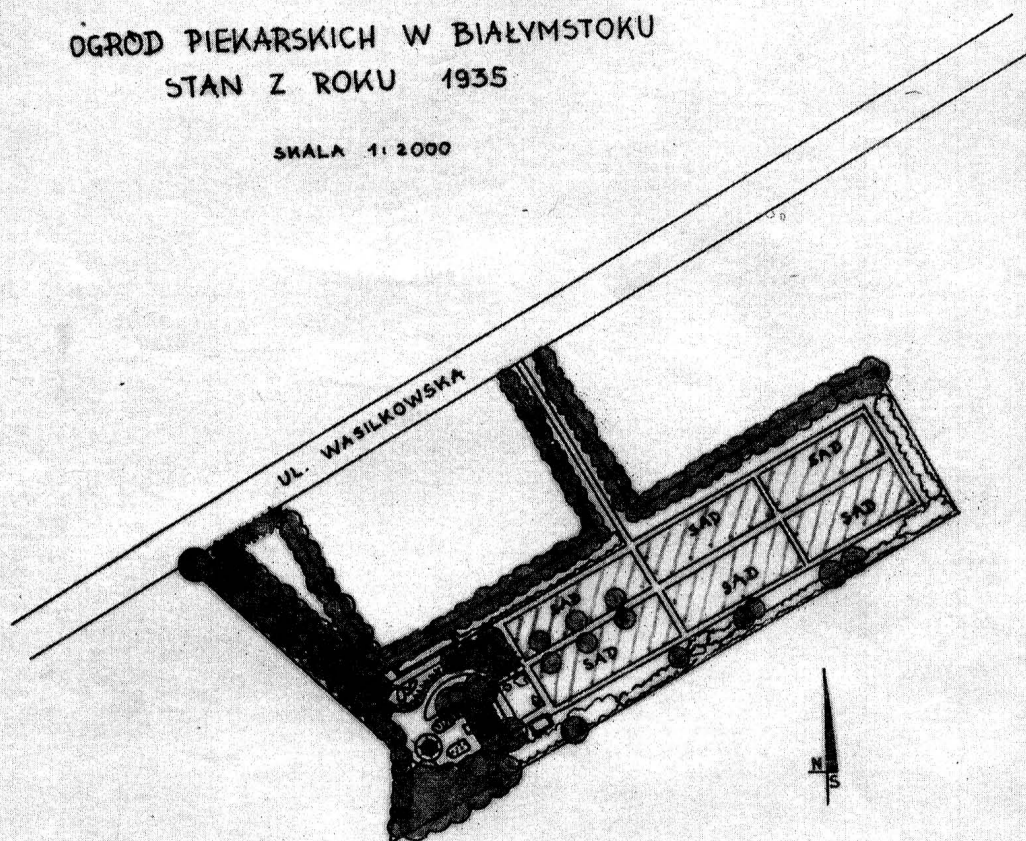
Przykłady podziałów przestrzennych
kompozycji eklektycznych
- czystych (B)
i neobarokowych (A-Księżyno,
C-Sobolewo)

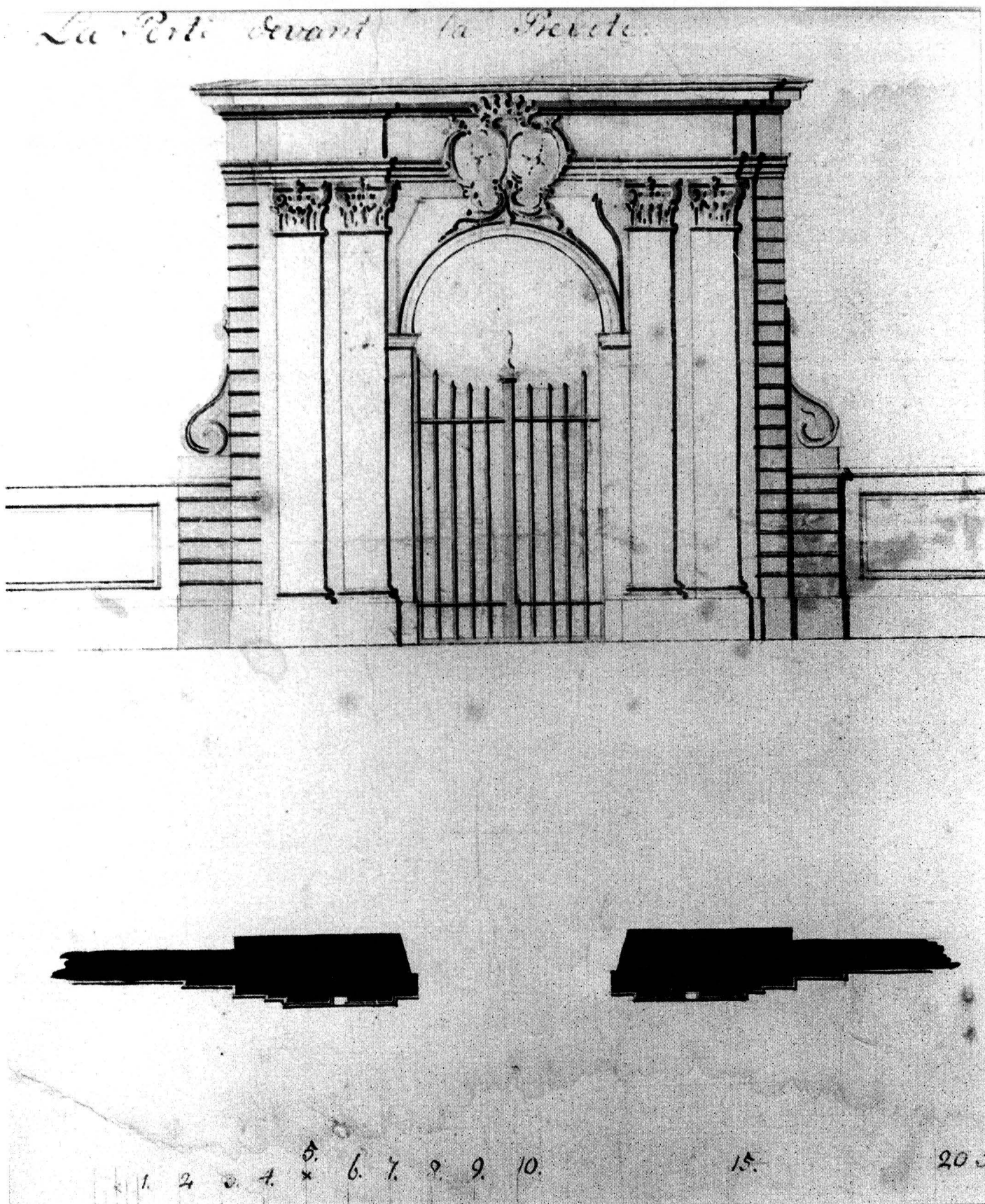
31. Przykłady podziałów przestrzennych kompozycji eklektycznych – czystych (B) i neobarokowych (A – Księżyno, C – Sobolewo).

OGROD PIEKARSKICH W BIAŁYMSTOKU
STAN Z ROKU 1935

SKALA 1:2000

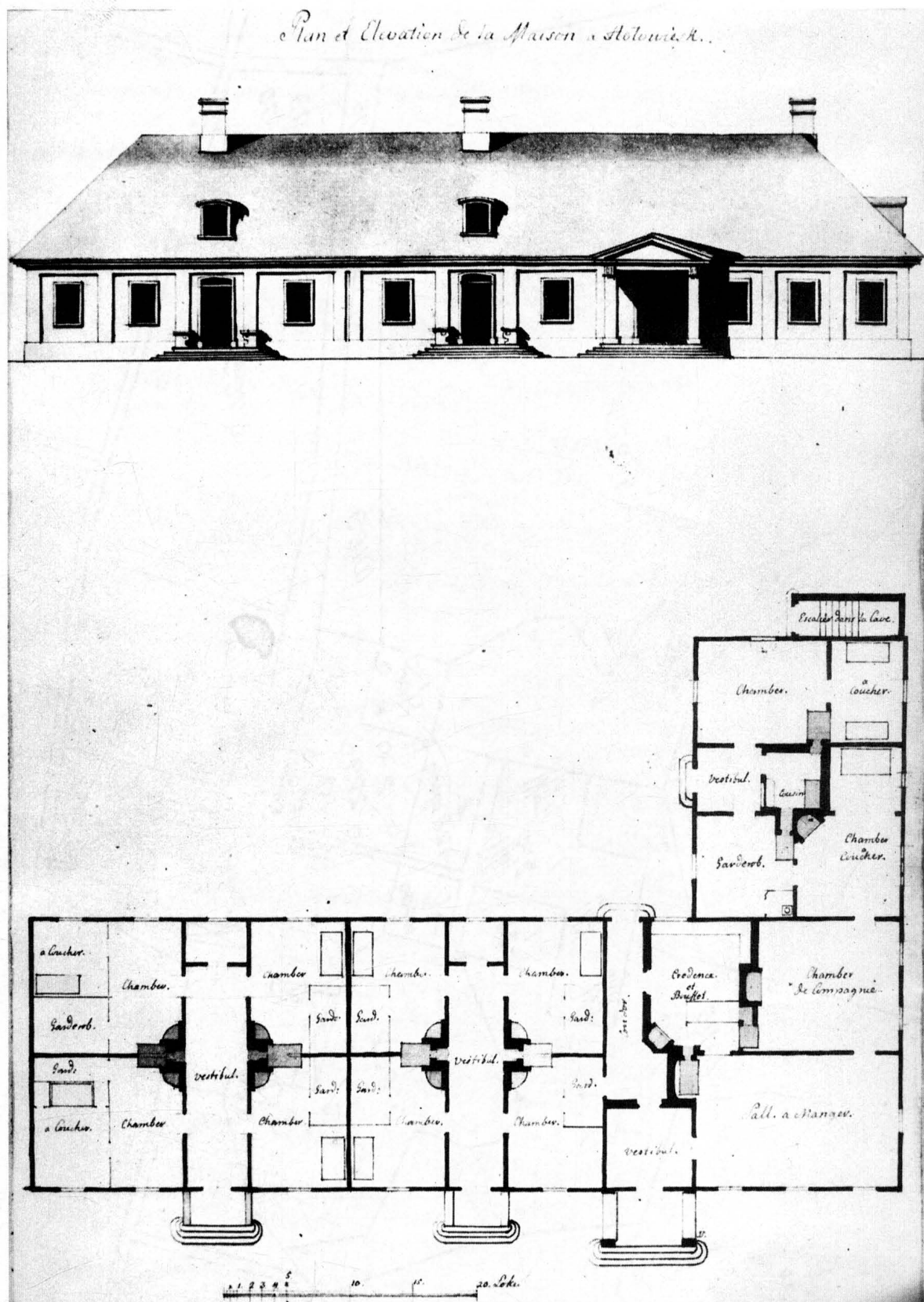
32. Ogród Piekarskich w Białymstoku stan z roku 1935.

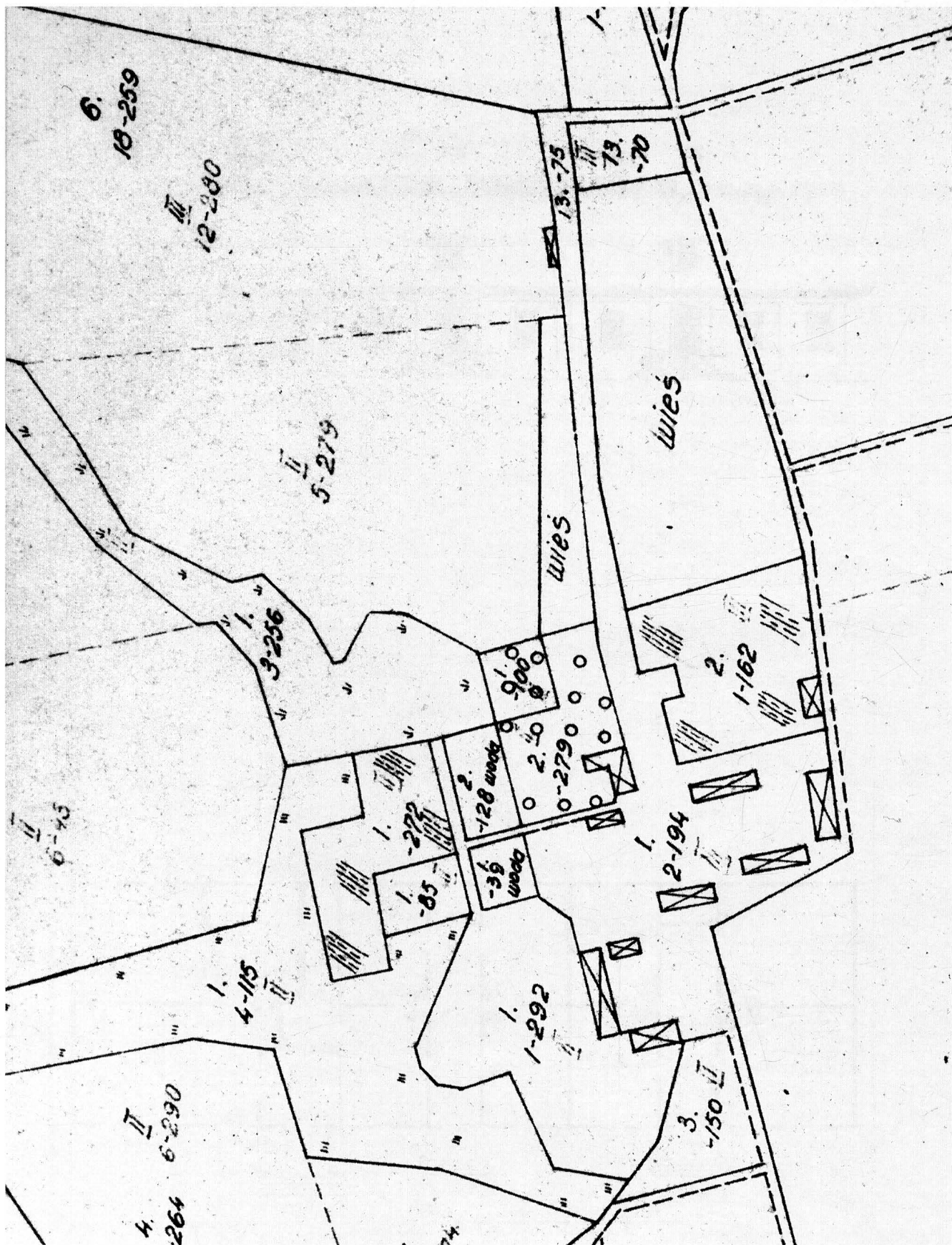
35. Białystok. Ogród Bartolomitów przy probostwie kościoła farnego. Brama przed plebanią - rzut i elewacja.
Projekt wyk. ok. poł. XVIII w. - „La porte devant la Preveté”. BUW, Gabinet Rycin, Zbiory Króla
Poniatowskiego nr 187, nr 137. Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2727.

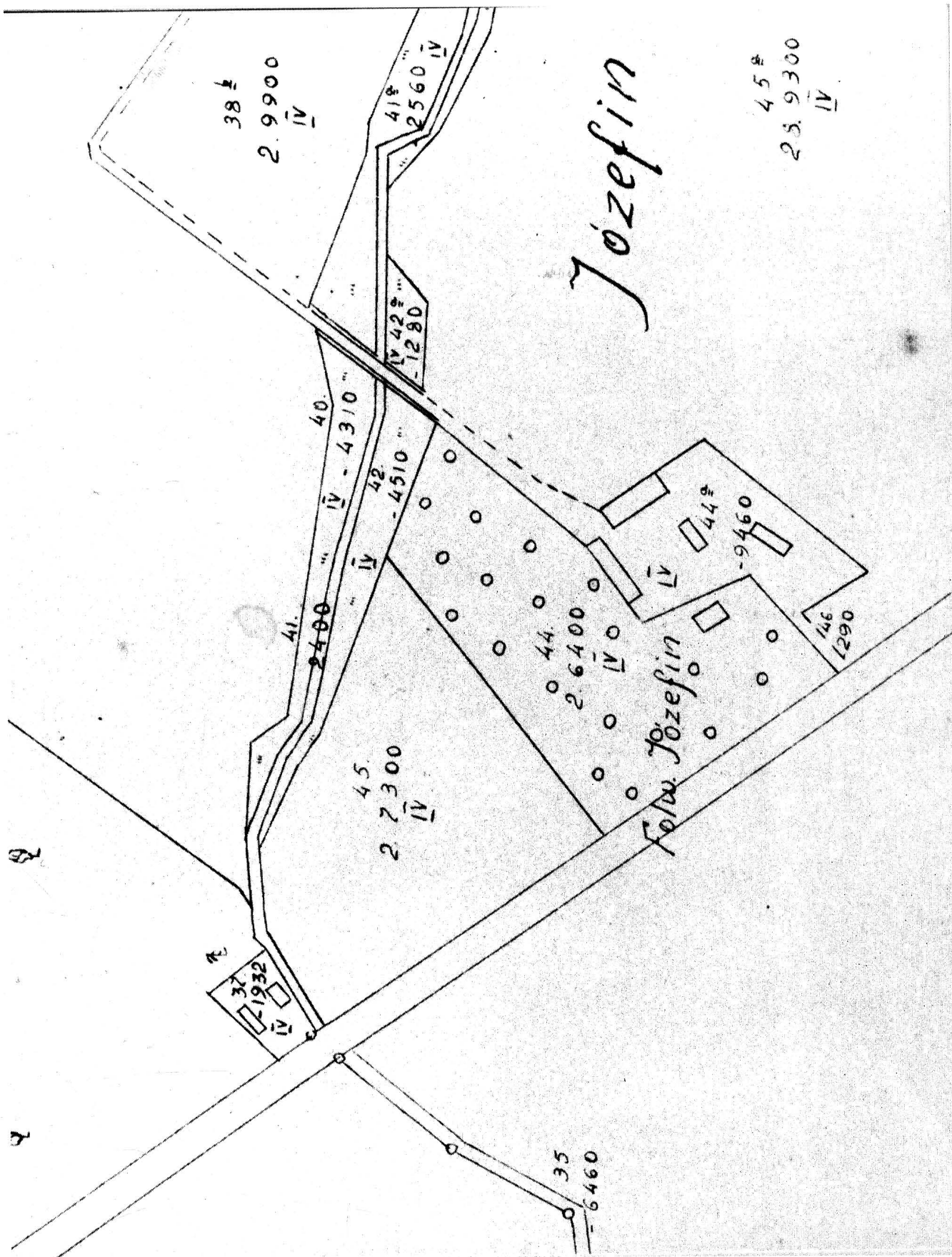
36. Białystok. Ogród Bartolomitów. Brama wg projektu rekonstrukcji z 1936 r. Rys. inż. arch. Józef Seredyński.
Fotografia z 1937 r. ODZ Warszawa, Teki Glinki 136, fot. 114 i 114a. Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2555.

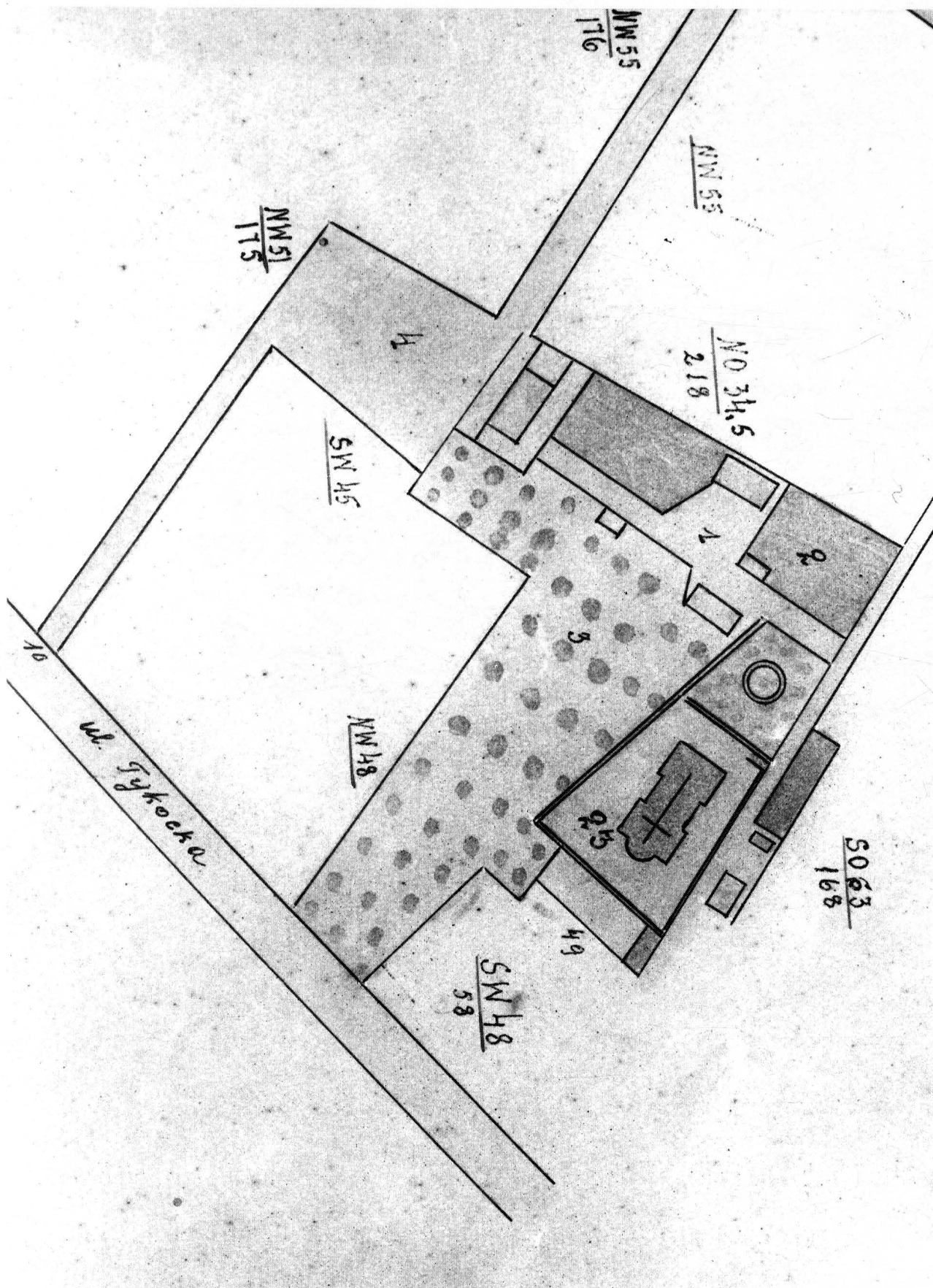
38. Bielsk Podlaski, gm. Bielsk Podlaski. Hołowiesk. Dwór - elewacja główna i rzut poziomy na nieistniejącym dziś rysunku (do 1944 r. przechowywanym w BUW, Gabinet Rycin, Zbiory Króla Poniatowskiego 187, nr 180 zatytułowanym „Plan et Elevation de la Maison a Hołowiesk”). Fotokopia sprzed 1939 r. ODZ Warszawa, Teki Glinki, 235 fot. 34. Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2517.

39. Brzozowo Solniki, gm. Poświętne. Ogród folwarczny. „Plan folwarku Brzozowo Solniki” z 1896 r. wyk. M. Radziszewski, kopia 1943 r. AGAD, Zb. Kart. TKZ 617 - 10.Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2648

40. Józefin, gm. Poświętne. Ogród folwarczny. Teren folwarku wraz z ogrodami. „Plan gruntów majątku prywatnego Wilkowo wydzielonych pod nazwą Turek” z 1932 r. - fragment (kopia 1943 r.). AGAD, Zb. Kart. TKZ 620 - 2 (sekcja II). Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2613.

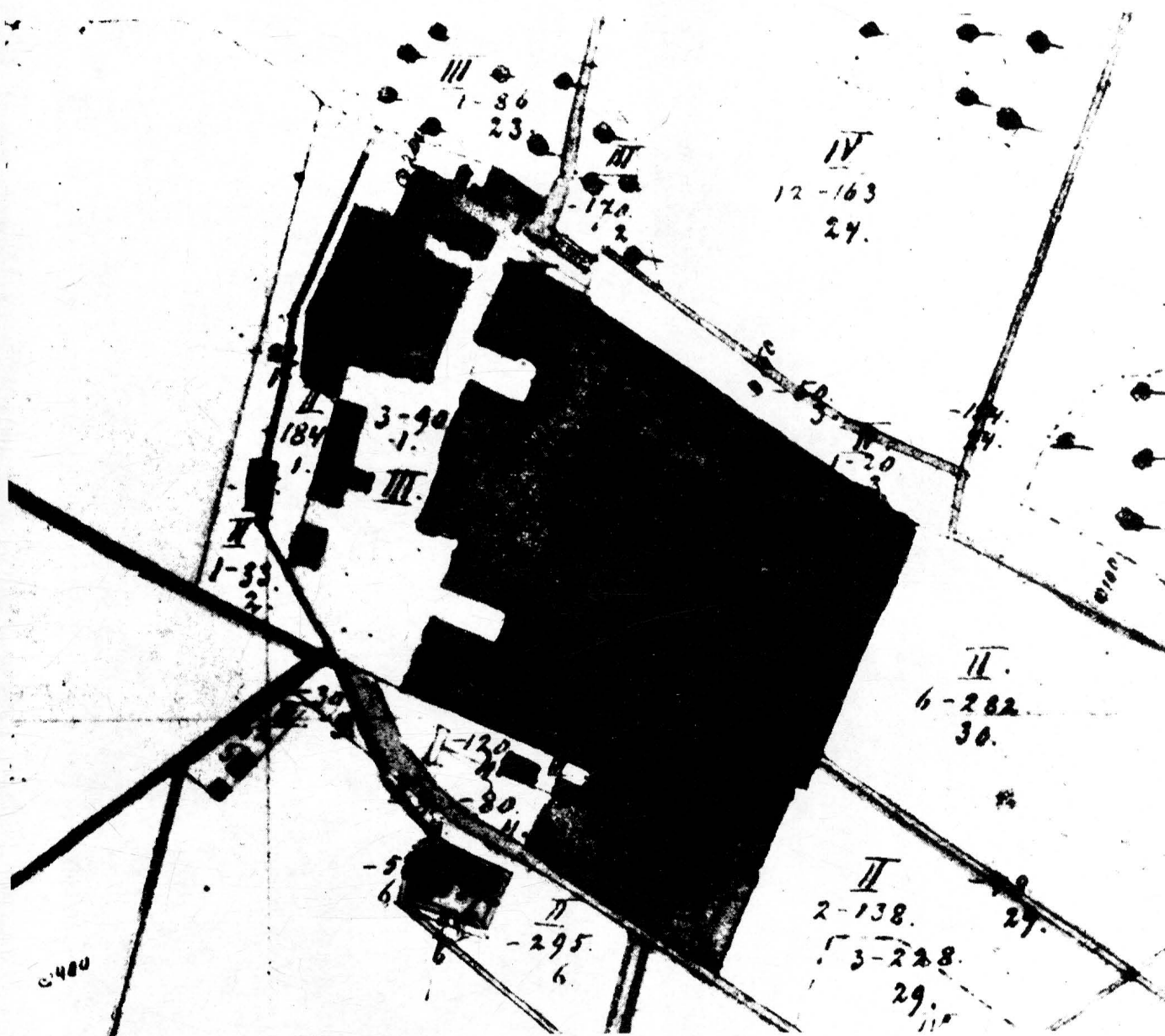
41. Knyszyn, gm. Knyszyn. Ogród plebański. Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2492.

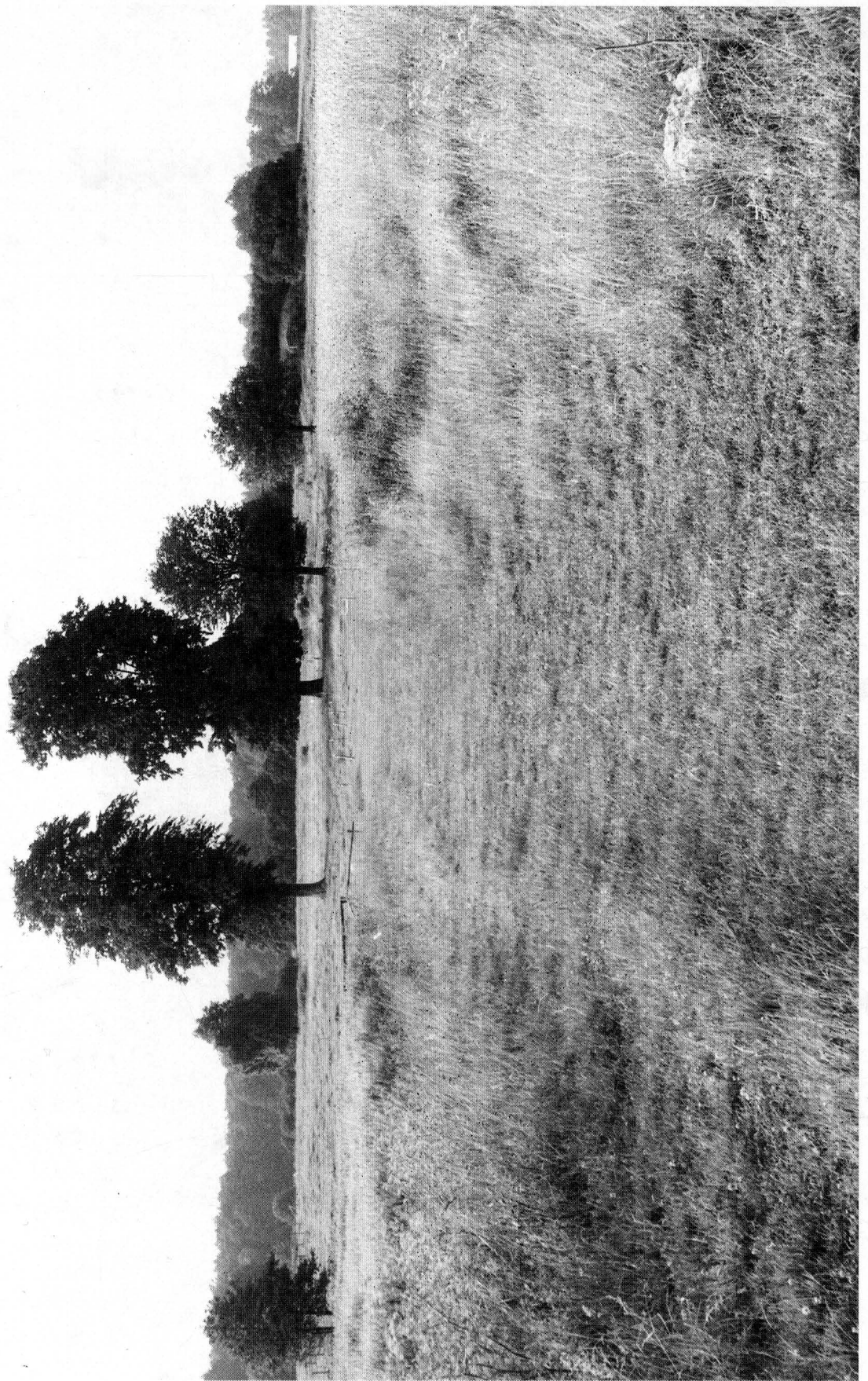
42. Lebiedzin, gm. Sokółka. Leśniczówka. Dąb - pomnik przyrody w leśniczówce majątku Lebiedzin. Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2285.

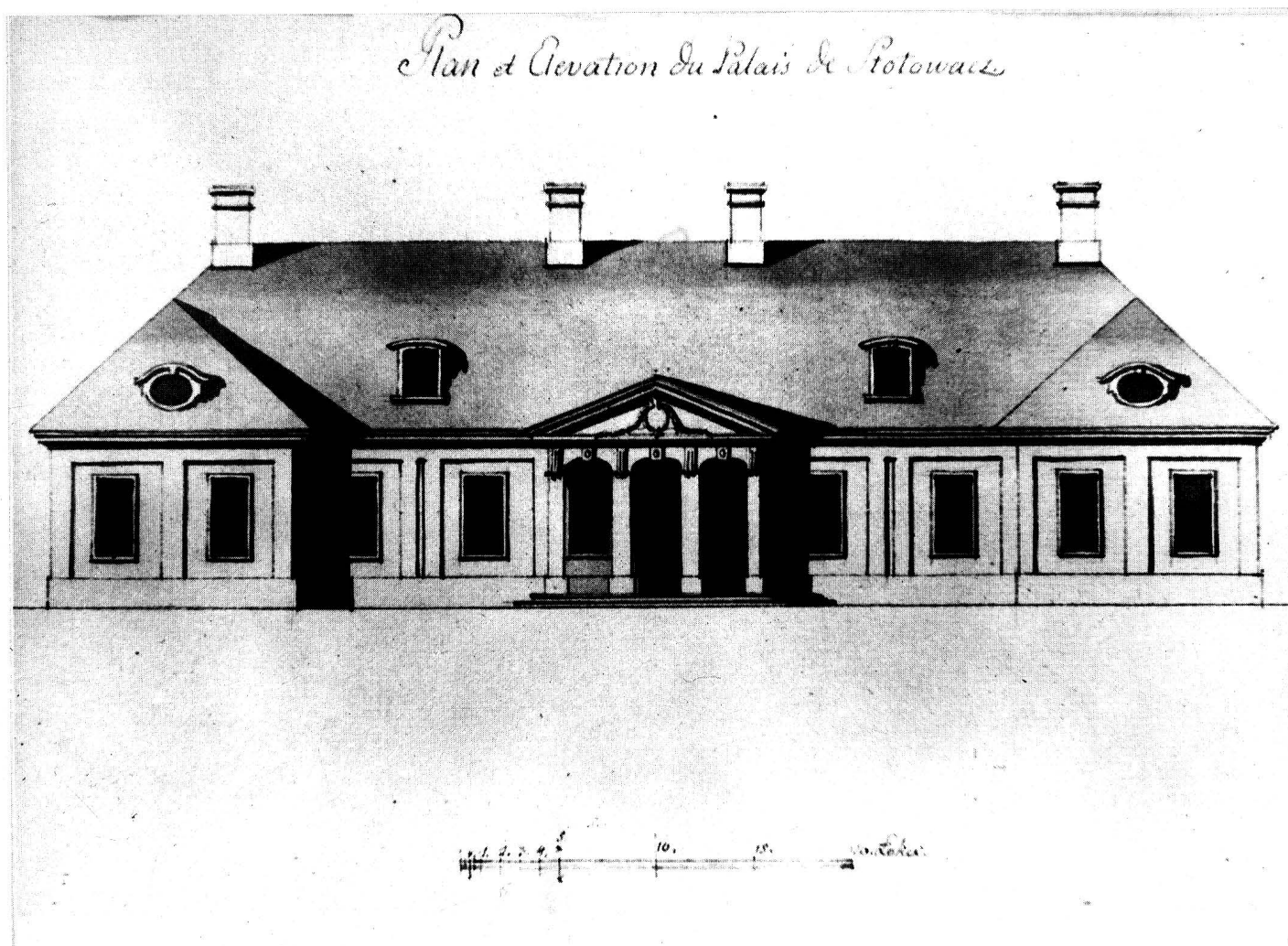
43. Lebiedzin, gm. Sokółka. Leśniczówka. Niewielki ogród przy leśniczówce majątku Lebiedzin. Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2286.

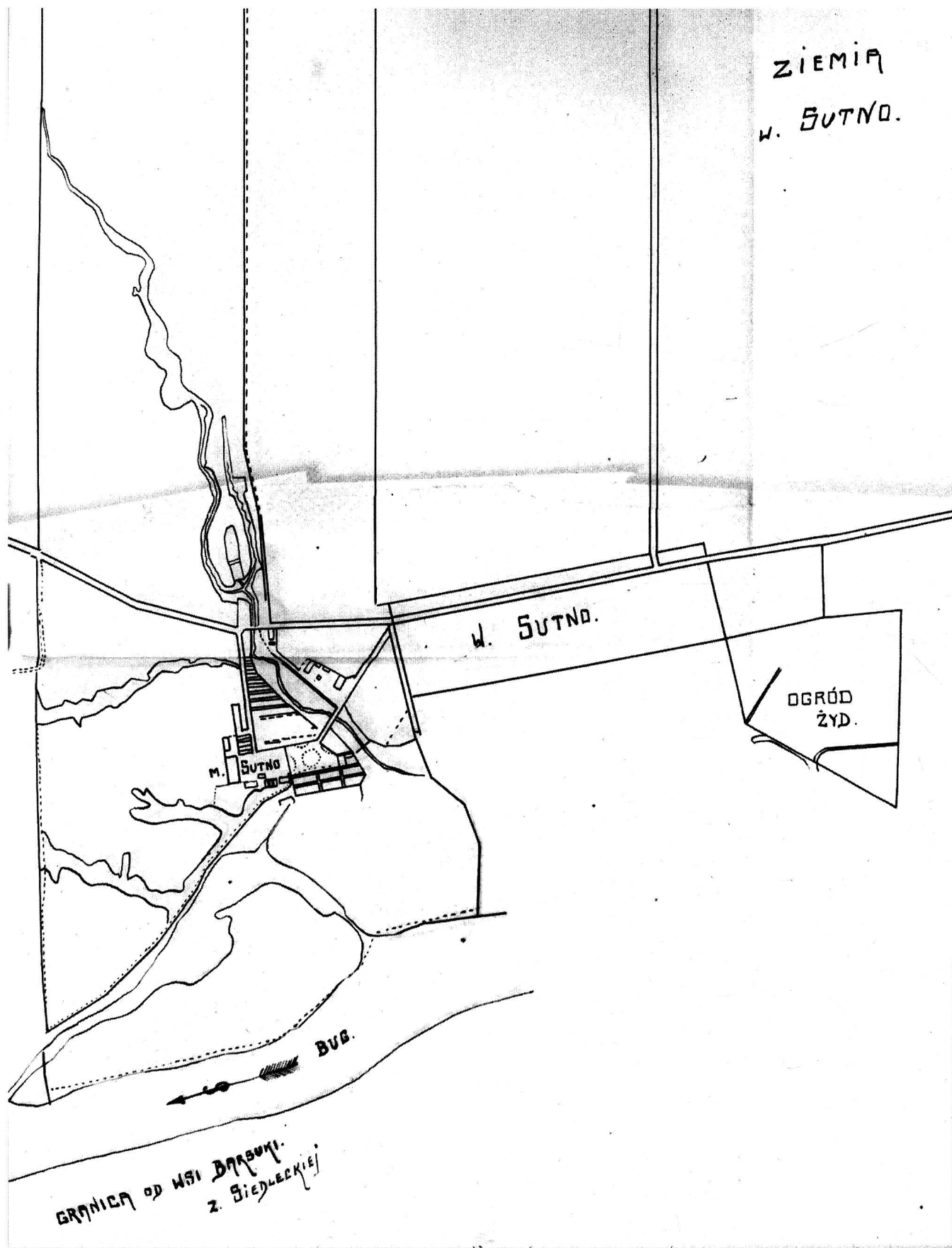
44. Lipniki, gm. Tykocin. Ogród dworski. Plan założenia dworsko - ogrodowego z okresu międzywojennego.
AGAD, Zb. Kart. TKZ 620 - 10 (nr kat. kart. k - 114). Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2673.

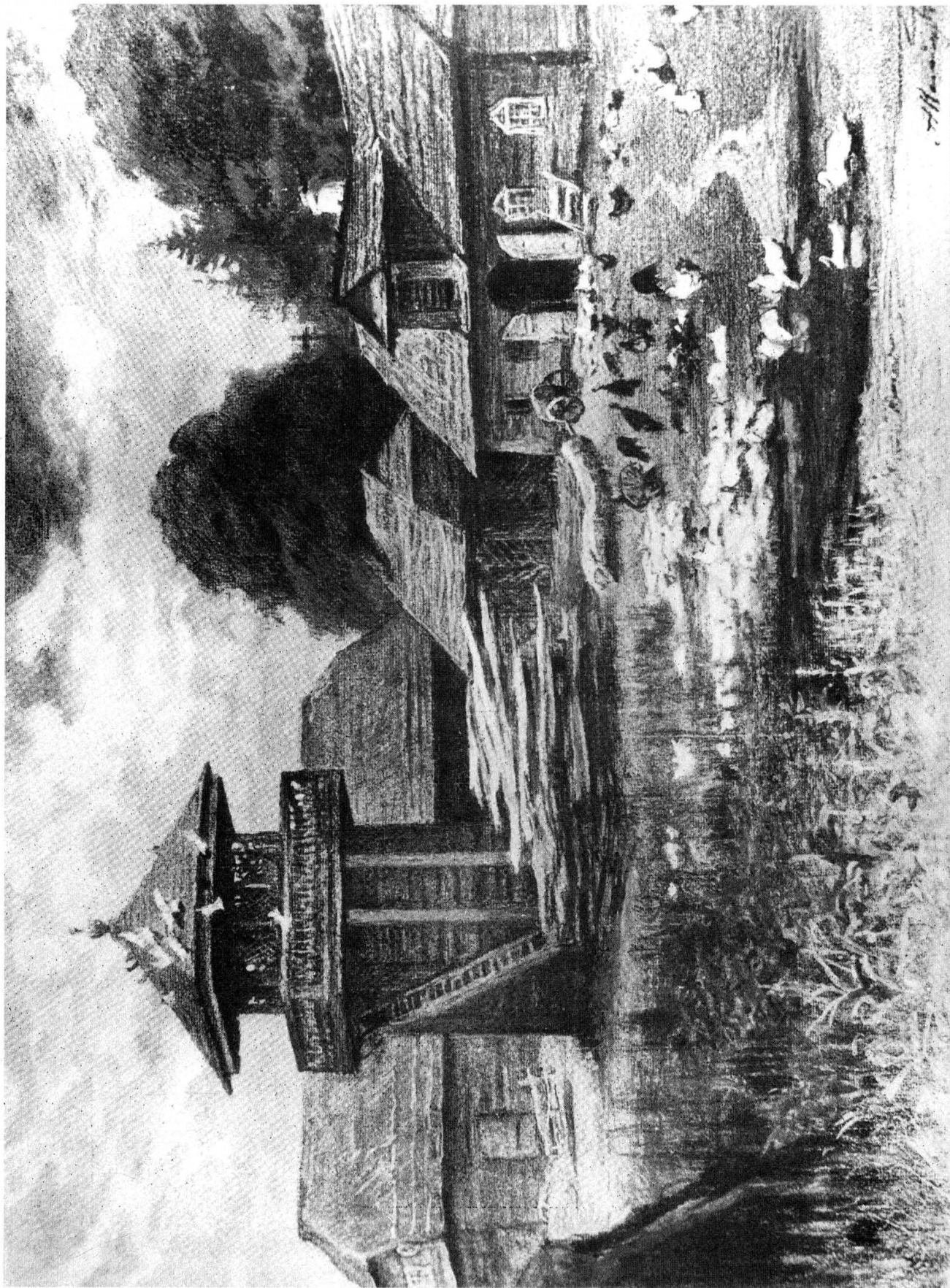
45. Markowo Wielkie, gm. Brańsk. Ogród dworski. Widok na szczątki ogrodu od strony dawnej alei dojazdowej – stan współczesny. Neg. OW PSOZ Białystok nr D 1992.

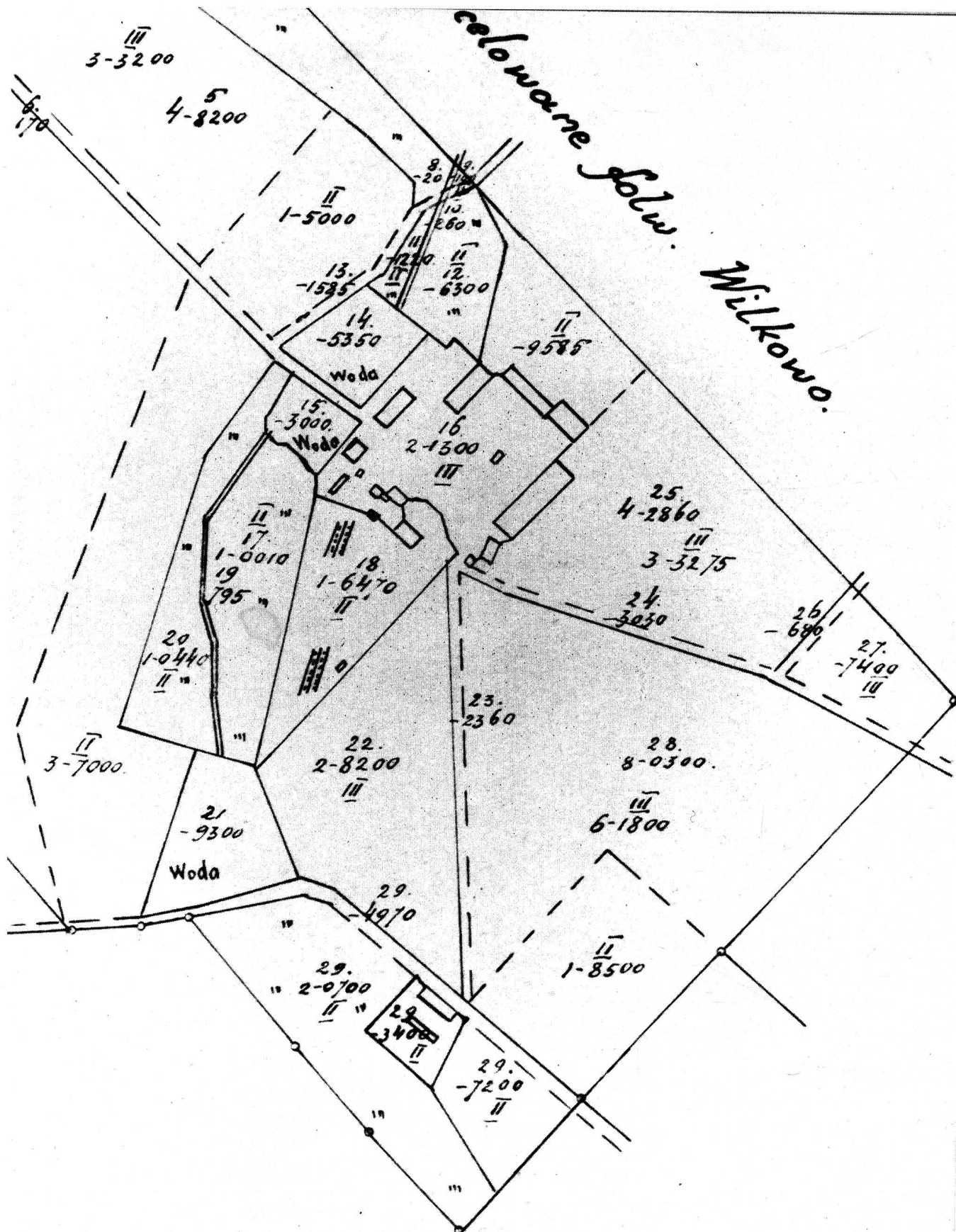
46. Stółowacz, gm. Bielsk Podlaski. Ogród dworski. Pałac drewniany zbudowany w II poł. XVII w., elewacja frontowa - „*Plan et Elevation du Palais de Stółowacz*”. Rysunek tuszem i akwarelą. BUW, Gabinet Rycin, Zbiory Króla Poniatowskiego 188 nr 32. Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2544.

47. Sutno, gm. Mielnik. Ogród dworski. Szkic z planu pomiarowego majątku, wyk. 1925 r. AP Białystok, OUZB 227. Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2464.

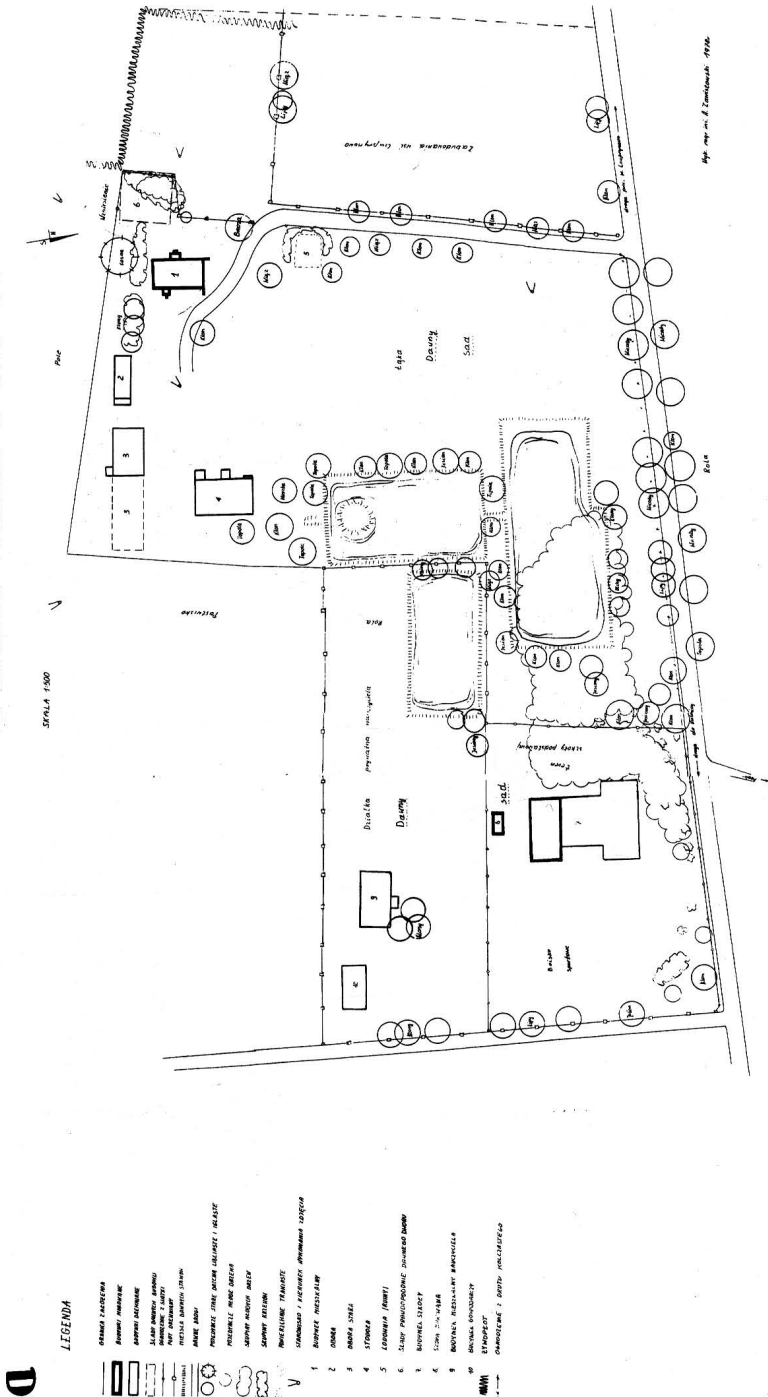

48. Sutno, gm. Mielnik. Ogród dworski. Zabudowania gospodarcze na tle ogrodu. Rysunek z 1911 r. [w:] „*Wieś Ilustrowana*” 1911 r. IV, s. 9. Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2654.

49. Wilkowo, gm. Poświętne. Ogród dworski. Rozplanowanie zabudowań, dróg i stawów nad rzeką oraz granice ogrodów. „Plan części gruntów rozparcelowanego folwarku Wilkowo”. (1932 r.), kopia z 1934 r. AGAD, Zb. Kart. TKZ 620 - 17 (sekcja I).Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2612.

PLAN ZAŁOŻENIA PARKOWEGO W CZUPRYNOWIE

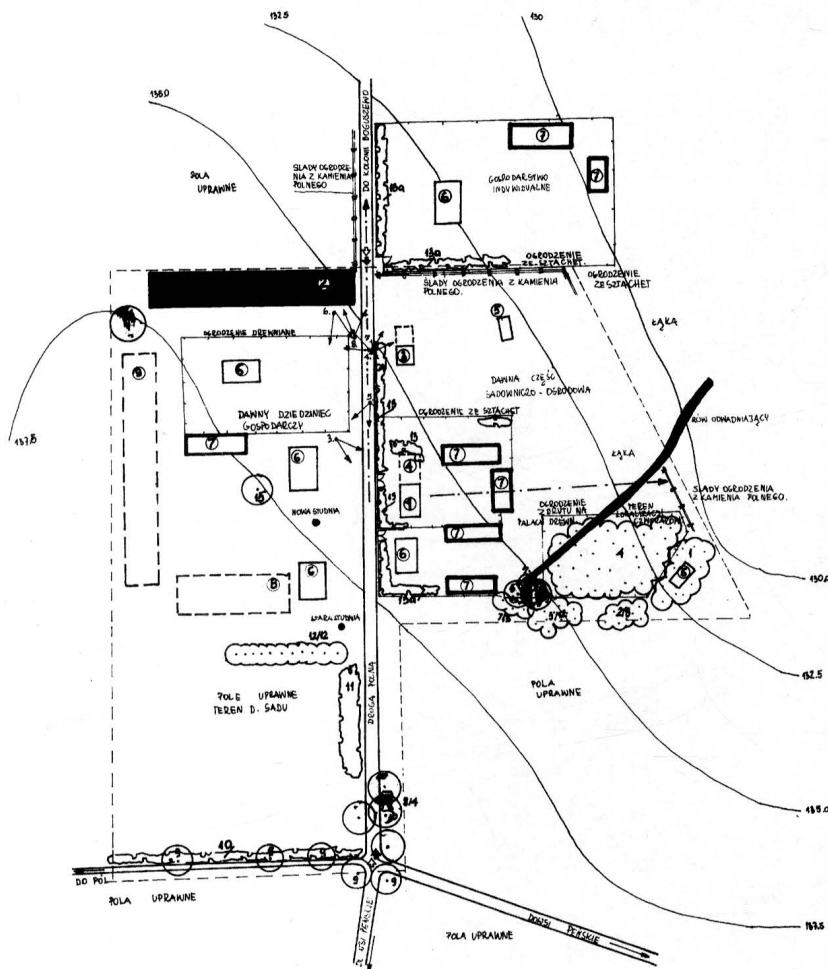

50. Czuprynowo, gm. Kuźnica Białostocka.

b DĘBINA gm. KRYPNO plan założenia dworsko-ogrodowego „BOGUSZEWO”

skala 1:1000

0 10 20 30 40 50 60 M.

LEGENDA

- MIERNIOTNA GRANICA ZAŁOŻENIA
- BUDYNKI MUROWANE
- ▨ BUDYNKI DREWNIANE
- ▨ BUDYNKI MUROWANE OWRĘTOŚCIACH ZABYTKOWYCH
- ▨ MIEJSCA LUB PRZYSTĄPKI BUDYNKÓW ZABYTKOWYCH
- OGRÓDZENIE TERENA
- OGRÓDZENIE NIETRWAŁE
- BRAMY FURTKI
- ▲ AKTUALNE
- ▲ DAWNE
- ▲ MIEJSCA DO PARKU
- STRUMIENIE
- STUDNIE
- DAWNE DROGI
- POZOSTAŁOŚCI STARE DRZEWIA LIŚCIASTE
- MASOWE DRZE WOSTANU MŁODEGO
- POZOSTAŁOŚCI MŁODE DRZEWIA LIŚCIASTE
- GRUPY KRZEWÓW I PODROSTÓW
- OSIŁE WIDOKOWE
- STANOWISKO I KIERUNEK WYKONANIA ZBIERU TOF.

- ① IZB. "IMAC" - BUDYNEK MIESZKALNY
- ② OBIEK. POLNAWICZNA
- ③ IZB. "MIEZARZKA" - BUDYNEK MIESZKALNY
- ④ MIEJSCA LOK. ROZBRAWNEJ CZĘŚCI IZB. "PALACU"
- ⑤ TYNISCE OWRĘTNE
- ⑥ BUDYNKI MIESZKALNE. NOWE
- ⑦ BUDYNKI GOSPODARZCZE. NOWE
- ⑧ MIEJSCA LOKALIZACJI. OBORY PARCELÓW
- ⑨ STOKOLY TERENOWE.

LP.	NAZWA POLSKA	G. PRZY N. CM.	ZĘCZYST W. M. %	UWAGI
1	GRUPA DRZEW I KRZEWÓW: - BŁĘZDZA BEZDANKOWANA - DĄB SZYPUŁKOWY - WIEŚBIA BIAŁA - WIEŚBIA BIAŁA - KALINA KOKALOWA	40 20 40 16 40 20 40 16	90-100	
2/8 3/12 4	BŁĘZDZA BIAŁA BŁĘZDZA BEZDANKOWANA GRUPA OSŁY I BAZOBY: - TOPOLA PRZĘGA - 1ST AG - BŁĘZDZA BEZDANKOWANA - WIEŚBIA BIAŁA - JABŁONIA POZOSTAŁA - DĄB SZYPUŁKOWY - JABŁONIA OWRĘTNA - WIEŚBIA BIAŁA	20 - 35 11 - 26 9 - 28 40 - 36 40 - 36 40 - 36 40 - 36 40 - 36 40 - 36 40 - 36 40 - 36	90-100 90-100 90-100 90-100 90-100 90-100 90-100 90-100 90-100 90-100 90-100	PODROST
5 6 7/4 8/4 9/6 10 11/28 12/12 13	KASZTANOWIEC BIAŁY BŁĘZDZA BEZDANKOWANA TOPOLA PRZĘGA KASZTANOWIEC BIAŁY BŁĘZDZA BEZDANKOWANA BŁĘZDZA BIAŁA WIĄZ SZYPUŁKOWY TOPOLA BIAŁA CM GRUPA KRZEWÓW: - SUKON. OCTOWIEC - LILAK. POZOSTAŁY - JABŁONIA OWRĘTNA - KALINA KOKALOWA - LILAK. DEBOWY LISTWA	40 40 21-30 40-60 20-42 40 1-12 18-30 10-100	90 90 90-100 90-100 90-100 90-100 90-100 90-100 90-100 90-100 90-100 90-100 90-100	PODROST
13a	GRUPA KRZEWÓW: - LILAK. POZOSTAŁY - KALINA KOKALOWA - WIEŚBIA BIAŁA - KASZTANOWIEC BIAŁY - TOPOLA POZNA	40 40 40 40 40	90-100 90-100 90-100 90-100 90-100	ZABÓJA

OPRACOWAŁ: MGR INŻ. JAN SOYDOWSKI SIERPIEŃ 1979 R.

ROSIOSK

Depozyt

1

P

plan założenia podworskiego

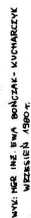
LEGENDA

¹ Numeracija dilačak ug
rejestru grunтов. /

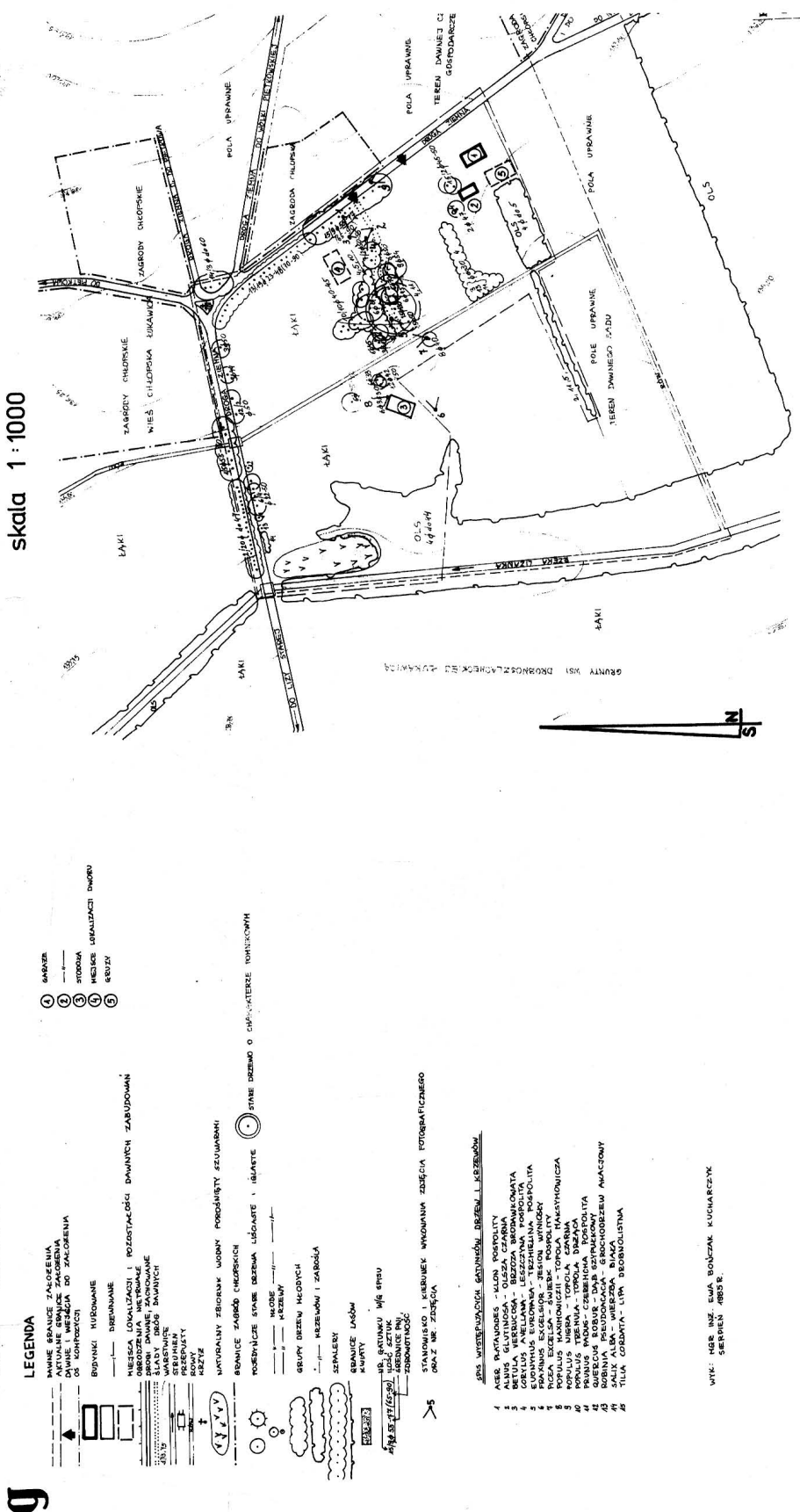
Lepidote	Mozae gataetanea	Ø pua u m	Uaiaetanea %	Uaeti
1	Ber litch	-	50	Shooping
294	Ona papadilly	46-22	85	pid. shooping
	Onaia aakia	49-24	85	pid.
47	Takoh dila	45	85	
540	Onaia apadilly	3-15	50	pid.
6	Kilaia zapadilly	5-26	50	pid. shooping
704	Lika aiaetanea	44-38	80	pid. paia shooping
	Onaia papadilly	8-14	65	pid. moody shooping
894	Onaia aiaetanea	46-24	85	pid. shooping
948	Onaia papadilly	44-23	85	pid.
974	Onaia aiaetanea	44-23	85	pid.
974	Onaia aiaetanea	44-23	85	pid.

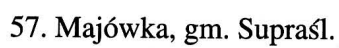
Wyk. mgr inż. Andrzej Zawistowski - marzec 1982 r.

skala 1 : 1000

PLAN TERENU DAWNEGO ZAŁOŻENIA DWORSKO-OGRODOWEGO W ŁUKAWICY gm. POŚWIĘTNE
skala 1:1000

i

skala 1:1000

I

NIETUPA gm. KRYNKI

plan założenia podworskiego

Skala 1:1000

LEGENDA

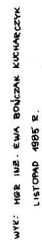
- MIEJSCA DAWNYCH BUDYNKÓW
- DAWNE DRÓGI DOBRZE UTRZYMANE
- DAWNE GRANICE ZAŁOŻENIA
- OBECNE GRANICE ZAŁOŻENIA
- GRANICE RODZAJU UŻYTKOWANIA GRUNTÓW
- ROKI
- ZAROSNIETY STAW
- RZĘKA
- OZNACZENIE STRON ŚWIATA
- STANOWISKO, KIERUNEK I NR ZDJEĆIA
- DAWNY I OBECNY HAJZD NA OBIEKT
- MOST
- STARE DRZEWIA
- MŁDE DRZEWIA
- DRZEWIA IGLASTE
- SKUPINY DRZEW
- SKUPINY KRZEWÓW
- POZEDMOCZNE KRZEWY
- ZYWOPŁOTY
- WARTHICE

WYKAZ DRZEW I KRZEWÓW

Lp./ilość	Nazwa gatunkowa	Ø pnia H cm	Żdrowotność %	Uwagi
1	Bez lilak	-	85	żywołot
2/40	Lipa drobnolistna	24-31	90	pjd
3	Leszczyna pospolita	-	85	skupiny
4	Olcha czarna	5-20	90	skupiny
5	Sosna zmykająca	-	95	uprawa
6/3	Świerk pospolity	22-30	95	pjd
7/2	Śliwa negierka	14-16	85	pjd
8/7	Hierba biała	24-33	65	pjd

Rys. mgr inż. Andrzej Zawistowski marzec 1982r.

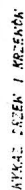
skala 1 : 1000

n

SKALA 1:1000

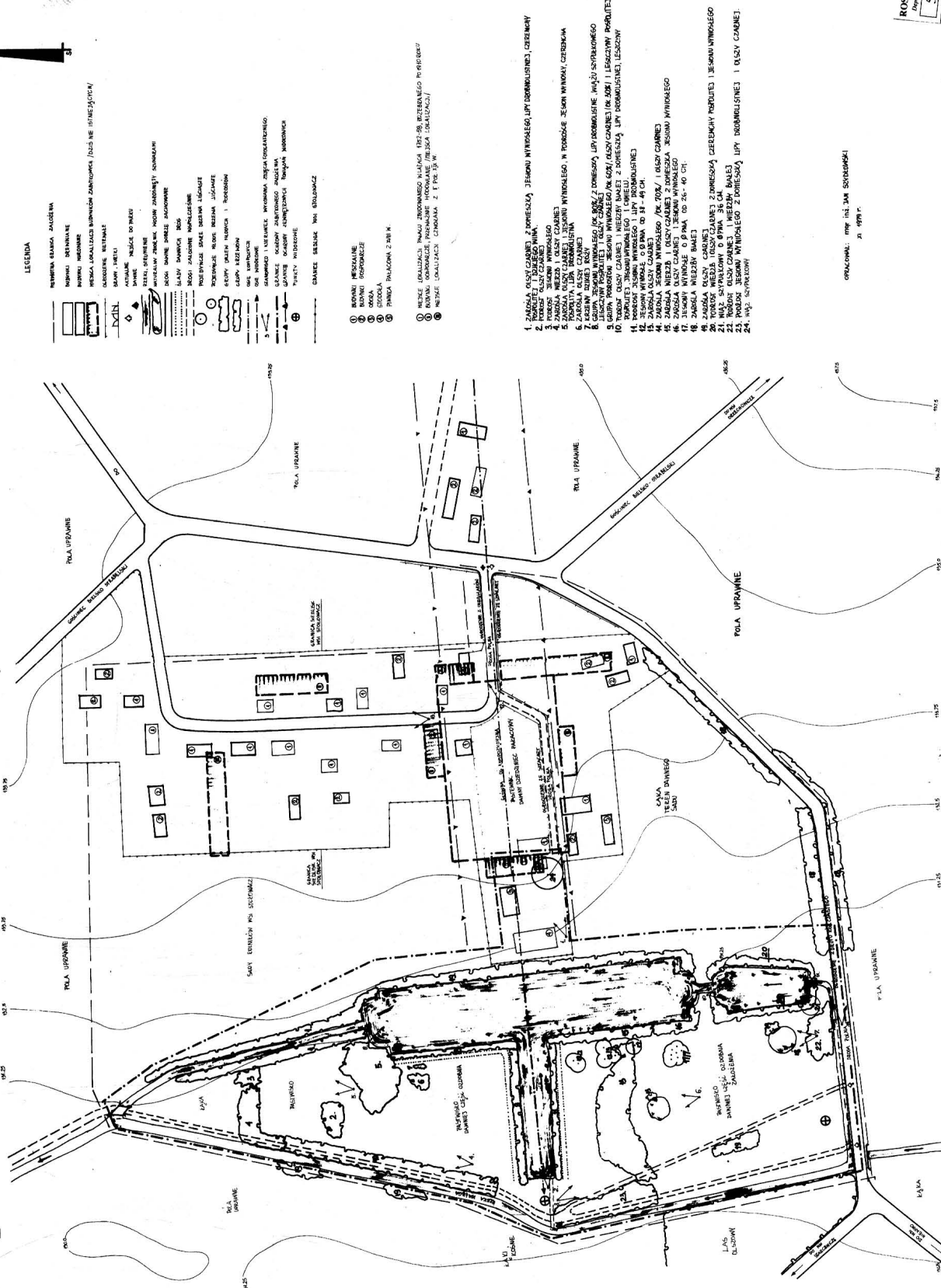
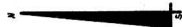

<i>Leg. iliac</i>	<i>Nazwa gatunkowa</i>	ϕ pociąg n na 2Zrównoważenie χ^2	<i>Uwagi</i>
1	<i>Mer. iliac</i>	4,6	symetryczna
2p	<i>Bec. corollae</i>	30	symetryczna
3	<i>Synon. dalla</i>	20	symetryczna
3p	<i>Syn. vespertilio</i>	50	symetryczna
3p	<i>pubes. aurum</i>	45-50	symetryczna
4p	<i>ilac vespertilio</i>	13	symetryczna
7p	<i>Mer. brevischlamidea</i>	5-12	symetryczna
8	<i>Leucopogon populealis</i>	—	symetryczna
9	<i>Microgaster subopilealis</i>	40	symetryczna
9p	<i>Uros. drabaculalis</i>	2p-25	symetryczna
9p	<i>Uros. drabaculalis</i>	5-10	symetryczna
9p	<i>Uros. drabaculalis</i>	40-15	symetryczna
9p	<i>Uros. drabaculalis</i>	5-15	symetryczna
9p	<i>Uros. drabaculalis</i>	10-14	symetryczna
9p	<i>Uros. drabaculalis</i>	45-55	symetryczna
9p	<i>Uros. drabaculalis</i>	75	symetryczna

Hyk. mgr inż. Andrzej Załuski - listopad 1980r.

PLAN ZAŁOŻENIA PAŁACOWO-OGRODOWEGO W STOŁOWACZU gm. BIELSK PODLASKI skala 1:1000

P

OPRACOWAŁ: mgr inż. JAN SZYDLONSKI
21 1979 r.

I

[illegible]

WYKAZ DRZEŃ I KRZEWÓW

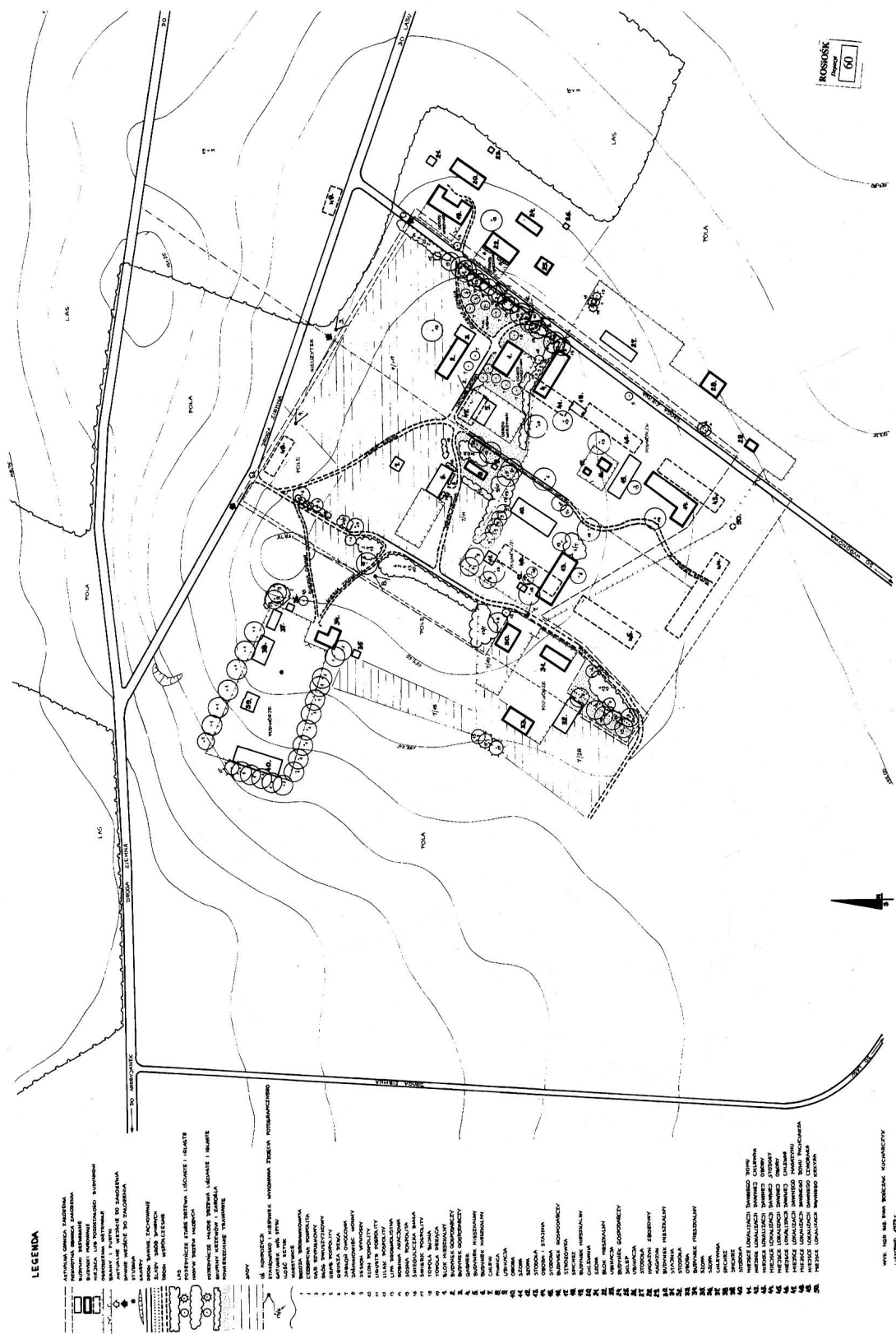
Lpiliöse	Nazwa gatunkowa	Ø pnia cm	Zdrożność %	Uwagi
4)	Good possibility	8-14	30	pod
42)	Polioz Hymenoz	5-7	30	
43)	Polioz Hymenoz	11-16	15	pod
44)	Polioz Hymenoz	11-16	30	pod, szkiełka
45)	Lipia stramonifolia	8-55	15	pod, szkiełka
5	Bela liiak	-	25	pod, szkiełka
6	Leucospiza pusilla	-	25	pod, szkiełka
7	Blaua czarna	3-25	30	pod, szkiełka
842)	Stara wierzba	5-11	25	pod
84)	Alnus populeta	4	25	
843)	Alnus hirta	4-25	20	pod
844)	Alnus hirta	3-11	25	szkiełka
845)	Alnus hirta	3-11	20	
846)	Alnus hirta	3-11	20	

n

70. Topolany, gm. Michałowo

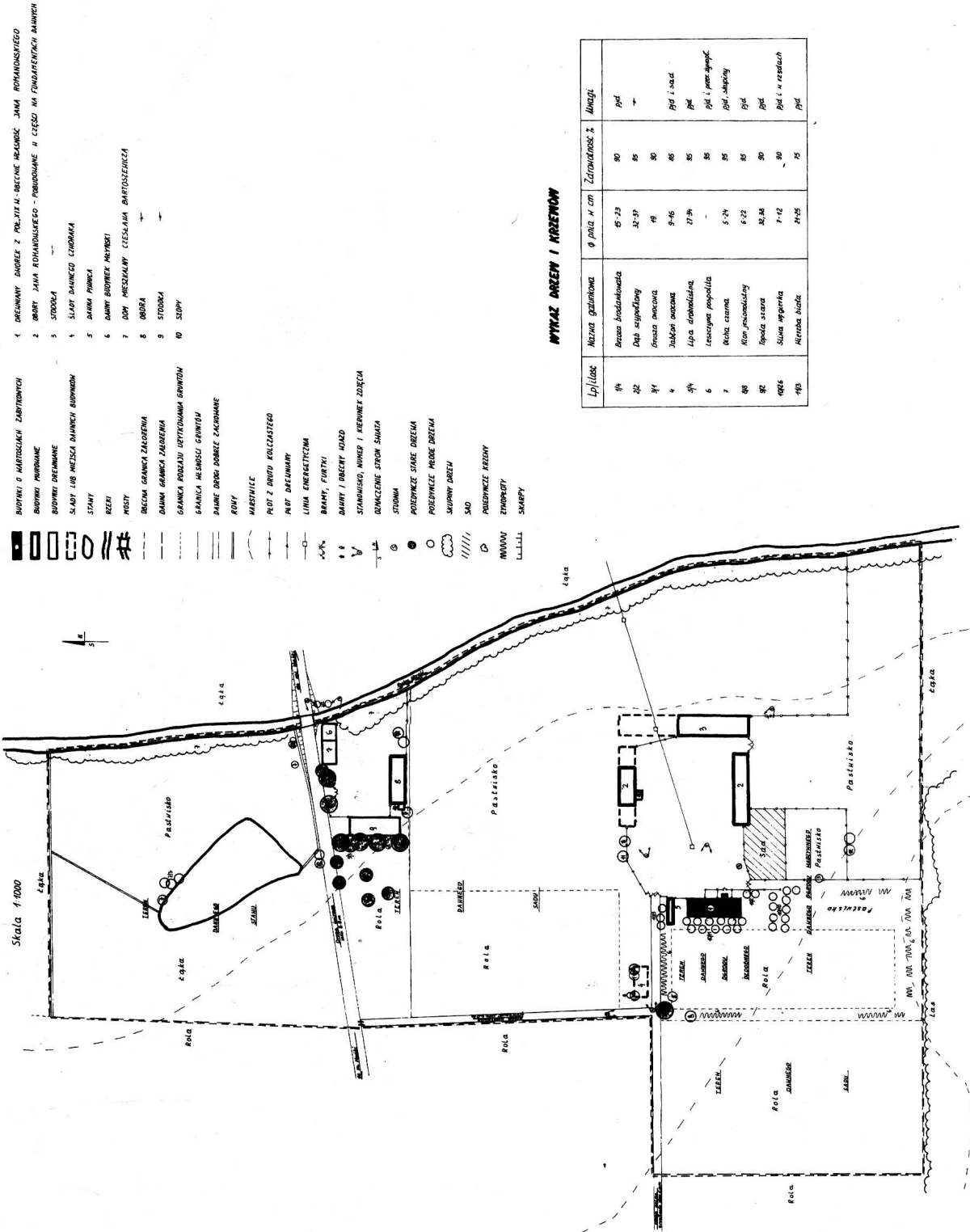

PLAN ZAŁOŻENIA DWORSKO - OGRODOWEGO W WANDALINIE
skala 1:1000

ROSISKO
60

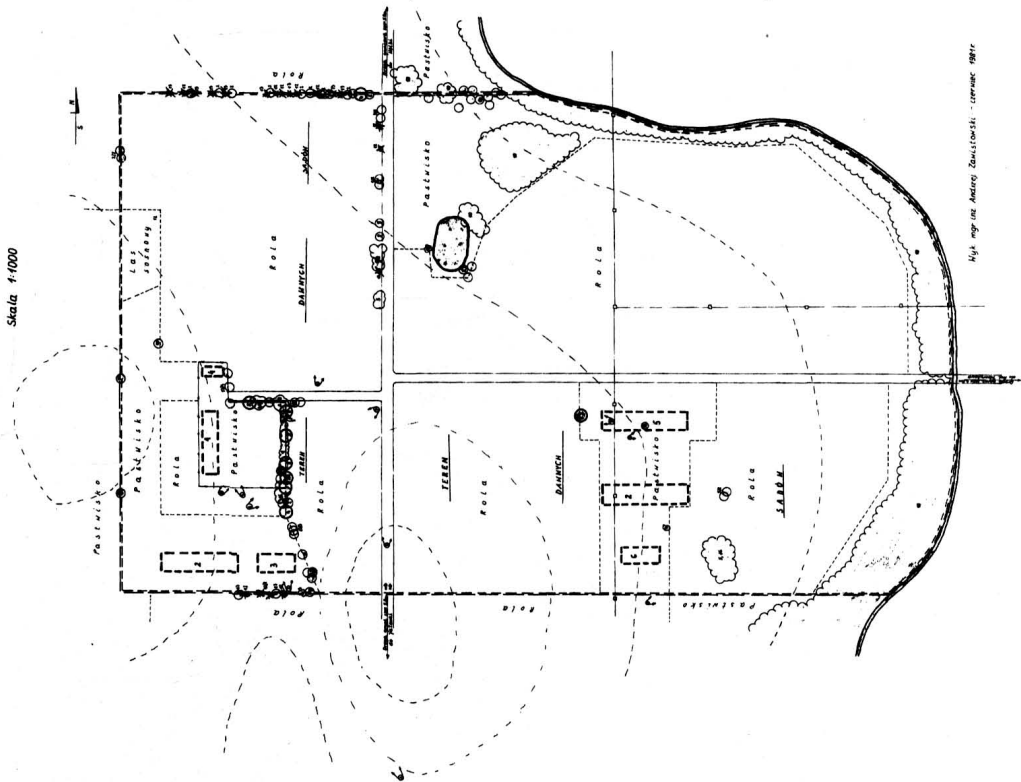
WASKI gm. MONKI
plan założenia podworskiego

**PLAN POZOSTAŁOŚCI ZAŁOŻENIA PARKOWEGO
NA WYSOKIM STOCZKU**

Skala 1:1000

Wyk. mgr inż. Andrzej Zawłostowski - czerwiec 1984r.

LEGENDA

- [illegible]

WYKAZ ORZEŃ I KRZEWIDÓW

<i>Species</i>	<i>Neuron population</i>	<i>8 point x cm</i>	<i>Zernike's 2</i>	<i>Height</i>
1	Brain tissue	-	15	Median
2	<i>Bos taurus</i>	3-10	20	Opt. 1: Median
3	<i>Canis familiaris</i>	-	20	Opt. 1: Median
4	Opt. 1: Median	21-30	20	Opt. 1: Median
5	Prone position	3-10	20	Opt. 1: Median
6	Human anatomy	25	25	-
7	<i>Macaca mulatta</i>	-	20	Opt. 1: Median
8	<i>Lepus domesticus</i>	25-35	20	Opt. 1: Median
9	Brain tissue	3-10	20	Opt. 1: Median
10	Brain tissue	3-10	20	Opt. 1: Median
11	Human anatomy	3-10	20	Opt. 1: Median
12	<i>Neurospora crassa</i>	6-10	20	Opt. 1: Median
13	Brain tissue	3-10	20	Opt. 1: Median
14	Brain tissue	3-10	20	Opt. 1: Median
15	Brain tissue	3-10	20	Opt. 1: Median
16	Brain tissue	3-10	20	Opt. 1: Median
17	Brain tissue	3-10	20	Opt. 1: Median
18	Brain tissue	3-10	20	Opt. 1: Median
19	Brain tissue	3-10	20	Opt. 1: Median
20	Brain tissue	3-10	20	Opt. 1: Median
21	Brain tissue	3-10	20	Opt. 1: Median
22	Brain tissue	3-10	20	Opt. 1: Median
23	Brain tissue	3-10	20	Opt. 1: Median
24	Brain tissue	3-10	20	Opt. 1: Median
25	Brain tissue	3-10	20	Opt. 1: Median
26	Brain tissue	3-10	20	Opt. 1: Median
27	Brain tissue	3-10	20	Opt. 1: Median
28	Brain tissue	3-10	20	Opt. 1: Median
29	Brain tissue	3-10	20	Opt. 1: Median
30	Brain tissue	3-10	20	Opt. 1: Median
31	Brain tissue	3-10	20	Opt. 1: Median
32	Brain tissue	3-10	20	Opt. 1: Median
33	Brain tissue	3-10	20	Opt. 1: Median
34	Brain tissue	3-10	20	Opt. 1: Median
35	Brain tissue	3-10	20	Opt. 1: Median
36	Brain tissue	3-10	20	Opt. 1: Median
37	Brain tissue	3-10	20	Opt. 1: Median
38	Brain tissue	3-10	20	Opt. 1: Median
39	Brain tissue	3-10	20	Opt. 1: Median
40	Brain tissue	3-10	20	Opt. 1: Median
41	Brain tissue	3-10	20	Opt. 1: Median
42	Brain tissue	3-10	20	Opt. 1: Median
43	Brain tissue	3-10	20	Opt. 1: Median
44	Brain tissue	3-10	20	Opt. 1: Median
45	Brain tissue	3-10	20	Opt. 1: Median
46	Brain tissue	3-10	20	Opt. 1: Median
47	Brain tissue	3-10	20	Opt. 1: Median
48	Brain tissue	3-10	20	Opt. 1: Median
49	Brain tissue	3-10	20	Opt. 1: Median
50	Brain tissue	3-10	20	Opt. 1: Median
51	Brain tissue	3-10	20	Opt. 1: Median
52	Brain tissue	3-10	20	Opt. 1: Median
53	Brain tissue	3-10	20	Opt. 1: Median
54	Brain tissue	3-10	20	Opt. 1: Median
55	Brain tissue	3-10	20	Opt. 1: Median
56	Brain tissue	3-10	20	Opt. 1: Median
57	Brain tissue	3-10	20	Opt. 1: Median
58	Brain tissue	3-10	20	Opt. 1: Median
59	Brain tissue	3-10	20	Opt. 1: Median
60	Brain tissue	3-10	20	Opt. 1: Median
61	Brain tissue	3-10	20	Opt. 1: Median
62	Brain tissue	3-10	20	Opt. 1: Median
63	Brain tissue	3-10	20	Opt. 1: Median
64	Brain tissue	3-10	20	Opt. 1: Median
65	Brain tissue	3-10	20	Opt. 1: Median
66	Brain tissue	3-10	20	Opt. 1: Median
67	Brain tissue	3-10	20	Opt. 1: Median
68	Brain tissue	3-10	20	Opt. 1: Median
69	Brain tissue	3-10	20	Opt. 1: Median
70	Brain tissue	3-10	20	Opt. 1: Median
71	Brain tissue	3-10	20	Opt. 1: Median
72	Brain tissue	3-10	20	Opt. 1: Median
73	Brain tissue	3-10	20	Opt. 1: Median
74	Brain tissue	3-10	20	Opt. 1: Median
75	Brain tissue	3-10	20	Opt. 1: Median
76	Brain tissue	3-10	20	Opt. 1: Median
77	Brain tissue	3-10	20	Opt. 1: Median
78	Brain tissue	3-10	20	Opt. 1: Median
79	Brain tissue	3-10	20	Opt. 1: Median
80	Brain tissue	3-10	20	Opt. 1: Median
81	Brain tissue	3-10	20	Opt. 1: Median
82	Brain tissue	3-10	20	Opt. 1: Median
83	Brain tissue	3-10	20	Opt. 1: Median
84	Brain tissue	3-10	20	Opt. 1: Median
85	Brain tissue	3-10	20	Opt. 1: Median
86	Brain tissue	3-10	20	Opt. 1: Median
87	Brain tissue	3-10	20	Opt. 1: Median
88	Brain tissue	3-10	20	Opt. 1: Median
89	Brain tissue	3-10	20	Opt. 1: Median
90	Brain tissue	3-10	20	Opt. 1: Median
91	Brain tissue	3-10	20	Opt. 1: Median
92	Brain tissue	3-10	20	Opt. 1: Median
93	Brain tissue	3-10	20	Opt. 1: Median
94	Brain tissue	3-10	20	Opt. 1: Median
95	Brain tissue	3-10	20	Opt. 1: Median
96	Brain tissue	3-10	20	Opt. 1: Median
97	Brain tissue	3-10	20	Opt. 1: Median
98	Brain tissue	3-10	20	Opt. 1: Median
99	Brain tissue	3-10	20	Opt. 1: Median
100	Brain tissue	3-10	20	Opt. 1: Median

75. Wieś Sutno, kolumna z parku pałacowego w Wołczynie.

156559